

ΤΕΥΧΟΣ 17
Τιμή: 10 €

ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΩΡΑΙΟΚΑΣΤΡΟ • ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ ΣΙΔΗΡΟΚΑΥΣΙΩΝ
ΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ «ΚΕΣΙΣΛΙΚ» • ΠΑΛΑΙΑ ΕΒΡΑΪΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ • ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ • ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΤΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ • ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΜΕΛΙΣΣΙΩΝ (1941-1942)
ΦΡΑΓΜΟΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ 1946-1947 • ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΣΤΙΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ • ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑΚΑ ΑΠΟΒΛΗΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΦΙΑΛΕΣ ΚΑΙ ΚΡΗΝΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΩΝ ΠΟΛΙΣ

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΤΣΙΜΙΣΚΗ 2, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛΕΦΩΝΟ 2310.551754
ΟΜΟΙΟΤΥΠΟ 2310.551748
ΓΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ: Τ.Θ. 10756, 54110 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟ peebe2@otenet.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΚΑΤΟ ΕΒΔΟΜΟ
Απρίλιος 2005

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: 10 €
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 30 €
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:
ΕΥΡΩΠΗ 44 €, ΑΜΕΡΙΚΗ 50,40 €

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ
ΑΝΝΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (2310.551754)

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΠΑΓΚΑΛΟΥ (2310.288491)

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΑΧΙΝΙΔΟΥ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ (2310.551754)

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΕΛΛΥ ΤΖΟΒΑΡΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ Α.Ε.
ΦΙΛΙΠΠΟΣ

Εξώφυλλο: Δημόσιο λουτρό στην Κωνσταντινούπολη, (χαρακτικό), *Goodwin, Godfrey, A History of Ottoman Architecture, London, 1971*

Εκδοτικό σημείωμα

Εκδοτικό σημείωμα

Δώδεκα ερευνητές, που οι περισσότεροι δεν γνωρίζονται μεταξύ τους και που ανήκουν σε ισάριθμες επιστημονικές ειδικότητες, συνέβαλαν για τη δημιουργία του τόμου που ο αναγνώστης κρατά στα χέρια του. Οι μελέτες που φιλοξενούμε αποτελούν προϊόν σοβαρής επιστημονικής εργασίας. Αλλά δεν είναι μόνον τα ερευνητικά θέματα εκείνα που αποζήτησαν οι ερευνητές. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους βρίσκεται ο αναγνώστης. Η έρευνα συνιστά, βέβαια, αυτοσκοπό για τον επιστήμονα. Αλλά χωρίς τον αναγνώστη, η έρευνα, θαρρείς, δεν γεννιέται πραγματικά. Παραμένει στο μεταίχμιο ανάμεσα στα αληθινά και τα φανταστικά πλάσματα. Πόσο θα αξίζει μετά από δέκα ή είκοσι χρόνια μια μελέτη που δεν τυπώθηκε εγκαίρως; Και πόσο θα αξίζει μια μελέτη που τυπώθηκε, αλλά δεν διαβάσθηκε ποτέ;

Γι' αυτό ο αναγνώστης αποτελεί το κρυφό alter ego των ερευνητών. Στην πραγματικότητα γράφουμε έχοντας υπόψη μας κάποιον αναγνώστη, πραγματικό ή υποθετικό. Μπορεί κανείς να ερευνά ένα ζήτημα επί χρόνια, μόνον και μόνον από την αγάπη της έρευνας. Αλλά όταν αποφασίζει να γράψει, να προβεί στις τομές, τις αφαιρέσεις και τον κάματο που επιβάλλει ο τεκμηριωμένος γραπτός λόγος, το κάνει διότι αναζητά τον αναγνώστη του.

Ιδιαίτερα εμείς που έχουμε την ευθύνη της «Θεσσαλονικέων Πόλεως» σκεπτόμαστε πολύ συχνά τον αναγνώστη. Γιατί ο λόγος που επιμένουμε στην έκδοση (για έκτη εφέτος χρονιά) δεν είναι μόνον για να συντηρήσουμε και να εμπλουτίσουμε ένα πεδίο για την κατάθεση των πορισμάτων της επιστημονικής έρευνας. Ο κυριότερος λόγος είναι οι ίδιοι οι αναγνώστες που βρίσκουν σ' αυτή τη θεσσαλονίκεια έκδοση το δικό τους alter ego: τους ερευνητές.

Ερευνητές που ασχολούνται με το αρχαίο νεκροταφείο στο Ωραιόκαστρο, με τη μεσαιωνική πόλη των Σιδηροκαυσίων, το οθωμανικό βιλάετι των καλογήρων, με τα εβραϊκά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης, με τη μορφή της περιοχής της Μητρόπολης και τη γεωγραφική θέση των ελληνικών σχολείων της πόλης στο 19ο αιώνα, με την ιστορία μιας οικογένειας επιχειρηματιών από το Μοναστήρι, με το πώς έκλεψαν οι Βούλγαροι το μέλι των μοναχών της Σκήτης του Τιμίου Προδρόμου, με το πώς διαμορφώθηκαν τα «φράγματα» στην είσοδο των κομμάτων στο κοινοβούλιο, με τη σιδηροδρομική ιστορία, με τις συνθήκες εργασιακού περιβάλλοντος στις βιοτεχνίες της Θεσσαλονίκης, με το τι γίνεται με τα νοσοκομειακά απόβλητα. Η μελέτη για τις κρήνες και τις φιάλες της Θεσσαλονίκης μέσα από την ταύτιση φωτογραφιών, που δημοσιεύεται στο παράρτημα του τεύχους, κλείνει αυτό το σιωπηρό διάλογο ανάμεσα σε ανθρώπους που ίσως δεν γνωρίσθηκαν ποτέ, αλλά αγάπησαν την ίδια πόλη.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η μείζων συμβολή της Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρημα-
8 τιών στην ιστοριογνωσία της Θεσσαλονίκης και στην υπε-
ράσπιση της έννοιας της επιχειρηματικότητας έρχεται επι-
τέλους στο φως.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Ένα αρχαίο νεκροταφείο στο Ωραιόκαστρο και δύο οθωμανικά λουτρά στη Σιδερόκαψα της Χαλκιδικής.

ΕΝΑ ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΩΡΑΙΟΚΑΣΤΡΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Το Ωραιόκαστρο είναι εδώ και αρκετά χρόνια προάστιο της Θεσσαλονίκης. Οι
παλαιότεροι το θυμούνται ως τόπο θερινής αναψυχής, ενώ στη βιβλιογραφία
των οθωμανικών χρόνων το συναντούμε ως χωριό Νταούτ Μπαλί, στο οποίο
πήγαινε κανείς από χωματόδρομο που διέσχιζε τους σημερινούς Αμπελόκη-
πους και τη Σταυρούπολη. Στο Ωραιόκαστρο έχει εντοπιστεί μία Τούμπα, επί-
18 κεντρο ίσως ενός από τα πολίσματα που έζωναν τη Θεσσαλονίκη πριν από τον
Κάσσανδρο. Η **Ελένη Λαμπροθανάση Κοραντζή** παρουσιάζει την ανασκαφή σε
ένα αρχαίο νεκροταφείο, της Εποχής του Σιδήρου, που βρέθηκε σε απόσταση
500 μέτρων από την Τούμπα. Είναι το τρίτο αρχαίο νεκροταφείο που εντοπί-
σθηκε στα βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης, μαζί με εκείνα της Σταυρούπολης
και της Νέας Ευκαρπίας.

Άλλες μελέτες για νεκροταφεία που έχουν δημοσιευτεί στη σειρά «Θεσσαλονικέων Πόλις»: «Οι μακεδονικοί τάφοι της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης και Ποτίδαιας Χαλκιδικής» (τχ. 1). «Το ινδικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης» (τχ. 3). «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης» (τχ. 6). «Το αρχαίο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και η κρυφή ιστορία της Πανεπιστημιούπολης» (τχ. 7). «Ο χρυσός στα νεκροταφεία των αρχαίων Μακεδόνων» (τχ. 8). «Μνημεία αιωνιότητας οι μακεδονικοί τάφοι στην περιοχή της Θεσσαλονίκης» (τχ. 9). «Το αρχαίο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης και τα θαμμένα μυστικά της Διεθνούς Έκθεσης» (τχ. 12).

ΔΥΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ ΣΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΣΙΔΗΡΟΚΑΥΣΙΩΝ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

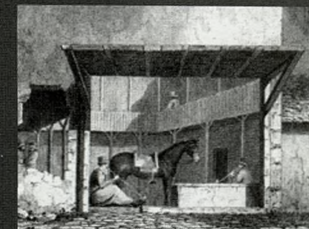
Στην οικονομία της οθωμανικής Μακεδονίας του 16ου και 17ου αιώνα το μεταλ-
λείο της Σιδερόκαψας διαδραμάτισε ένα ρόλο πολύ πιο σημαντικό από όσο
μπορούμε να κατανοήσουμε σήμερα. Έπειτα, σταδιακά η εξόρυξη κρίθηκε
ασύμφορη και ατόνησε. Το πόλισμα χάθηκε. Η **Πολυξένη Γεωργάκη** επιχειρεί
24 με επιτυχία τη μελέτη δύο από τα μνημεία που διασώζονται υπό μορφή ερειπί-
ων, των δύο λουτρών των Σιδηροκαυσίων. Πάνω από το ένα χτίσθηκε ένα σπί-
τι. Το άλλο έγινε μαντρί. Τα ερείπια του πύργου του αγά των μεταλλείων και
του τεμένους είναι, μαζί με τα δύο λουτρά, τα μόνα που απέμειναν για να θυ-
μίζουν έναν χαμένο μεσαιωνικό οικισμό μεταλλωρύχων.

Άλλες μελέτες για λουτρά που δημοσιεύθηκαν στη σειρά «Θεσσαλονικέων Πόλις»: «Οθωμανικά μνημεία σε "δεύτερη χρήση". Η περίπτωση του Bey Hamam» (τχ. 3), «Τα λουτρά των ανακτόρων του Γαλερίου» (τχ. 4). Σχετικό και το «Τα Μαντεμοχώρια στη Χαλκιδική: Μια πρόταση υπαίθριου μουσείου» (τχ. 7).

ΜΕΛΕΤΕΣ

Ένα «άγνωστο» βιλαέτι, παλαιά τυπογραφικά εγχειρήματα, η τοπογραφία της συνοικίας της Μητρόπολης και των σχολείων της Θεσσαλονίκης, μια οικογένεια από το Μοναστήρι και μία ρουμανοβουλγαρική διαμάχη που δεν υποπτευόταν κανείς.

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΒΙΛΑΕΤΙ «ΚΕΣΙΣΛΙΚ» [=ΤΩΝ ΚΑΛΟΓΗΡΩΝ] ΚΑΤΑ ΤΟΝ 15ο ΑΙΩΝΑ: ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ, ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ

Η διοικητική μονάδα («βιλαέτι») του «Κεσισλίκ» (των καλογήρων) υπήρξε γρί-
φος στην ιστορική τοπογραφία, διότι δεν στάθηκε δυνατόν να ταυτισθεί γεω-
γραφικώς. Η πρώτη σκέψη ήταν ότι αποτελούσε μία ακόμη ονομασία για το 60
Άγιον Όρος. Ακολούθησαν και άλλες προτάσεις από επιφανείς ιστορικούς,
που όλες αποδείχθηκαν άστοχες. Με τη βοήθεια των οθωμανικών πηγών, ο
Heath W. Lowry εξιχνιάζει στη μελέτη του το μυστήριο και τοποθετεί την
επαρχία του «Κεσισλίκ» στο σημερινό νομό Σερρών.

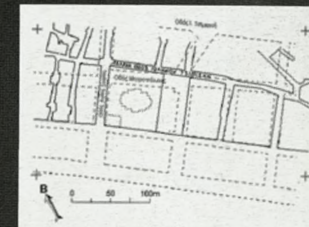
ΤΑ ΠΑΛΑΙΑ ΕΒΡΑΪΚΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Οι Εβραίοι που κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη από τα τέλη του 15ου αιώνα δη-
μιούργησαν σημαντικά τυπογραφεία, τα οποία εξέδωσαν έργα υποδειγματικά
από την άποψη της τυπογραφικής τέχνης. Ο **Ραφαήλ Φρεζής** περιηγείται στα
εβραϊκά τυπογραφεία που λειτούργησαν στη Θεσσαλονίκη μέχρι τις απαρχές
του εικοστού αιώνα, μεταδίδοντας στον αναγνώστη την αίσθηση μιας συνε-
χούς καλλιτεχνικής και εκδοτικής δραστηριότητας, παρά τις απίστευτες -με τα 80
σημερινά δεδομένα- αντιξοότητες.

Άλλες μελέτες για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης που δημοσιεύτηκαν στη σειρά «Θεσσαλονικέων Πόλις»: «Μεθοδολογικά ζητήματα στη μελέτη του εβραϊκού κοινωνικού κινήματος της Θεσσαλονίκης μετά το 1912» (τχ. 1). «Επιστήμη και τεχνολογία στην οθωμανική Θεσσαλονίκη- η εβραϊκή συνεισφορά» (τχ. 2). «Το δημοτικό βρεφοκομείο Θεσσαλονίκης "Άγιος Στυλιανός" και οι σχέσεις του με την εβραϊκή κοινότητα της πόλης» (τχ. 2). «Η γερμανική κατοχή και οι διώξεις του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης μέσα από την ισπανική διπλωματική αλληλογραφία (1934-1946)» (τχ. 3). «Οι Πορτογάλοι Μαράνος και η συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης του 16ου αιώνα» (τχ. 4). «Το παλιό εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης» (τχ. 6). «Η στατιστική των κεκοιμημένων: Στοιχεία για τον αφανισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης» (τχ. 8). «Οι "Κάρμεν" της Θεσσαλονίκης. Οι εβραίες καπνεργάτριες: φύλο, οικογένεια και κοινωνικοί αγώνες» (τχ. 13).

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΥΝΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

Από το 1975, που ο Χαράλαμπος Μπακιρτζής έθεσε το ερώτημα ποιος ήταν ο
νοτιότερος παράλληλος προς το θαλάσσιο μέτωπο δρόμος της Θεσσαλονίκης
κατά την Τουρκοκρατία, αναφερόμενος σε ένα αμφίσημο κείμενο του Εβλιγιά
Τσελεμπή (1667), οι ερευνητές της τοπογραφίας της πόλης εξέφρασαν ποικί-
λες απόψεις για το θέμα. Με αφορμή μία λανθάνουσα είδηση για την ανακα-
τασκευή του νότιου περιτειχίσματος του ελληνικού νοσοκομείου, στο χώρο 92
του σημερινού μητροπολιτικού μεγάρου, κατά το έτος 1880, η **Έλλη Γκαλά
Γεωργιλά** και ο **Ευάγγελος Χεκίμογλου** επανέρχονται στο ζήτημα, καταλήγο-
ντας στο συμπέρασμα ότι υπήρχε νότιος παρατείχιος δρόμος, κατά μήκος (πε-
ρίπου) της σημερινής οδού Προξένου Κορομηλά-Καλαποθάκη.

Άλλες μελέτες που έχουν δημοσιευτεί για την τοπογραφία της Θεσσαλονίκης στην Τουρκοκρατία στη σειρά «Θεσσαλονικέων Πόλις»: «Πληροφορίες για τη θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης στην περιοχή της πλατείας Ελευθερίας» (τχ. 1), «Σχετικά με την ιστορία της Νέας Παναγίας» (τχ. 1). «Υπάρχει ακόμη υπόγειο νερό;» (τχ. 3). «Τόποι λατρείας των Ρωμαιοκαθολικών στη Θεσσαλονίκη από το 17ο αιώνα και έπειτα» (τχ. 4). «Μετόχι της αγιορείτικης μονής του Αγίου Παύλου στη Θεσσαλονίκη» (τχ. 5). «Ο Βασίλειος Μπάρσκυ στη Θεσσαλονίκη, 1726» (τχ. 6). «Ήταν ο Άγιος Μηνάς μοναστήρι;» (τχ. 6). «Η Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς 18-19 Αυγούστου 1917» (τχ. 11). «Ο βομβαρδισμός της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλονίκης από βενετικά πλοία (αρχές Μαΐου 1688)» (τχ. 12).

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

100 **Η προ τριετίας δημοσίευση (από την Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου) του ανέκδοτου κώδικα των εκπαιδευτηρίων της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, γνωστού και ως «κώδικα του Αγίου Αντωνίου» προσέθεσε πολλά νέα στοιχεία στις γνώσεις μας για την τοπογραφία των σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα, αλλά και δημιούργησε ποικίλα ερωτηματικά. Ο Ευάγγελος Χεκίμογλου επιχειρεί την ανασκόπηση των δεδομένων που συνθέτουν την προβληματική της γεωγραφικής θέσης των εκπαιδευτηρίων και ταυτίζει τους ιδιοκτήτες του παλαιού Παρθεναγωγείου της Θεσσαλονίκης με μία οικογένεια επιχειρηματιών.**

Άλλες μελέτες που έχουν δημοσιευτεί για τα σχολεία της Θεσσαλονίκης στην Τουρκοκρατία στη σειρά «Θεσσαλονικέων Πόλις»: «Ρόλος, λειτουργία και αντιστάσεις της εφορείας των ελληνικών εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης: Από την κοινοτική αυτοδιοίκηση και αυτοδιαχείριση στην κρατική μέριμνα και το συγκεντρωτισμό (1912-1931)» (τχ. 12). «Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης και η βιβλιοθήκη του» (τχ. 5).

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΤΕΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΑΓΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΑ ΔΕΡΜΑΤΙΝΩΝ ΕΙΔΩΝ

122 **Οι κάτοικοι της περιοχής της οδού 25ης Μαρτίου της Θεσσαλονίκης θα αναρωτιούνται ίσως ποιος ήταν ο Αλέξανδρος Ζουμετίκος, στο όνομα του οποίου έχει αφιερωθεί δρόμος της περιοχής. Η Ελένη Αμπατζή και η Άννα Ζουμετίκου παρακολουθούν την εξέλιξη της οικογένειας των Ζουμετίκων του Μοναστηρίου, που διέπρεψε στα γράμματα και στις επιχειρήσεις τόσο στο Μοναστήρι όσο και στη Θεσσαλονίκη.**

ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΡΟΥΜΑΝΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ: «ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΜΕΛΙΣΣΙΩΝ» (1941-1942)

128 **Το 1941, στην κατεχόμενη από τους Βουλγάρους Θάσο, μοναχοί της αγιορειτικής σκήτης του Τιμίου Προδρόμου μεταφέρουν μελίσσια στο παλαιό μετόχι τους. Οι Βούλγαροι κατάσχουν μέλι και κερί, οι μοναχοί προσπαθούν να αποζημιωθούν μέσω της ρουμανικής πρεσβείας στην Αθήνα. Τα μελίσσια αποτελούν αντικείμενο ρουμανοβουλγαρικής διένεξης σε μία ενδιαφέρουσα έκφραση της «μικροϊστορίας» της Κατοχής. Γράφει ο Δημήτρης Γόλης.**

Άλλες μελέτες που έχουν δημοσιευτεί για το Άγιον Όρος στη σειρά «Θεσσαλονικέων Πόλις»: «Η μνημειακή ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη και το Άγιο Όρος, το 18ο αιώνα» (τχ. 4). «Φαινόμενα καταστολής στο Άγιο Όρος κατά τους μέσους και υστεροβυζαντινούς χρόνους» (τχ. 5). «Ιατρικής επιστήμης ιαματοφόροι επίνοιαι: Υγειονομικά της Θεσσαλονίκης και του Άθω στους μέσους χρόνους» (τχ. 5). «Μετόχι της αγιορειτικής μονής του Αγίου Παύλου στη Θεσσαλονίκη» (τχ. 5). «Πορτρέτα ρουμάνων ηγεμόνων στην εντοίχια ζωγραφική του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου» (τχ. 11).

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Ελάχιστο όριο για την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση κόμματος, ενημέρωση εργαζομένων στις βιοτεχνίες για τους κινδύνους στο χώρο εργασίας, μαζική άγνοια για τους κινδύνους των νοσοκομειακών αποβλήτων.

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ ΚΑΙ ΦΡΑΓΜΟΙ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (1946-1947)

Σε μία μικρή σε έκταση, αλλά πολύ περιεκτική, μελέτη, ο Αστέρης Μπουζιάς εξετάζει τους «φραγμούς εκπροσώπησης», δηλαδή τα ελάχιστα όρια ψήφων ή ποσοστών που έπρεπε να αποσπάσει ένα κόμμα για να εκπροσωπηθεί στο κοινοβούλιο σε κάθε μία από τις εκλογικές αναμετρήσεις μεταξύ της απελευθέρωσης και της δικτατορίας (1946, 1950, 1951, 1952, 1956, 1958, 1961, 1963, 1964). Η ιστορία των «φραγμών εκπροσώπησης» ταυτίζεται με τον περιορισμό του αριθμού των κομματικών σχηματισμών. 138

Μελέτες για τις εκλογικές αναμετρήσεις με έμφαση στη Θεσσαλονίκη δημοσιεύθηκαν επίσης στα τχ. 2, 10, 12 και 13 της σειράς «Θεσσαλονικέων Πόλις».

Η ΔΙΑΝΟΙΞΗ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΙΣΟΔΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΕΔΑΦΙΣΗ ΤΗΣ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

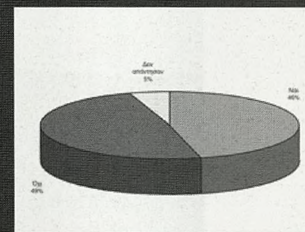
Ο Δημήτρης Παπαδημητρίου επανεξετάζει με κριτική διάθεση τη διαδικασία διάνοιξης της δυτικής εισόδου, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την «κατεδάφιση» μνημείων και μνημών από τη σιδηροδρομική, και όχι μόνον τη σιδηροδρομική, ιστορία της Θεσσαλονίκης. Μια περιοχή που έδινε το στίγμα του εκσυγχρονισμού στη Θεσσαλονίκη του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού ισοπεδώθηκε. 146

Μελέτες για τη σιδηροδρομική ιστορία της Θεσσαλονίκης βλ. στα τχ. 10 και 13.

ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΣΤΙΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η συνεργασία αυτή του Φωκίωνα Βοσνιάκου καταγράφει τα αποτελέσματα ερευνητικού προγράμματος του Α.Π.Θ. και του Α.Τ.Ε.Ι.Θ. που εξέτασε τις συνθήκες εργασιακού περιβάλλοντος στις βιοτεχνίες της Θεσσαλονίκης. Η έρευνα κατέγραψε τη διάθεση εργοδοτών και εργαζομένων να ενημερωθούν για τους κινδύνους που υφίστανται στους χώρους εργασίας. Όμως, ενώ ποσοστό 82% των εργοδοτών εκτιμά ότι ενημερώνουν τους εργαζομένους για το ζήτημα αυτό, μόνον 14% των τελευταίων δήλωσε ότι ενημερώνεται από τους εργοδότες τους. 156

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑΚΩΝ ΑΠΟΒΛΗΤΩΝ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Καθώς το πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης επεκτάθηκε, τα νοσοκομεία (που με την οθωμανική νομοθεσία έπρεπε να βρίσκονται εκτός πόλεως) περιβλήθηκαν από πολυπληθείς συνοικίες. Όμως, ελάχιστη μέριμνα υπάρχει για τη μη ρύπανση του περιβάλλοντος από τα απόβλητα των νοσοκομειακών μονάδων της μείζονος Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με έρευνα που παρουσιάζει ο Φωκίων Βοσνιάκος. Ταυτόχρονα, η έκταση του προβλήματος δεν έχει γίνει αντιληπτή. Η έρευνα έδειξε ότι τα νοσοκομεία δημιουργούν περιβαλλοντικά προβλήματα, τα οποία -στις περισσότερες περιπτώσεις- δεν προσπαθούν να αντιμετωπίσουν. Καμία νοσηλευτική μονάδα δεν διαθέτει εργαστήριο αναλύσεων ρυπαντών περιβάλλοντος. 168

Μελέτες για το περιβάλλον της Θεσσαλονίκης δημοσιεύθηκαν στα τχ. 14 και 16 της σειράς «Θεσσαλονικέων Πόλις».

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΕΤΡΑΤΟΜΗ ΕΚΔΟΣΗ

Μία νέα συμβολή της Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος στην ιστορία της Θεσσαλονίκης

Περί του έργου

Η Θεσσαλονίκη είναι μία από τις λίγες πόλεις στον κόσμο που έχει να επιδείξει συνεχή και αδιάλειπτη επιχειρηματική ζωή 23 αιώνων.
Η Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος εκπόνησε ένα μεγάλο ερευνητικό και συγγραφικό πρόγραμμα, με αντικείμενο την επιχειρηματικότητα στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυση της πόλης μέχρι το 1940.
Μετά από προσπάθειες πέντε ετών, στις οποίες συμμετείχαν ως ερευνητές, σύμβουλοι και συγγραφείς 25 επιστήμονες όλων των επιστημονικών βαθμίδων, το έργο της συγγραφής της ιστορίας της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη ολοκληρώθηκε.

Δεν πρόκειται απλώς για μία επιστημονική μελέτη υψηλών προδιαγραφών, αλλά για κάτι εντελώς καινούργιο. Για πρώτη φορά στην ελληνική ιστοριογραφία, η επιχειρηματικότητα παύει να είναι ένας αφηρημένος συντελεστής της οικονομικής ιστορίας και αποκτά πρόσωπο, το πρόσωπο του επιχειρηματία. Γραμμένο μέσα από την οπτική της ανάδειξης των ιχνών που άφησαν πίσω τους επιχειρηματίες και επιχειρήσεις, το έργο φέρνει στο φως την ύπαρξη και τη δραστηριότητα χιλιάδων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης, κατά τους είκοσι τρεις αιώνες της ύπαρξής της.

Το έργο αποτελείται από τέσσερις αυτοτελείς τόμους, συνολικής έκτασης 2.200 σελίδων:

- Η επιχειρηματικότητα από τους προϊστορικούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους
- Η επιχειρηματικότητα κατά την Τουρκοκρατία
- Οι μεγάλες επιχειρήσεις και οι επιχειρηματικές οικογένειες, 1900-1940
- Λεξικό επιχειρηματιών της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης, 1900-1940

Τόμος Α΄

Από τους προϊστορικούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους

Σελίδες 270

Στον τόμο αυτόν η Δρ Πολυξένη Αδάμ - Βελένη και η Δρ Ευτέρπη Μαρκή, έφοροι αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πολύτομο επιστημονικό έργο, καταθέτουν τις γνώσεις τους σχετικά με τις μορφές επιχειρηματικότητας που αναπτύχθηκαν στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυση της πόλης (315 π.Χ.) μέχρι την άλωσή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα 1430. Το χρονικό αυτό διάστημα περιλαμβάνει την προϊστορική, την αρχαϊκή, την κλασική, την ελληνιστική, τη ρωμαϊκή, την παλαιοχριστιανική και τη βυζαντινή περίοδο της Θεσσαλονίκης. Η πραγμάτευση στηρίζεται σε ποικίλες ιστορικές πηγές και στα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα.

Οι τύποι επιχειρηματικότητας που εντοπίστηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά το ανωτέρω χρονικό διάστημα καλύπτουν όλες τις μορφές παραγωγής, από τα τρόφιμα και τα ποτά, μέχρι την παραγωγή υφασμάτων και ενδυμάτων, που ήταν εξαιρετικά ανεπτυγμένη. Καλύπτουν, επίσης, την παραγωγή ειδών από πηλό, γυαλί, λίθο, μέταλλο, οπλισμό, οικοδομικές κατασκευές καθώς και τις δραστηριότητες που είχαν σχέση με τη θρησκευτική ζωή των Θεσσαλονικέων.

Ταυτόχρονα, οι συγγραφείς καταγράφουν τις ποικίλες εμπορικές σχέσεις της Θεσσαλονίκης με άλλες περιοχές, όπως αυτές αποτυπώνονται στα ευρήματα των ανασκαφών που έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι τώρα στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, συνδέουν τα ευρήματα της έρευνας με τη συγκεκριμένη τοπογραφία της πόλης, έτσι ώστε το όλο έργο, εκτός από την ιστορία της επιχειρηματικότητας, να συνδέει την παράδοση με τους αστικούς μετασχηματισμούς που προσέδωσαν στη Θεσσαλονίκη τα μακροχρόνια γεωγραφικά χαρακτηριστικά της.

Πρόκειται για εγχείρημα πρωτοπόρο στην ελληνική και διεθνή αρχαιολογική έρευνα.

Τόμος Β΄ (ημίτομοι Β΄1, Β΄2)

Η Οθωμανική περίοδος

Σελίδες 808

Ο τόμος αυτός στηρίζεται σε τριετή εργασία ερευνητικής ομάδας, υπό την εποπτεία του Καθηγητή Χαράλαμπου Παπαστάθη, της Σχολής Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου. Στην έρευνα συνεργάστηκαν η Αν. Καθηγήτρια Θάλεια Μαντοπούλου (ΑΠΘ), η Επ. Καθηγήτρια Ευαγγελία Βαρέλλα (ΑΠΘ), η τουρκολόγος Κίρκη Γεωργιάδου και οκτώ ακόμη επιστήμονες από την Ελλάδα και τις βαλκανικές χώρες. Συγκεντρώθηκε έτσι πλήθος ανέκδοτων πηγών, με ευρύτερο ενδιαφέρον για το αντικείμενο του τόμου. Την έρευνα συμπλήρωσε ο συγγραφέας του έργου, Δρ Ευάγγελος Χεκίμογλου, ειδικός στην ιστορία της Θεσσαλονίκης.

Το βιβλίο επικεντρώνει στις μορφές της επιχειρηματικότητας που αναπτύχθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την Οθωμανική περίοδο (1430-1912). Χωρίζεται σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο ασχολείται με το χρονικό διάστημα από τον $15^{ο}$ μέχρι τον $18^{ο}$ αιώνα και το δεύτερο με τον $19^{ο}$. Οι ευρεθείσες μορφές επιχειρηματικότητας είναι ποικίλες και περιλαμβάνουν όλους τους τομείς παραγωγής, εμπορίου και της πίστης. Το εμπόριο συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τη Μασσαλία, την Τεργέστη, το Λιβόρνο, το Λονδίνο, τη Βουδαπέστη, τη Βιέννη και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις.

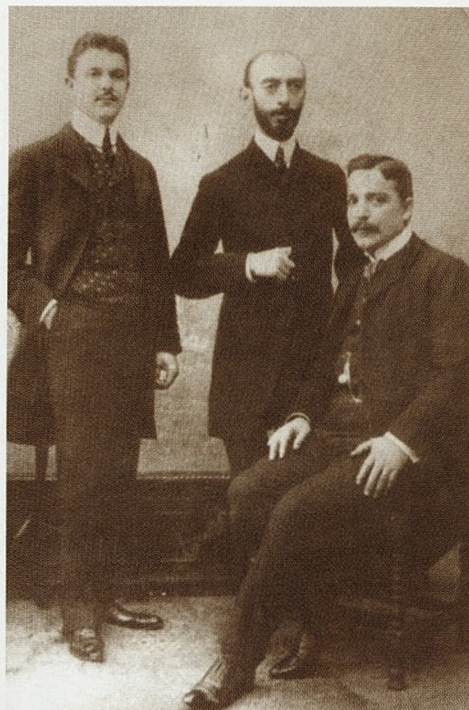
Οι μορφές επιχειρηματικότητας εξετάσθηκαν στη βάση ότι οι επιχειρήσεις αποτελούν όχι απρόσωπο αποτέλεσμα τυφλών συστημικών δυνάμεων, αλλά προϊόν της δραστηριότητας των επιχειρηματιών. Έτσι, καταγράφθηκαν (με τη μορφή λημμάτων) τα διαθέσιμα στοιχεία για εκατοντάδες επιχειρηματίες που έζησαν στη Θεσσαλονίκη, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους και τη θρησκευτική τους ταυτότητα.

Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στον κοινωνικό ρόλο των επιχειρηματιών, οι οποίοι όχι μόνο ίδρυσαν σχολεία, νοσοκομεία, γηροκομεία και ορφανοτροφεία, αλλά και μερίμνησαν με την προσωπική τους επίβλεψη για την άρτια λειτουργία τους.

Τόμος Γ΄

Μεγάλες επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες, 1900-1940

Σελίδες 600

Το έργο προήλθε από τη συνεργασία του Δρος Ευάγγελου Χεκίμογλου και της Ευφροσύνης Ρούπα, M.A., ειδικής σε θέματα εφαρμοσμένων τεχνών. Στηρίχθηκε σε δεκάδες προσωπικές συνεντεύξεις με απογόνους επιχειρηματιών καθώς και σε έρευνα δημοσιευμένων αποτελεσμάτων εταιρικών χρήσεων.

Ο τόμος περιλαμβάνει: (α) την ανασκόπηση της επιχειρηματικής ζωής της Θεσσαλονίκης στην περίοδο 1900-1940 και (β) αναλυτικά λήμματα για επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες, από τις σημαντικότερες της συγκεκριμένης περιόδου.

Σκοπός του βιβλίου ήταν να ερευνήσει τους τρόπους με τους οποίους δημιουργήθηκε επιχειρηματική δράση σε μία πόλη με σημαντικά οικονομικά εμπόδια, όπως ήταν η Θεσσαλονίκη της εποχής εκείνης. Εκτός από τις πολεμικές περιπέτειες, η Θεσσαλονίκη υπέστη εκτεταμένες πληθυσμιακές και δημογραφικές αλλαγές που ανατάραξαν τα επιχειρηματικά δεδομένα της.

Στην περίοδο αυτήν η επιτυχία στην επιχειρηματικότητα αποτελεί περισσότερο αποτέλεσμα οικογενειακών συνδυασμών και αναβίωσης τοπικών δικτύων και λιγότερο προϊόν του συνδυασμού κεφαλαίου και εργασίας. Οι επιχειρηματικές σχέσεις αρθρώνονται στη βάση της κοινής καταγωγής και των οικογενειακών δεσμών, έτσι ώστε η οικονομική πραγματικότητα αναπαράγει μάλλον συνήθειες της περιοχής προέλευσης των επιχειρηματιών, παρά την κατεστημένη νοοτροπία της οθωμανικής Θεσσαλονίκης, νοοτροπία που σταδιακά εξαλείφεται.

Η σύγκριση των περιπτώσεων που εξετάζονται αναλυτικά δείχνει ότι η αναπαραγωγή της τάξης των επιχειρηματιών είναι αποτέλεσμα στρατηγικών επιγαμίας μεταξύ οικογενειών που ελέγχουν τοπικά δίκτυα ή προέρχονται από αυτά, σε συνδυασμό με τις στρατηγικές προσπορισμού ωφελημάτων από το δημοσιονομικό τομέα.

Τόμος Δ΄

Λεξικό επιχειρηματιών της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης

Σελίδες 500

Στον τόμο αυτό καταγράφονται περίπου πέντε χιλιάδες επιχειρηματίες που δραστηριοποιήθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο μεταξύ του Πρώτου και του Δεύτερου Παγκοσμίου πολέμου.

Ο τόμος είναι διαρθρωμένος σε λήμματα κατά επιχείρηση, που παρουσιάζονται με αλφαβητική σειρά. Συχνά οι επιχειρήσεις έλαβαν διαφορετικές συνεχόμενες ή παράλληλες εταιρικές μορφές, οι οποίες ενσωματώθηκαν στο ίδιο λήμμα.

Ως βάση για την κατάρτιση των λημμάτων ελήφθησαν τα αρχεία του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης και ειδικώς τα μητρώα εγγραφής των νέων επιχειρήσεων. Τα στοιχεία των αρχείων του ΕΒΕΘ συμπληρώθηκαν και με άλλες βασικές πηγές, όπως οι Εμπορικοί Οδηγοί της Θεσσαλονίκης καθώς και οι κτηματολογικές πηγές που αναδείχθηκαν από την έρευνα.

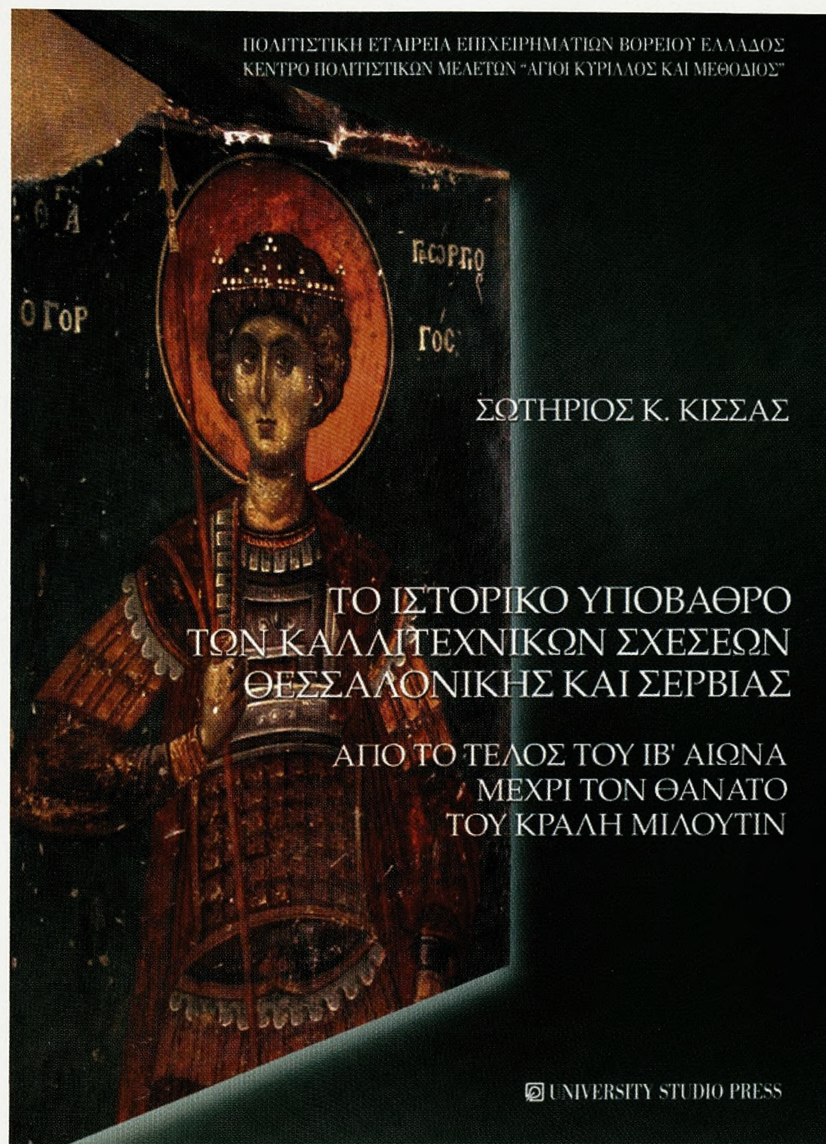
Το αποτέλεσμα είναι ένα πλούσιο δείγμα των επιχειρηματιών και των επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου με διπλή χρησιμότητα:

(α) Την προσωπογραφική καταγραφή με ποικίλες πληροφορίες για τους επιχειρηματίες της πόλης (θρήσκευμα, υπηκοότητα, γεωγραφική προέλευση, τόπο εργασίας, τόπο κατοικίας, εταιρικές μορφές λειτουργίας, συγγενικά δίκτυα, γεωγραφικές σχέσεις, επιχειρηματική τύχη).

(β) Την ανάδειξη μιας γενικής εικόνας για την επιχειρηματική δραστηριότητα σε μία περίοδο που συνέπεσε με τη διεθνή οικονομική κρίση, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την άτυχη έκβαση εκατοντάδων επιχειρήσεων.

Ενδιαφέρουσες είναι οι ειδήσεις σε ό,τι αφορά το αντικείμενο ενασχόλησης των επιχειρήσεων, οι πλείστες των οποίων ασχολήθηκαν με τους κλάδους της διατροφής και της ένδυσης. Αν και η υπεροχή των κλάδων αυτών είναι ήδη γνωστή από τις στατιστικές, η αναλογία τους στο σύνολο των εμπορικών επιχειρήσεων ξεπερνά τα αναμενόμενα.

Ο τόμος περιλαμβάνει και αναλυτικά ευρετήρια όλης της έκδοσης.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΣΕΡΒΙΑΣ

Το Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών «Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος» της Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος τιμά τη μνήμη του διαπρεπούς ερευνητή Σωτήρη Κίσσα, εκδίδοντας τη μελέτη του «Το ιστορικό υπόβαθρο των καλλιτεχνικών σχέσεων Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος του ΙΒ΄ αιώνα μέχρι το θάνατο του κράλη Μιλούτιν».
Παρά την πολλαπλή επιστημονική σημασία της, η μελέτη αυτή, που συντάχθηκε στη σερβική γλώσσα, δεν είχε μεταφρασθεί στην ελληνική και παρέμενε απρόσιτη στους μη σερβομαθείς. Σήμερα, σχεδόν δέκα χρόνια από τον θάνατο του Σωτήρη Κίσσα, η επιστημονική συμβολή του γίνεται ακόμη περισσότερο αισθητή και το κενό που άφησε στην επιστήμη και τον πολιτισμό αποδεικνύεται ακόμη πιο δυσαναπλήρωτο.

Αρχαιολογικές μελέτες

Ευρήματα των ανασκαφών
σε νεκροταφείο της Εποχής του
Σιδήρου στον οικισμό Παλαιοκάστρου
του Δήμου Ωραιοκάστρου Θεσσαλονίκης

Ένα αρχαίο νεκροταφείο στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης

Ελένη Λαμπροθανάση Κοραντζή

Κατά τα έτη 1998, 2001 και 2002 ανασκάφηκαν τρία όμορα οικόπεδα στον οικισμό Παλαιόκαστρο, στο νότιο τμήμα του Δήμου Ωραιοκάστρου, όπου εντοπίστηκε τμήμα νεκροταφείου της Εποχής του Σιδήρου.

Το νεκροταφείο βρίσκεται σε ύψωμα με κατηφορική κλίση από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά και οι ταφές εντοπίζονται σε βάθος από 1,00-1,50μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Συνολικά εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν 210 ταφές σε έκταση 800τ.μ., οι οποίες, χωρίς να παρουσιάζουν ενιαίο προσανατολισμό, ακολουθούν στην πλειονότητά τους τον άξονα Β-Ν με αρκετές αποκλίσεις τόσο προς τα δυτικά όσο και προς τα ανατολικά.

Στην τυπολογία τους κυριαρχεί ο λακκοειδής τάφος με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες. Σε μια περίπτωση περιμετρικά της κάλυψης έχουν τοποθετηθεί μικροί αργοί λίθοι, ενώ σε αρκετούς από τους παραπάνω τάφους τα τοιχώματα του λάκκου έχουν επενδυθεί με σχιστόπλακες κάθετα τοποθετημένες. Για τις υπόλοιπες ταφές χρησιμοποιούνται απλοί λάκκοι χωρίς κάλυψη. Ξεχωρίζουν ένας μικρός τάφος, του οποίου ο λάκκος έχει επιχρισθεί με παχύ στρώμα πηλού, και ένας εγχυτρισμός, για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε μεγάλο πιθάρι ύψους 2,00μ.

Οι νεκροί ενταφιάζονται κατά κανόνα σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα στο σώμα ή ελαφρά λυγισμένα. Πολύ σπάνια τοποθετούνται στο πλάι.

Τάφος 10

Τάφος 23

Εκτός από τους ενταφιασμούς, που αποτελούν τη βασική ταφική πρακτική, εντοπίστηκαν διάσπαρτες καύσεις. Ως τεφροδόχα αγγεία χρησιμοποιούνται αμφορείς, οινοχόες ή υδρίες που τοποθετούνται σε λάκκο και μερικές φορές καλύπτονται με μια ή περισσότερες σχιστόπλακες.

Το ένα τρίτο του συνόλου των ταφών ανήκει σε βρέφη, νήπια και παιδιά και οι υπόλοιπες σε ενήλικα άτομα.

Οι περισσότερες ταφές, σε ποσοστό που ξεπερνά το 60%, είναι ακτέριστες. Τις κτερισμένες συνοδεύουν πήλινα αγγεία και μετάλλινα αντικείμενα με πιο συνηθισμένα τα δεύτερα. Στα σχήματα των αγγείων κυριαρχεί η φιάλη με μια μεγάλη ποικιλία στη διαμόρφωση των λαβών, κάποια κύπελλα και μια οπισθότμητη οινοχόη, η οποία αποτελεί τη μοναδική περίπτωση τροχήλατου αγγείου.

Τα μετάλλινα κτερίσματα διακρίνονται σε σιδερένια και χάλκινα. Στα σιδερένια συγκαταλέγονται κοσμήματα, όπως δαχτυλίδια, βραχιόλια και περόνες. Ορισμένες ταφές συνοδεύονται από μαχαιρίδια με σιδερένιες λεπίδες[1], που βρίσκονται τοποθετημένα στο χέρι του νεκρού. Στα χάλκινα κτερίσματα συγκαταλέγονται κυρίως κο-

Τάφος 22

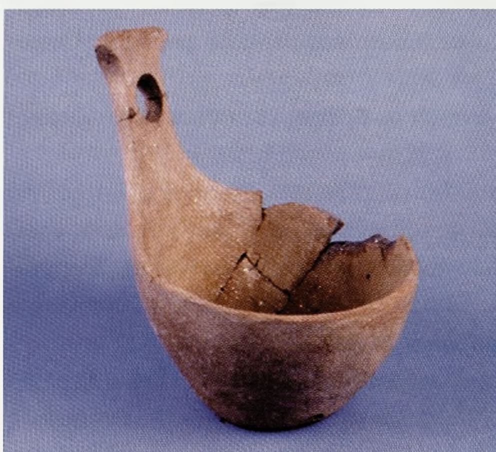

Φιάλη με λαβές σε σχήμα ουράς ψαριού

σμήματα, όπως βραχιόλια, σκουλαρίκια, δαχτυλίδια απλά ή με οκτώσχημη σφενδόνη[2], οκτώσχημες πόρπες[3], περόνες με διπλές σπειροειδείς απολήξεις[4] και κουμπιά[5]. Ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στα χάλκινα επιχρυσωμένα ομφάλια που βρίσκονται σε ταφές βρεφών ή νηπίων και είναι πάντα τοποθετημένα στο μέτωπο[6]. Τα περισσότερα σώζονται σε κακή κατάσταση, ωστόσο από ένα παράδειγμα που διατηρείται καλύτερα φαίνεται πως στην περιφέρεια υπάρχουν μικρές οπές με τη βοήθεια των οποίων το ομφάλιο ράβεται σε κάποιο ύφασμα. Στην προκειμένη περίπτωση θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για κάλυμμα κεφαλής ή για μια ταινία.

Φιαλόσχημο αγγείο με κατακόρυφη λαβή

Εκτός από τα αγγεία και τα μετάλλινα αντικείμενα, στα ευρήματα του νεκροταφείου συμπεριλαμβάνονται γυάλινες χάντρες, μια πυριτολιθική αιχμή βέλους, ένα μικύλο φιαλίδιο που βρέθηκε σε παιδικό τάφο και ένας σημαντικός αριθμός πήλινων αμφικωνικών σφονδυλιών, μερικά με διακόσμηση από εμπίεστες στιγμές[7].

Όσον αφορά στην ποσότητα των κτερισμάτων ανά ταφή, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο αριθμός τους δεν ξεπερνά συνήθως τα τέσσερα ευρήματα. Εξαίρεση αποτελεί ο Τ21 που περιείχε συνολικά δεκαεπτά κτερίσματα: γυάλινες χάντρες, μια χάλκινη σύριγγα, ένα χάλκινο και ένα σιδερένιο βραχιόλι που διατηρήθηκε πολύ αποσπασματικά, έντεκα σιδερένια δαχτυλίδια, δύο χάλκινα δαχτυλίδια και ένα χάλκινο έλασμα που κάλυπτε ένα από τα δάχτυλα των χεριών[8].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του εγχυτρισμού σε μεγάλο πιθάρι. Την ταφή συνόδευαν ένα σιδερένιο εγχειρίδιο που κρατούσε ο νεκρός στο δεξί χέρι και μια φιάλη με μια πυριτολιθική αιχμή βέλους στον αριστερό ώμο. Μια σιδερένια αιχμή δόρατος[9] που διαπερνούσε από πίσω προς τα μπρος την αριστερή πλευρά του θώρακα υποδεικνύει τον βίαιο τρόπο θανάτου του νεκρού,

Φιάλη με γωνιώδεις λαβές

ίσως κατά τη διάρκεια μιας μάχης. Το γεγονός, εξάλλου, ότι δεν εντοπίστηκαν οστά του κρανίου, παρ' όλο που ο υπόλοιπος σκελετός διατηρήθηκε σε αρκετά καλή κατάσταση, πιθανότατα υποδηλώνει ότι ο νεκρός είχε αποκεφαλιστεί.

Οπισθότμητη οινοχόη

Ερευνώντας το νεκροταφείο αποκτούμε μια εικόνα της εποχής που δεν είναι επαρκής για τη διεξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική διαστρωμάτωση του πληθυσμού στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο. Με βάση την παρουσία ή μη κτερισμάτων, αλλά και τη διαφορά στην ποσότητά τους ανά ταφή, προκύπτει ότι υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς. Ωστόσο, ούτε τα κτερίσματα ούτε η μορφή των τάφων μαρτυρούν μεγάλες κοινωνικές αντιθέσεις.

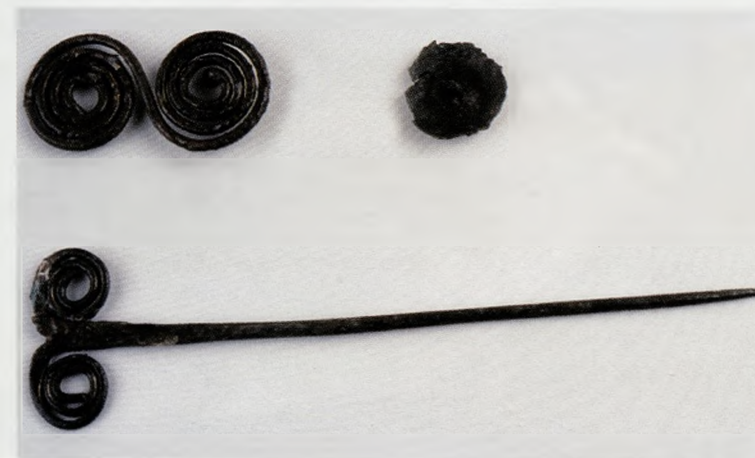
Το γεγονός ότι εντοπίστηκε μια στρώση ταφών δείχνει ότι δεν υπάρχει διαρκής χρήση του ίδιου χώρου και ότι το νεκροταφείο, πιθανότατα, αναπτύσσεται σε έκταση. Κατά συνέπεια, οι γειτονικές ταφές δεν θα πρέπει να παρουσιάζουν μεγάλες χρονολογικές αποκλίσεις. Τα ευρήματα συνηγορούν στη χρονολόγηση του νεκροταφείου στον 8ο π.Χ. αιώνα.

Σιδερένια μαχαιρίδια

Στην προσπάθειά μας να εντοπίσουμε τον οικισμό που συνδέεται με το νεκροταφείο θα πρέπει να αναζητήσουμε θέσεις με βεβαιωμένες φάσεις της Εποχής του Σιδήρου. Μια τέτοια θέση είναι η τράπεζα που βρίσκεται 500 περίπου μέτρα ΝΑ των ανασκαμμένων οικοπέδων και είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως Τούμπα Νταουτμπαλή ή Ωραιόκαστρο Α[10]. Παρ' όλο που δεν υπάρ-

Χάλκινα κτερίσματα

Χάλκινα επίχρυσα ομφάλια

χουν στοιχεία για να υποστηρίξει κανείς με βεβαιότητα ότι το νεκροταφείο και ο οικισμός της τράπεζας συνδέονται, ο παραπάνω συσχετισμός είναι αυτή τη στιγμή ο μόνος πιθανός[11].

Το νεκροταφείο της Εποχής του Σιδήρου στο Ωραιόκαστρο αποτελεί το τρίτο κατά σειρά που εντοπίζεται τα τελευταία χρόνια στη ΒΔ Θεσσαλονίκη. Τμήματα δύο άλλων νεκροταφείων της ίδιας εποχής έχουν ανασκαφεί και συνεχίζουν να ανασκάπτονται στη Ν. Ευκαρπία και τη Σταυρούπολη[12]. Η εικόνα των ταφών και των ευρημάτων είναι και στα τρία σχεδόν πανομοιότυπη και αποδεικνύει μια στενή συγγένεια. Η απόσταση που μεσολαβεί ανάμεσα σε αυτά και, κατ' επέκταση, τους αντίστοιχους οικισμούς είναι ενδεικτική για το πώς θα πρέπει να φανταστούμε τα προκασσάνδρεια πολίσματα.

Σιδερένια αιχμή δόρατος

Εγχυτρισμός

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα Ι, Το νεκροταφείο των τύμβων*, (1969) 87 αρ. 20, πίν. 39, 20, 266-269. Ι. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα. Το νεκροταφείο μιας μολοσσικής κώμης* (1986) 297-299.

2. Μ. Ανδρόνικος, *ό.π.*, (σημ. 1), 238-240. Α. Λιούτας - Ε. Γκιούρα, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 322, πίν. 5. Β. Μισαηλίδου - Δεσποτίδου, *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 264 σημ. 17, εικ. 10 κάτω δεξιά.

3. Μ. Ανδρόνικος, *ό.π.*, (σημ. 1), 227-230. Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.*, (σημ.1), 309. Α. Λιούτας - Ε. Γκιούρα, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 322, πίν. 4. Β. Μισαηλίδου - Δεσποτίδου, *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 264, εικ. 11.

4. Μ. Τιβέριος, *ΑΕΜΘ* 4, 1990, 319, εικ. 4.

5. Μ. Ανδρόνικος, *ό.π.*, (σημ. 1) 236 - 238.

6. Χάλκινα επιχρυσωμένα ομφάλια. Βρέθηκαν στη Ν. Φιλαδέλφεια και διακοσμούσαν το ένδυμα ή κάποιο κάλυμμα κεφαλής, Β. Μισαηλίδου - Δεσποτίδου, *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 264. Επίσης βλ. Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.*, (σημ. 1), όπου τα ομφάλια εντοπίσθηκαν στην κορυφή του κρανίου και ερμηνεύονται ως διακοσμητικό κορύφωμα σκούφου.

7. Μ. Ανδρόνικος *ό.π.*, (σημ. 1), 260.

8. Από το συνολικό αριθμό των δαχτυλιδιών προκύπτει ότι σε κάποια δάχτυλα αντιστοιχούσαν δύο δαχτυλίδια, π.βλ. έναν τάφο στον Κεραμεικό, D. Kurtz - J. Boardman, *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (1994) 34.

9. Βλ. γενικά, Μ. Ανδρόνικος, *ό.π.*, (σημ. 1) 269 - 272 Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.*, (σημ. 1) 300 - 304. Η συγκεκριμένη αιχμή παρουσιάζει αυλό μεγαλύτερο από τη λεπίδα.

10. L. Rey, *BCH* 41- 43, 1917-19, 110-11. W. Cooksey- A. M. Woodward, *BSA* 23, 1918-19, 54 (c11). D. H. French, *Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia* (1967) 42. Δ. Γραμμένος - Μ. Μπέσιος - Σ. Κώτσος. *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας* (1997) 39 αρ. 117. Κ. Σουέρεφ - Α. Ματθαίου, *ΑΕΜΘ* 12, 1998, 231-232 σημ.1 εικ. 1.

11. Η βραχώδης θέση γνωστή ως Ωραιόκαστρο Β παρουσιάζει λεπτές επιχώσεις της Εποχής του Σιδήρου, αλλά βρίσκεται πολύ πιο μακριά, Δ. Γραμμένος - Μ. Μπέσιος - Σ. Κώτσος, *ό.π.*, (σημ. 10) 39 αρ. 118.

12. Η έρευνα στη Ν. Ευκαρπία βρίσκεται σε εξέλιξη. Για τη Σταυρούπολη βλ. Α. Λιούτας - Ε. Γκιούρα, *ΑΕΜΘ* 11, 1997, 317 - 324.

Δύο οθωμανικά λουτρά στο μεσαιωνικό οικισμό Σιδηροκαυσίων Χαλκιδικής

Πολυξένη Γεωργάκη

Η πρώτη αναφορά στα λουτρά του μεσαιωνικού οικισμού των Σιδηροκαυσίων (σχ.1) γίνεται στα μέσα του 17ου αι. από τον τούρκο περιηγητή Mustafa ben Abdulah Hadji Halfa[1]. Ο Hadji Halfa περιγράφει την τοποθεσία των μεταλλείων και τον οικισμό, *«ο οποίος έχει ένα τζαμί, δυο λουτρά, αγορά και νομισματοκοπείο»*. Ωστόσο, δεν αναφέρεται αναλυτικά στη θέση -ή σε άλλα στοιχεία- των κτιρίων που περιγράφει.

Α. Γενικά

Α.1 Πηγές

Έναν αιώνα πριν, στα μέσα του 16ου αι., είχε προηγηθεί ο γάλλος περιηγητής P.Belon, ο οποίος τονίζει χαρακτηριστικά πόσο ο οικισμός, άλλοτε «κακοχτισμένος», έμοιαζε πια με πόλη. Δεν χωρά αμφιβολία ότι η «πόλη» που είδε ο Belon στα μέσα του 16ου αι. θα είχε, ήδη, κάποια από τα σημαντικά της κτίρια, μεταξύ των οποίων τα λουτρά, πιθανότατα και τα δύο. Άλλωστε, τα λουτρά ήταν από τα πρώτα κτίσματα που ανεγείρονταν σε νεοκατακτημένες περιοχές αποτελώντας κέντρο της καθημερινής ζωής και πυρήνα κάθε οθωμανικού οικισμού, πόλης ή μικρότερης πολίχνης.

Εικ. 1. Το λουτρό Α. Νότια πλευρά και αναλημματικοί τοίχοι Ν-ΝΔ. Λήψη από ΝΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Η οψιμότερη από τις πληροφορίες των πηγών για τα λουτρά των Σιδηροκαυσίων προέρχεται από τον έλληνα περιηγητή Ν. Σχινά, ο οποίος περιγράφοντας -στα 1887- τμήμα του δρόμου που οδηγούσε από τη σημερινή Αρναία στα χωριά Μαχαλάς (Στάγειρα) και Ίσβορος (Στρατονίκη), έγραφε: *«...ο δρόμος, αφήνει στα δεξιά τον ερημωμένο Πύργο με το κονάκι, τη λεγόμενη κατοικία του Μαντέμ Αγά, μετά κατηφορίζει ελαφρά, πλησιάζει ένα μικρό ρέμα, έπειτα ανηφορίζει ελαφρά, αφήνει στ' αριστερά του ένα ερειπωμένο λουτρό, και στη συνέχεια, αφού διασταυρώνεται μ' ένα ρέμα, κοντά στην εκκλησία, μπαίνει στο χωριό Μαχαλάς, το οποίο απλώνεται σε μια βραχώδη κατωφέρεια»*. Από την περιγραφή του Σχινά αξιοσημείωτα είναι δυο στοιχεία:

- ότι ο οικισμός και μαζί όλα τα σημαντικά κτίσματα είχαν πια, στα 1887, ερημώσει και
- ότι το κτίσμα στα ΝΑ του Πύργου Α ήταν -στα 188- ένα «ερειπωμένο λουτρό».

Το τελευταίο αυτό στοιχείο είναι πολύ σημαντικό για την ταύτιση του κτίσματος που σήμερα βρίσκεται μέσα στα όρια του σύγχρονου οικισμού, στα ΝΑ της Παναγίας Σπηλαιώτισσας και είναι το λουτρό Β[2] (βλ. σχ. 1).

Α.2 Η θέση των λουτρών

Το κτίσμα που σημειώνεται από τον Π. Θεοχαρίδη με τον αρ. 3, στο συνοδευτικό χάρτη της σχετικής δημοσίευσης για τις εργασίες στερέωσης του Πύργου των Σιδηροκαυσίων -το λουτρό Α της παρούσας μελέτης- βρίσκεται στο πλάτωμα χαμηλού λόφου, δυτικά του σύγχρονου οικισμού και βόρεια των πύργων και του προσκτίσματος, που είναι γνωστά ως το «κονάκι τού Μαντέμ Αγά» σε απόσταση 100μ. περίπου, από αυτά[3]. Έχει προσανατολισμό Β =>Ν με θέα νότια - ΝΑ, προς τη θάλασσα και απέχει περίπου 200μ. από το σύγχρονο οικισμό[4]. Σε απόσταση λίγων μέτρων από τη νότια και δυτική πλευρά του διακρίνονται κατάλοιπα κτιρίων και κατασκευών (εικ. 1), που το περιέβαλλαν κατά την περίοδο της λειτουργίας του[5]: ανάμεσά τους, κτιστός θολωτός αγωγός, ο οποίος δεν αποκλείεται να σχετιζόταν με την τροφοδοσία της δεξαμενής του λουτρού σε αποθέματα νερού[6].

Εικ. 2. Το λουτρό Α. Υπάρχουσα κατάσταση. Λήψη από ΒΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 3. Το λουτρό Β και η υπερκείμενη, νεότερη οικία του νότιου τμήματος. Λήψη από δυτικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

Στην περιοχή, ακόμα και σήμερα, η παρουσία του νερού είναι έντονη. Βαδίζοντας στους γύρω λόφους συναντά κανείς μικρούς χειμάρρους και ρυάκια, που κατεβαίνουν από τις υπώρειες του βουνού στα Β-ΒΔ του μεσαιωνικού οικισμού. Μια πρώτη ανάγνωση των ερειπίων της περιοχής δεν αφήνει καμμία αμφιβολία για την- κάποτε ακόμη πιο έντονη- παρουσία νερού, το οποίο, άλλωστε, ήταν απαραίτητο για την επεξεργασία του μετάλλου: συστήματα και δίκτυα πήλινων αγωγών, απορροής ή αποχέτευσης, οχετοί, κτιστοί αγωγοί και δεξαμενές είναι διάσπαρτα σε όλη την περιοχή. Είναι βέβαιο ότι η επιλογή της συγκεκριμένης θέσης (εικ. 2) για την ανέγερση του λουτρού -στον πιο επίπεδο και ομαλό λόφο[7], από όλους τους υπόλοιπους της περιοχής- δεν είναι άσχετη από τη δυνατότητα πρόσβασης σε παροχή νερού, στοιχείο ζωτικό για την λειτουργία του.

Δυστυχώς, η ταύτιση χρήσεων των γειτονικών κτισμάτων που περιβάλλουν το μνημείο από νότια - ΝΔ δεν είναι εφικτή. Η γειτνίασή τους, ωστόσο, με το λουτρό αποδεικνύει ότι αυτό δεν ήταν ένα απομονωμένο κτίριο, αλλά ενταγμένο μέσα στον οικιστικό ιστό αποτελώντας σημείο αναφοράς του[8]. Προσεκτικότερη μελέτη του τοπογραφικού της ευρύτερης περιοχής υποδεικνύει τη χωροθέτηση του λουτρού Α στο κέντρο ιστού, ο οποίος -σε νοητή ευθεία- φαίνεται ότι συνδέει αξονικά την περιοχή του «Πύργου του Μαντέμ Αγά» στα νότια, με αυτή του μιναρέ -υπόλειμμα τζαμιού- και πλήθος άλλων αρχιτεκτονικών καταλοίπων βορειότερα (βλ. σχ. 1).

Το κτίσμα ΝΑ της Παναγίας Σπηλαιώτισσας (εικ. 3), που στο χάρτη της ίδιας δημοσίευσης[9] σημειώνεται με τον αρ. 8 και χαρακτηρίζεται ως «πιθανώς λουτρό», βρίσκεται σε απόσταση ~300μ. από το λουτρό Α και 100μ., από τον Πύργο Α και την κρήνη. Πρόκειται για ευμέγεθες δίδυμο λουτρό (Β) με προσανατολισμό Α=>Δ. Είναι χτισμένο σε επίπεδο, ομαλό πλάτωμα ~3μ. χαμηλότερα από τη στάθμη του σύγχρονου οδοστρώματος, ενώ τμήμα της βόρειας πλευράς του χάνεται κάτω από αυτό.

Το λουτρό Β, απομονωμένο από σύγχρονά του κτίσματα -όσο σήμερα μπορεί να διακρίνει κανείς, καθώς σε πολύ κοντινή απόσταση έχει αναπτυχθεί ο σύγχρονος οικισμός- οριοθετεί, πιθανότατα, το πέρας του μεσαιωνικού οικισμού στα ανατολικά (βλ. σχ. 1)[10]. Αν και είναι δύσκολο να εξαχθούν συμπεράσματα για την ένταξή του στον πολεοδομικό ιστό του οικισμού, η γειτονία του με τον Πύργο Α στα ΒΔ δεν θα πρέπει να θεωρηθεί τυχαία[11].

Το μνημείο έχει υποστεί φθορές λόγω της μετασκευής του σε κατοικία (βλ. εικ. 3 και εικ. 4). Ολόκληρο το νότιο τμήμα του έχει χρησιμοποιηθεί ως θεμέλιο ανωδομής, που συνίσταται σε αμελέστατη, πηλόχτιστη κατασκευή, επενδυμένη εξωτερικά με λαμαρίνες και βιομηχανική ξυλεία δεύτερης ποιότητας. Σήμερα το τμήμα αυτό χρησιμοποιείται ως υπόγειο της υπερκείμενης κατασκευής, ενώ το βόρειο είναι «ανοιχτό» και διατηρείται σε ερειπιώδη κατάσταση (βλ. εικ. 3 και 19). Το δίδυμο λουτρό Β[12] δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται με το «ερειπωμένο λουτρό» που είδε ο Ν. Σχινάς στα 1887[13] στην αριστερή πλευρά του δρόμου από την Αρναία προς τον Ίσβορο (βλ. σχ. 1).

Από τις πηγές συμπεραίνουμε ότι τα δυο λουτρά είτε ήταν σύγχρονα, είτε τα χώριζε μικρή χρονολογική διαφορά ανέγερσης. Ακόμη πιο πιθανή φαίνεται η υπόθεση ότι τόσο κατά την πρώτη περίοδο της ίδρυσης του οικισμού όσο και στην ακμή του, από τα μέσα του 17ου αι. κ.εξ., τα δυο λουτρά θα πρέπει να συλλειτούργησαν, καθώς αναφέρονται ως σημαντικά κτίσματα που υποδεικνύουν ανάπτυξη και πληθυσμιακή αύξηση[14]. Αν αυτό ισχύει, τότε τα λουτρά Α και Β εξυπηρέτησαν, πιθανώς, τις ανάγκες δυο -απομακρυσμένων μεταξύ τους- «μαχαλάδων».

Β. Τα λουτρά των Σιδηροκαυσίων

Β.1 Το λουτρό Α

Β.1.1 Μορφολογία - Τυπολογία

Το λουτρό Α είναι κτίριο με συμμετρική, ορθογώνια κάτοψη, διαστάσεων 12.00μ. Χ 8.00μ. Από τον κυρίως όγκο του εξέχει τμήμα μικρού, βοηθητικού διαμερίσματος στα ΝΑ. Στην υφιστάμενη κατάσταση, η κάτοψή του διατηρεί τριμερή διάταξη χώρων[15], η οποία ανταποκρίνεται στην τυπολογία των οθωμανικών λουτρών, υπαγορευμένη από το τελετουργικό λούσης των μουσουλμάνων[16] (Σχ. 2).

Εικ. 4. Το λουτρό Β και η υπερκείμενη οικία, αμέσως ΝΑ του Πύργου της «Σπηλαιώτισσας». Αποψη από τον επαρχιακό δρόμο Θεσσαλονίκης-Ιερισσού, ΝΔ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 5. Λουτρό Α: σφραγισμένο παράθυρο-άνοιγμα στο βόρειο τοίχο του χώρου Α. Λήψη από νότια. (Πηγή: πρωτότυπο)

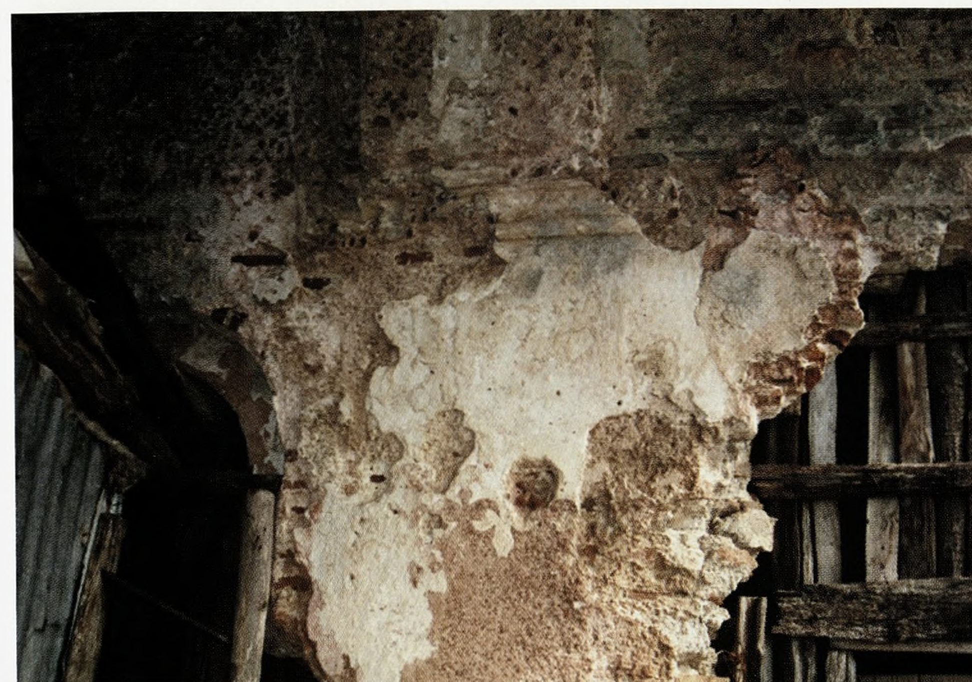

Οι σωζόμενες τρεις ενότητες χώρων, στο σύνολό τους, επικοινωνούν μεταξύ τους. Στη βόρεια στενή πλευρά, αναπτύσσονται δυο συμμετρικοί, τετράγωνοι χώροι, συμβατικά Α και Β -διαστάσεων 3.20μ. Χ 3.20μ. ο καθένας- που επικοινωνούν με ευρύ θυραίο, ανοιγμένο στο διαχωριστικό τους τοίχο (βλ. σχ. 2). Και οι δυο στεγάζονταν με πλινθόκτιστους τρούλους -σήμερα κατεστραμμένους- εδρασμένους σε σφαιρικά τρίγωνα και πλίνθινα, τυφλά, ανακουφιστικά τόξα, ορατά στους περιμετρικούς τοίχους λόγω φθοράς του επιχρίσματος.

Σφραγισμένο, σήμερα, παράθυρο-άνοιγμα[17] διακρίνεται στο μέσο του βόρειου τοίχου του χώρου Α (εικ. 5), ενώ ένα δεύτερο -όσο είναι εφικτό να διακρίνουμε από μεταγενέστερες προσθήκες, που δυσχεραίνουν την παρατήρηση[18]- πιθανότατα υπήρχε στο δυτικό τοίχο του ίδιου χώρου. Τυπολογικά, τα δυο αυτά βορειότερα διαμερίσματα Α και Β, θα παρέπεμπαν στους «ψυχρούς» χώρους εισόδου-υποδοχής και προετοιμασίας για το λουτρό[19].

Σε επόμενη, δεύτερη ενότητα χώρων οδηγεί θυραίο άνοιγμα, στο νότιο τοίχο του χώρου Β (εικ. 6, σχ. 2). Πρόσβαση στην ίδια διαμερισματική ενότητα εξασφάλιζε αντίστοιχο θυραίο, το οποίο -πιθανότατα- υπάρχει στην ίδια θέση του χώρου Α, ωστόσο η διερεύνησή του δεν ήταν εφικτή λόγω μεταγενέστερων προσθηκών. Η ενότητα αυτή, η ευρύτερη του λουτρού, συνίσταται σε κεντρικό, τονισμένο ορθογωνικό χώρο (Γ), ο οποίος διαιρείται με οξυκόρυφα τόξα σε τρία διαμερίσματα: εκατέρωθεν της αίθουσας Γ, αναπτύσσονται δύο ισομεγέθεις, ορθογωνικής κάτοψης, χώροι -κογχωτά διαμερίσματα λούσης- τα eyvan ή iwane (Γ1 και Γ2, βλ. σχ. 2).

Ο μεσαίος κεντρικός χώρος Γ στεγαζόταν με πλινθόκτιστο τρούλο, εδρασμένο σε σφαιρικά τρίγωνα. Το οκταγωνικό τύμπανο του κεντρικού τρούλου διατηρείται

Εικ. 6. Λουτρό Α: αριστερά το θυραίο στο νότιο τοίχο του χώρου Β, το οποίο σήμερα «σφραγίζεται» από μεταγενέστερη κατασκευή. Λήψη από νότια. (Πηγή: πρωτότυπο)

ακέραιο, ενώ ο θόλος του έχει καταρρεύσει. Κάτω από την κυκλική στεφάνη, στο ύψος των σφαιρικών τριγώνων, διακρίνονται ευρείες οπές ορθογώνιας διατομής, οι οποίες -πέρα από τη στατική λειτουργία τους- σχετίζονται με το σύστημα εξαερισμού του λουτρού, αν συνδυαστούν με την ύπαρξη κατακόρυφων πηλοσωλήνων, που περιτρέχουν -κατά τόπους- το εσωτερικό των τοιχοποιιών (όπως π.χ. στον ανατολικό και νότιο τοίχο, εικ. 7). Πρόκειται για επιμελημένο δίκτυο καπναγωγών, που εξυπηρετούσε την κυκλοφορία θερμού αέρα και τον εξαερισμό τού κτιρίου.

Πλίνθινα, τυφλά τόξα διακρίνονται στους δυο «συμπαγείς»τοίχους, το βόρειο και νότιο, ενώ στην ανατολική και δυτική πλευρά η έδραση του τρούλου επιτυγχάνεται με δυο μεγάλα, οξυκόρυφα, τοξωτά ανοίγματα, (βλ. εικ. 7), τα οποία εξασφα-

Εικ. 7. Λουτρό Α: διακρίνεται πήλινος κατακόρυφος καπναγωγός μέσα στην τοιχοποιία του ανατολικού τοίχου. Λήψη από ανατολικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 8. Cagaloglou Hamam, Istanbul: αναπαράσταση χώρου τού ομαδικού θερμού λουτρού. Εκατέρωθεν της κεντρικής αίθουσας, τα eyvan. (Πηγή: Goodwin, 378)

λίζουν, ταυτόχρονα, την επικοινωνία με τα δυο eyvan-iwane, (βλ. σχ. 2). Ενδιαφέρων είναι ο τρόπος στέγασης των χώρων Γ1 - Γ2: θόλοι σκαφοειδούς διατομής, των οποίων οι εσωτερικές επιφάνειες διακοσμούνται με ανάγλυφους σταλακτίτες. Οπαία με αστεροειδείς φεγγίτες[20] στην επίπεδη κλείδα της ανωδομής των θόλων, εξασφάλιζαν είσοδο φωτός και τη δημιουργία υποβλητικής ατμόσφαιρας. (Εικ. 8).

Ορατό και προσβάσιμο είναι, σήμερα, μόνο το ανατολικό από τα δυο eyvan-iwane, καθώς νεότερες επεμβάσεις και μετατροπές κάνουν αδύνατη την πρόσβαση στο δυτικό τμήμα του λουτρού -και όχι μόνο-[21] όπως ήδη σημειώθηκε. Είναι, ωστόσο, βέβαιο ότι πανομοιότυπος είναι ο τρόπος στέγασης του αντίστοιχου eyvan-iwane Γ1, στα δυτικά. Τυπολογικά, ο τονισμένος μεσαίος χώρος Γ, ταυτίζεται με αυτόν της ομαδικής θερμής λούσης. (βλ. εικ. 8). Η μετάβαση στην τρίτη ενότητα χώρων γίνεται με χαμηλό θυραίο ανοιγμένο στο νότιο τοίχο του χώρου Γ (σχ. 2), το οποίο επιστέφεται με διπλό, πλίνθινο, οξυκόρυφο τόξο.

Εικ. 9. Λουτρό Α, νότιος τοίχος. Στη ΝΔ πλευρά του διακρίνονται σφραγισμένο θυραίο και υπολείμματα επιχρίσματος. Λήψη από νότια. (Πηγή: πρωτότυπο, Τεύχος Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας, κεφ. 14, «Τα λουτρά των Σιδηροκαυσίων», Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών, Πολυτεχνική Σχολή Α.Π.Θ.)

Στο νοτιότερο αυτό τμήμα του λουτρού παρατάσσονται τρεις μικροί, τετράγωνοι χώροι, στεγασμένοι με τρουλίσκους, (από δυτικά προς ανατολικά: «Δ, Ε, Ζ») και ένας μικρότερος ορθογωνικός, καμαροσκεπής (Η). Η επικοινωνία μεταξύ τους εξασφαλιζόταν: α) με τοξωτό άνοιγμα από τον Δ στον Ε και τον Ζ στον Η, β) με χαμηλό θυραίο -ανοιγμένο στο συμπαγή τοίχο- μεταξύ Δ-Ε και Ζ-Η (βλ. σχ. 2). Μια πρώτη «ανάγνωση» της κάτοψης του λουτρού δε θα άφηνε καμμία αμφιβολία για την ταύτιση των χώρων αυτής της ενότητας με halvet[22]. Ωστόσο, επιμέρους κατασκευαστικές λεπτομέρειες καθιστούν την ταύτιση προβληματική:

• το -σήμερα- σφραγισμένο θυραίο στο νότιο τοίχο του χώρου Δ, σημαντικά ευρύ για άμεση γειτνίαση με halvet. Εξάλλου, είναι πιθανό ότι αντίστοιχο θυραίο υπήρχε και στο νότιο τοίχο του χώρου Ζ (εικ. 9, σχ. 2)

• ίχνη επιχρίσματος στη ΝΔ, εξωτερική πλευρά του νότιου σωζόμενου τοίχου, (βλ. εικ. 9), τα οποία υποδεικνύουν εσωτερικό μέτωπο χώρου που, όμως, δεν σχετίζεται με δεξαμενή νερού, όπως θα δικαιολογούσε η γειτνίαση με halvet

• η συνέχεια του ανατολικού τοίχου προς Νότο, η οποία «δένει» με τη ΝΑ γωνία του κτιρίου, υποδεικνύοντας επέκτασή του νοτιότερα και οργανική ένταξη σε επιπλέον διαμέρισμα, το οποίο δεν σώζεται (Εικ. 10, σχ. 2).

Η ΝΑ γωνία, που συνιστά τη μόνη -όσο διακρίνε-

Εικ. 10. Λουτρό Α: ΝΑ γωνία χώρου Η. Λήψη από ΒΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 11. Λουτρό Α: ΒΑ γωνία και βόρειος τοίχος. Ίχνη της καμαροσκέπαστης δεξαμενής στον κατά μήκος άξονα. Λήψη από ΒΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

ται- ασυμμετρία της κάτοψης, οριοθετούσε τον ανεξάρτητο, χαμηλό, καμαροσκεπή -βοηθητικό- χώρο Η, που εξείχε του κυρίως όγκου του λουτρού (εικ. 10, βλ. σχ. 2).

Πάντως, σε μια μόνο περίπτωση η προς Νότο συνέχεια του λουτρού θα μπορούσε να συνάδει με την ύπαρξη halvet, αν συνιστούσε χώρο δεξαμενής, κάτι που δε φαίνεται να ισχύει. Αντίθετα, οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες -όπως αναλύθηκαν παραπάνω- συνηγορούν στο ότι οι μικροί βοηθητικοί χώροι του νότιου τμήματος δεν είναι δυνατό να ταυτιστούν με halvet.

Κατασκευαστικά στοιχεία, που εντοπίζονται σε γειτνίαση με τους χώρους Α-Β, βεβαιώνουν την ύπαρξη δεξαμενής στο βόρειο τμήμα του λουτρού. Κατά μήκος του εξωτερικού μετώπου του βόρειου τοίχου και σε επαφή με αυτόν, διακρίνονται υπολείμματα κατασκευής με κατεύθυνση Α =>Δ. (Εικ. 11). Ίχνη γένεσης πλινθόκτιστης ημικυλινδρικής καμάρας και στρώμα υδραυλικού κονιάματος, που περιτρέχουν την τοιχοδομία -σε ύψος οριζόμενο από τη γένεση της καμάρας- μαρτυρούν την ύπαρξη κατασκευής που καταλάμβανε όλον τον κατά μήκος άξονα της βόρειας πλευράς (βλ. εικ. 11).

Εικ. 12. Λουτρό Α: σύστημα πηλοσωλήνων στη ΒΔ γωνία χώρου Α. Λήψη από ΝΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Όπως υποδεικνύουν τα κατάλοιπα περιμετρικών τοίχων στη βόρεια όψη του λουτρού -ορατά σήμερα με προσεκτική παρατήρηση, λόγω μεταγενέστερων επιχώσεων- επρόκειτο για επιμήκη, καμαροσκεπή χώρο, χαμηλότερο από την ανωδομή του κυρίως κτιρίου και σχετικό με την χρήση νερού. Είναι βέβαιο πως πρόκειται για τα υπολείμματα του -σήμερα κατεστραμμένου- προσκτίσματος της δεξαμενής τροφοδοσίας[23] (βλ. σχ. 2, χώρος Θ). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει σύστημα διπλής σειράς πηλοσωλήνων, που περιτρέχουν σε οριζόντια διάταξη την εσωτερική τοιχοποιία του κτιρίου, όπως διακρίνεται κατά μήκος του δυτικού και βόρειου τοίχου του χώρου Α[24] (Εικ. 12).

Σημειώνουμε, επίσης, ότι στη ΒΔ γωνία του ίδιου χώρου εσωτερικά εντοπίστηκε τμήμα υποστρώματος δαπέδου, το οποίο αποτελείται από ισχυρό ασβεστοκονίαμα, πάχους ~ 30cm. Το δάπεδο φαίνεται ότι στην υποδομή του είναι κενό. Πιθανώς, να υπάρχει σύστημα υποκαύστων, του οποίου, όμως, ο εντοπισμός απαιτεί συστηματική έρευνα[25] (Εικ. 13).

Εικ. 13. Λουτρό Α: υποδομή δαπέδου στη ΒΔ γωνία του χώρου Α. Λήψη από ΝΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Σε κάθε περίπτωση, οι εγκαταστάσεις που εντοπίστηκαν στο χώρο Α -κατ' αντιστοιχία ενδεικτικές και για τον εξοπλισμό τού χώρου Β- δηλαδή: τα συστήματα παροχής νερού και ατμού αλλά και τα υπόκαυστα στην υποδομή του δαπέδου οδηγούν στο εύλογο συμπέρασμα ότι οι ορθογώνιοι χώροι της βόρειας πλευράς, σε γειτνίαση με τη δεξαμενή νερού, δεν είναι άλλο, από δυο ευρύχωρα halvet. Την ερμηνεία ενισχύει ο τριμερής κεντρικός χώρος Γ, που συνιστά, χωρίς αμφιβολία, την αίθουσα του ομαδικού, θερμού λουτρού (βλ. σχ. 2, εικ. 8).

Πέρα από τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες, που αναλύθηκαν παραπάνω και υπαγορεύουν μια αντίστροφη πορεία στην ανάγνωση της κάτοψης, εξέχουσα είναι η σημασία -στο πλαίσιο συγκριτικής μελέτης- της τυπολογικής συγγένειας του λουτρού Α των Σιδηροκαυσίων, με αυτό του Μεγάλου Βεζύρη Hadim Ali Pasha στη

Εικ. 14. Λουτρό Α: τρουλίσκος και διακόσμηση ανωδομής του χλιαρού χώρου Ε. Λήψη από δυτικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

Nova Zagora της Βουλγαρίας, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 15ου με αρχές του 16ου αι.[26] (Σχ. 3α). Η τυπολογία του επιβεβαιώνει την ορθή ερμηνεία της λειτουργικότητας των χώρων στο λουτρό Α των Σιδηροκαυσίων.

Η ιδιαιτερότητα και των δυο συνίσταται στο ότι οι μεταβατικοί χώροι έχουν αντικατασταθεί από μικρά, τετράγωνα διαμερίσματα σε παράταξη, ενώ οι θερμοί είναι δυο -ιδιαίτερα ευρείς[27]- ορθογώνιοι χώροι σε γειτνίαση με την δεξαμενή. (βλ. σχ. 3 α-β). Όπως στο λουτρό της Nova Zagora, όμοια στο λουτρό Α των Σιδηροκαυσίων, η ύπαρξη «ψυχρών χώρων» υποδοχής πριν τους μεταβατικούς, χλιαρούς - βοηθητικούς χώρους[28] (Δ-Ε-Ζ-Η), πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Δε χωρά αμφιβολία ότι επρόκειτο για ενιαία, μονόχωρη, ορθογώνια αίθουσα, όπως υποδεικνύουν οι διαστάσεις, η αλληλουχία των υπόλοιπων χώρων αλλά και ο τυπολογικός κανόνας διαμόρφωσης ψυχρών χώρων υποδοχής στα απλά οθωμανικά λουτρά (βλ. σχ. 2).

Συνοψίζοντας την προβληματική ταύτισης - ερμηνείας των χώρων στο λουτρό Α των Σιδηροκαυσίων, σημειώνουμε τα εξής:

- οι μικροί χώροι της νότιας ενότητας, συνιστούν τους μεταβατικούς-χλιαρούς (Kapaluk - Soğuğluk)
- νότια αυτών, στην πλευρά που ανιχνεύεται επέκταση του κτιρίου από in situ λείψανα τοίχων, αναπτύσσονταν οι «ψυχροί χώροι» εισόδου-υποδοχής-προετοιμασίας (Sadrvan - Camegah)
- το θυραίο του χώρου Δ εξασφάλιζε τη μετάβαση από τους ψυχρούς στους χλιαρούς χώρους
- ο μεσαίος -εμφατικά τονισμένος- κεντρικός χώρος Γ ταυτίζεται με την αίθουσα του ομαδικού θερμού λουτρού (Mejdan - Sicaklik)

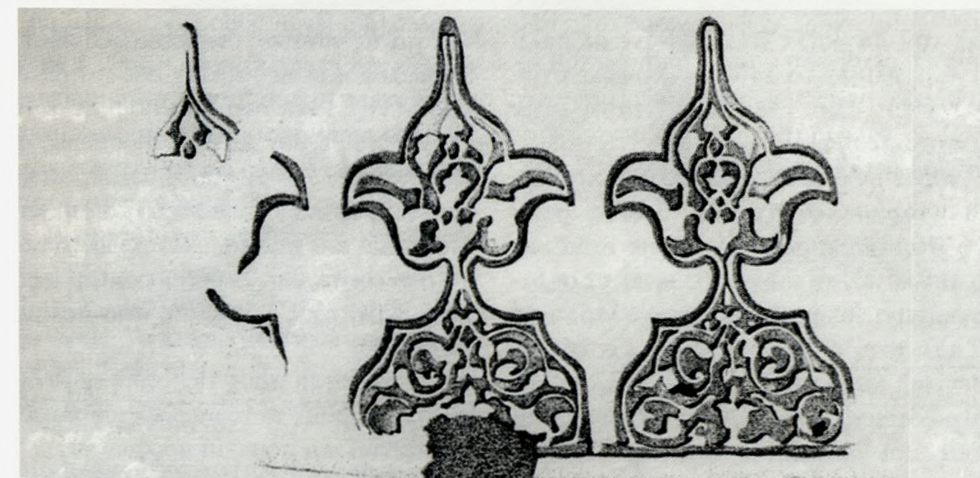

Εικ. 15. Λουτρό Α: διακοσμητική λεπτομέρεια ανθεμίου στην παραστάδα θυραίου μεταξύ των halvet. Λήψη από ΒΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

- οι ορθογώνιοι χώροι Α-Β συνιστούν δυο ευρύχωρα halvet, αναπτυσσόμενα κατά μήκος του βόρειου τοίχου, σε επαφή με τη δεξαμενή (Θ)
- το παράθυρο-άνοιγμα στο βόρειο τοίχο του δυτικού halvet εξασφάλιζε πρόσβαση και επισκεψιμότητα στη δεξαμενή για έλεγχο - τροφοδοσία και καθαρισμό.

Όσον αφορά στη χωροθέτηση της κύριας, κεντρικής εισόδου, θα πρέπει να αναζητηθεί στο νότιο τμήμα, όπου αναπτύσσονταν οι «ψυχροί χώροι». Η υπόθεση αυτή -για την επιβεβαίωση της οποίας απαιτείται ανασκαφική έρευνα- υπαγορεύεται από τα εξής:

- η κύρια είσοδος -κατά κανόνα- τοποθετείται στους «ψυχρούς χώρους» στο πλαίσιο της -αυστηρά- δρομικής πορείας του επισκέπτη, υπαγορευμένης από το μουσουλμανικό τελετουργικό λούσης: είσοδος ▸ ψυχρός χώρος ▸ χώρος χλιαρού λουτρού ▸ χώρος θερμού λουτρού ▸ χώρος πολύ θερμού, ατομικού λουτρού ▸ ανάστροφη πορεία εξόδου.

Εικ. 16. Pazar Hamam της Θεσσαλονίκης: διακοσμητικό διάζωμα με ανθέμια. (Πηγή: «Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της». Επιμέλεια: S. Curcic -Ε. Χατζητρύφωνος, Υπ. Πο., Θεσσαλονίκη 1997, 325)

Εικ. 17 Λουτρό Α: η ΒΑ γωνία του κτιρίου-υπάρχουσα κατάσταση. Λεπτομέρεια. Λήψη από ΝΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

• το πλινθοπερίκλειστο, ιδιαίτερα επιμελημένο, σύστημα δόμησης της δυτικής και ανατολικής πλευράς υποδεικνύει «καλή όψη», στοιχείο σημαντικό για την τοποθέτηση της εισόδου.

Η γεωμορφολογία του εδάφους κατά την περίοδο λειτουργίας του λουτρού -η οποία δε θα πρέπει να έχει αλλάξει σημαντικά- και η ένταξη του κτιρίου στον υπόλοιπο πολεοδομικό ιστό του οικισμού είναι στοιχεία που ενισχύουν την υπόθεση χωροθέτησης της εισόδου σε κάποια από τις μακριές πλευρές τού δυτικού ή ανατολικού τμήματος[29]. Το λουτρό Α πιθανότατα λειτούργησε ως απλό λουτρό, με χρήση κοινής εισόδου από τα δυο φύλα, σε διαφορετικές ώρες.

Β.1.2 Διακόσμηση

Η διακόσμηση του κτιρίου, αν και φαίνεται ότι ήταν αρκετά πλούσια, διατηρείται αποσπασματικά, κυρίως στο χώρο Γ και στα μικρά διαμερίσματα της νότιας πτέρυγας: Δ-Ε-Ζ-Η. Το σύστημα διακόσμησης των θόλων υιοθετεί το -τυπικό στην οθωμανική αρχιτεκτονική- θέμα για την ανωδομή των λουτρών: ζώνες ανάγλυφων σταλακτιτών[30] από ισχυρό γυψοκονίαμα, σε υπόστρωμα επιχρισμένου υδραυλικού κονιάματος. Τη μετάβαση από το τύμπανο του τρούλου στα σφαιρικά τρίγωνα, στο ύψος της κυκλικής στεφάνης, ορίζει περίτεχνο «τραβηχτό» κυμάτιο με καμπυλόγραμμα, ανάγλυφα στοιχεία (Εικ. 14). Τα σφαιρικά τρίγωνα διακοσμούνται με ανάγλυφα λοφία σε μορφή αχιβάδων, ενώ τα τυφλά οξυκόρυφα αψιδώματα είναι επίσης ανάγλυφα (τραβηχτά).

Η ανωδομή των θόλων στα eyvan διακοσμείται με το στοιχείο των τριγωνικών, ανάγλυφων σταλακτιτών, επίσης προσφιλές στους Οθωμανούς. Καμπύλα ή οξυκόρυφα, πλίνθινα τόξα -μονά ή διπλά- είτε επιστέφουν θυρώματα και παράθυρα, είτε λειτουργούν ως ανακουφιστικά, τυφλά αψιδώματα που παραλαμβάνουν φορτία των τρούλων, οπότε απολήγουν σε λοφία και επιχρίονται. Επιχρισμένα κυμάτια διακρίνονται και στους πεσσούς έδρασης των ανοιχτών τόξων. Στην ανωδομή των τρούλων στους χώρους Δ-Ε-Ζ και των θόλων στα eyvan, σώζονται αστεροειδείς οπές[31], οι

Εικ. 18. Λουτρό Α: δυτική πλευρά. Διακρίνεται ο πλινθόκτιστος τρούλος του χλιαρού χώρου Δ και το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Λήψη από ΝΔ. Στη ΒΔ πλευρά, μεταγενέστερο πρόσκτισμα. (Πηγή: πρωτότυπο)

οποίες, πιθανότατα, έκλειναν με γυάλινες «καμπάνες» ή «ποτήρια» ή «κώδωνες» εξασφαλίζοντας τη βασική αρχή -για όλα τα hamam- να φωτίζεται ο εσωτερικός χώρος, χωρίς να είναι ορατός εξωτερικά (βλ. εικ. 8).

Πρωτότυπη ήταν η διακόσμηση των εσωτερικών περιμετρικών τοίχων στον κεντρικό χώρο του ομαδικού θερμού λουτρού: στην κατώτερη επιφάνεια καλύπτονταν με ερυθρά -υδραυλικής ιδιότητας- κονιάματα, ενώ ψηλότερα -από το ύψος γένεσης των τόξων των θυρωμάτων προς την ανωδομή- έφεραν επιμελημένα λευκά επιχρίσματα. Τη μετάβαση μεταξύ των δυο επιφανειών όριζε διάζωμα τρίφυλλων ανθεμίων, τα οποία ακολουθούσαν τη διχρωμία των επιχρισμάτων, εναλλάξ. Υπολείμματά τους διακρίνονται στο βόρειο τοίχο του χώρου Γ και στο ανατολικό μέτωπο της παραστάδας

Εικ. 19. Λουτρό Β. Δυτικός τοίχος με τα δύο θυραία και η -υπερκείμενη του νότιου τμήματος- νεότερη κατασκευή. Λήψη από ΒΔ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 20. Λουτρό Β: χώρος Α1 και θύρωμα δυτικού τοίχου. Εκατέρωθεν διακρίνονται υπολείμματα των σφαιρικών τριγώνων για τη στήριξη του τρούλου. Λήψη από ανατολικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

του θυραίου μετάβασης από τον χώρο Β στον Γ (βλ. εικ. 6 και 15-16, σχ. 2).

Η διακόσμηση του κτιρίου εσωτερικά διατηρείται κυρίως στον κεντρικό και στους μεταβατικούς χλιαρούς χώρους Δ-Ε-Ζ. Αν και δεν είναι ιδιαίτερα πλούσια, είναι ωστόσο επιμελημένη και παραπέμπει στα χαρακτηριστικά της «κλασικής περιόδου» της οθωμανικής αρχιτεκτονικής (16ος αι.), οπότε η ανάγλυφη διακόσμηση περιορίζεται, γίνεται διακριτική, λιτή και εφαρμόζεται επιλεκτικά[32].

Εικ. 21. Λουτρό Β: το θυραίο μετάβασης από τον χώρο Α1 στον Ε1, του βόρειου τμήματος. Λήψη από νότια. (Πηγή: πρωτότυπο)

Β.1.3 Κατασκευή - Υλικά δόμησης

Το κτίριο -στην υπάρχουσα κατάσταση- είναι εξωτερικά ανεπίχριστο. Υπολείμματα επιχρίσματος διακρίνονται μόνο στο δυτικό μέτωπο του νότιου τοίχου, ο οποίος, όπως αναλύθηκε, ήταν εσωτερικός. Το σύστημα δόμησης είναι αργολιθοδομή με ζώνες πλίνθων, σε μίμηση του βυζαντινού πλινθοπερίκλειστου, στις δυο μακριές πλευρές του μνημείου, ανατολική (εικ. 17) και δυτική[33] (εικ. 18), ενώ στις δυο στενές -βόρεια και νότια- απλή αργολιθοδομή με ακανόνιστες ζώνες πλίνθων. Το συνδετικό υλικό είναι πολύ ισχυρό, χοντρόκοκκο λευκό ασβεστοκονίαμα. Ξυλοδεσιές (χατίλια) δεν είναι ορατές, ωστόσο, πιθανότατα, υπάρχουν.

Στην ανωδομή της ανατολικής πλευράς, η μετάβαση προς τη στέγη οριοθετείται από τέσσερις επάλληλες σειρές πλίνθων, ενώ της βόρειας από οριζόντιο, οδοντωτό γείσο με διαγώνια τοποθετημένες -εξέχουσες του μετώπου του τοίχου- πλίνθους[34].

Το σύστημα δόμησης -αργολιθοδομή με ζώνες πλίνθων- αλλά και το συνδετικό υλικό των εξωτερικών επιφανειών, έχουν υιοθετηθεί και στο εσωτερικό του λουτρού. Όλες οι επιφάνειες ήταν καλυμμένες με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος, το οποίο στη συνέχεια επιχρίονταν με ασβεστοκονίαμα. Για τις διακοσμητικές λεπτομέρειες έχει χρησιμοποιηθεί ισχυρό γυψοκονίαμα. Στο μεγαλύτερο μέρος του, το εσωτερικό επίχρισμα έχει απολεπιστεί. Μόνο στους μικρούς χώρους της νότιας ενότητας έχουν -σε πολύ καλή κατάσταση- διατηρηθεί τα γυψοκονιάματα των διακοσμημένων επιφανειών και το επίχρισμα στους τοίχους.

Υδραυλικά συστήματα, όπως βρύσες ή μπανιέρες, που θα αποτελούσαν σημαντικές πηγές πληροφόρησης σχετικά με την προέλευση των χρηστών και - κατ 'επέκταση- την πληθυσμιακή σύνθεση του οικισμού, δεν εντοπίστηκαν[35].

Β.2 Το λουτρό Β

Β.2.1 Μορφολογία - Τυπολογία

Αν και η αρχική μορφή του μνημείου έχει σήμερα καταλυτικά αλλοιωθεί, καθώς ολόκληρο το νότιο τμήμα καταλαμβάνεται από νεότερη κατασκευή που χρησιμοποιείται ως οικία (βλ. εικ. 3-4 και 19), είναι ωστόσο εφικτό να αναγνωσθεί η κάτοψή του. Πρόκειται για μεγάλο, δίδυμο λουτρό[36] (σχ. 4 α-β) με προσανατολισμό Α=>Δ, το οποίο αποτελείται από δυο τμήματα -βόρειο και νότιο- συμμετρικά μεταξύ τους[37] (σχ. 5). Έτσι, η ταύτιση του αντρικού και γυναικείου τμήματος είναι, προς το παρόν, αδύνατη[38]. Τα δυο τμήματα, που λειτουργούσαν για τα δυο φύλα σε κοινές ώρες[39], ορίζει μεσότοιχος.

Οι περιμετρικοί τοίχοι του λουτρού -στην υπάρχουσα κατάσταση- σώζονται σε αρκετό ύψος, σε όλες τις πλευρές, εκτός της ανατολικής. Σε αυτή διατηρείται ένα μικρό τμήμα τοίχου Β=>Ν καλυμμένο από νεότερες επιχώσεις, ενδεικτικό ωστόσο για την ανάγνωση της ΒΑ γωνίας του κτιρίου. Η κάτοψη αναπτύσσεται σε σχήμα «Τ»

Εικ. 22. Λουτρό Β: το θυραίο μετάβασης από τον χώρο Α2 στον Ε2, του νότιου τμήματος. Λήψη από ΒΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 23. Λουτρό Β: χώρος Ε1. Υποδομή δαπέδου και πηλοσωλήνας μέσα στην τοιχοποιία του ανατολικού τοίχου. (Πηγή: πρωτότυπο)

με δυο -προεξέχοντες του κυρίως όγκου- χώρους (Ε1-Ε2), που συνιστούν τις μικρές κεραίες του γράμματος. Τη μακριά κεραία του «Τ» αποτελούν δύο τμήματα: βόρειο (χώροι Α1, Β1, Γ1, Η1) και νότιο (χώροι Α2, Β2, Γ2, Η2) (Σχ. 5).

Δυο είσοδοι -με περίτεχνα, ελικοειδή υπέρθυρα- ανοιγμένες στο δυτικό τοίχο (βλ. εικ. 19 και 28) οδηγούσαν στους χώρους Α1-Α2 και, στη συνέχεια, στους υπόλοιπους χώρους του λουτρού. Τα θυραία έχουν -μεταγενέστερα- διευρυνθεί, ενώ στον καθ' ύψος άξονα των υπερθύρων τους διακρίνονται κατακόρυφες οπές κυλινδρικής διατομής, στις οποίες προσαρμόζονταν πηλοσωλήνες εξαερισμού.

Εικ. 24α. Λουτρό Β: το θυραίο μετάβασης από τον χώρο Α2 στον Β2, του νότιου τμήματος. Λήψη από δυτικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

Οι Α1-Α2 στεγάζονταν με τρούλους, εδρασμένους σε σφαιρικά τρίγωνα (βλ. σχ. 5, εικ. 20) και περιβάλλονταν εκατέρωθεν από δυο μικρότερους χώρους, στεγασμένους με ημίσεα θόλων, τους Ε1 και Ε2, αντίστοιχα.

Εικ. 24β. Λουτρό Β: το θυραίο μετάβασης από τον χώρο Α2 στον Β2, του νότιου τμήματος. Λήψη από ανατολικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

Ο χώρος Α2 του νότιου διαμερίσματος περιτρέχεται στην εσωτερική ΝΑ γωνία από χαμηλή, πλινθόκτιστη κατασκευή σε διάταξη «Γ», η οποία, πιθανώς, αποτελούσε το diwane, τον χαμηλό πάγκο, δηλαδή, που χρησίμευε για την εναπόθεση των ρούχων κατά την είσοδο στο λουτρό[40].

Τη βόρεια πλευρά τού Α1 καταλαμβάνει βοηθητικός χώρος (Ε1). Ο χώρος αυτός είναι ο μόνος που διατηρεί τη στέγασή του ακέραιη: σταυροθόλιο με τέσσερα αστεροειδή οπαία στην ανωδομή (βλ. σχ. 5 και εικ. 21). Η πρόσβαση εξασφαλιζόταν με χαμηλό θυραίο, ανοιγμένο στο μεσότοιχο μεταξύ των χώρων Α1 και Ε1 (βλ. εικ. 21). Αντίστοιχος χώρος (Ε2), ο οποίος σήμερα έχει καταρρεύσει, αναπτυσσόταν στο νότιο τμήμα του λουτρού. Διατηρείται το χαμηλό θυραίο πρόσβασης από τον Α2 σε αυτόν

Εικ. 25. Λουτρό Β: χώρος Β1. Ερμάριο στο βόρειο τοίχο. Λήψη από ΝΑ. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 26. Λουτρό Β: νότιο τμήμα - χώρος δεξαμενής (Δ). Υπάρχουσα κατάσταση. Γένεση καμάρας. Λήψη από βόρεια. (Πηγή: πρωτότυπο)

(εικ. 22 - σχ. 5) και τμήμα του δυτικού τοίχου που συνέχιζε προς νότο, ορατό μόνο από την εξωτερική πλευρά (βλ. εικ. 4).

Καθώς το δάπεδο τού χώρου Ε1 έχει αποξηλωθεί, είναι ορατά ίχνη κατασκευών που ενδέχεται να συνιστούν υπόκαυστα[41]. Εξάλλου, την ανατολική τοιχοποιία εσωτερικά περιτρέχει σε οριζόντια διάταξη τμήμα πηλοσωλήνα (Εικ. 23). Είναι πιθανό οι Ε1 και Ε2 να συνιστούν τους χώρους υγιεινής του λουτρού, υπόθεση που συνάδει με την ερμηνεία και ταύτιση των γειτονικών χώρων, Α1 και Α2[42].

Ευρύ θυραίο άνοιγμα, που διατηρείται στο νότιο τμήμα του λουτρού (βλ. εικ. 24 α-β και σχ. 5), οδηγούσε από τον χώρο Α2 στον Β2. Αντίστοιχο υπήρχε και στο βόρειο τμήμα -για πρόσβαση από τον Α1 στον Β1-, το οποίο δεν σώζεται σήμερα. Ένας κεντρικός χώρος ορθογώνιας κάτοψης και δυο εκατέρωθεν αυτού, στεγασμένοι με σκαφοειδείς θόλους, συνιστούσαν τους χώρους Β1 και Β2. Στο βόρειο και νότιο τοίχο τους αντίστοιχα και σε απόλυτη συμμετρία, διακρίνεται ανοιγμένο ερμάριο (Εικ. 25). Ακολουθούν δυο επιμήκεις χώροι -ελαφρώς μικρότερων διαστάσεων από τους προηγούμενους- οι Γ1 και Γ2. Στεγάζονταν με τρούλους, εδρασμένους σε ανοιχτά τόξα. Στο βόρειο και νότιο τοίχο τους διακρίνεται τυφλό, πλίνθινο, οξυκόρυφο τόξο που παραλάμβανε τα φορτία των τρούλων.

Το χώρο Δ «διαβάζουμε» κυρίως στο νότιο τμήμα του λουτρού, καθώς το αντίστοιχο βόρειο είναι -στο μεγαλύτερο μέρος του- καλυμμένο με μεταγενέστερες επιχώσεις. Επιπλέον, την ανάγνωσή του στην ανατολική πλευρά δυσχεραίνουν σύγχρονες επεμβάσεις. Την ενότητα και ερμηνεία του χώρου Δ αποκαθιστούν ίχνη γένεσης καμάρας που διατηρούνται τόσο στο νότιο όσο και στο βόρειο τοίχο του (βλ. σχ. 5 και εικ. 26). Είναι προφανές ότι πρόκειται για ενιαίο, επιμήκη, καμαροσκεπή χώρο, πιθανότατα τη δεξαμενή νερού (Hazna-Kulhan).

Στην εξωτερική ΝΑ γωνία του κτιρίου και σε επαφή με το χώρο Δ διακρίνονται υπολείμματα κατασκευής (Ζ) από αργολιθοδομή (βλ. σχ. 5 και εικ. 27). Έντονα ίχνη υδραυλικού κονιάματος στο εσωτερικό της υποδεικνύουν σχέση με χρήση νερού, απαραίτητο για την τροφοδοσία της δεξαμενής. Η χωροθέτηση της δεξαμενής και των βοηθητικών της προσκτισμάτων στα ανατολικά δεν αφήνει αμφιβολίες για την ταύτιση των Γ1-Γ2 με

τους χώρους του πολύ θερμού λουτρού (halvet). Επιπλέον, η ταύτιση του χώρου δεξαμενής επιβεβαιώνει τη χωροθέτηση κύριας εισόδου του λουτρού στα δυτικά.

Η στάθμη των αρχικών δαπέδων δεν είναι δυνατόν να εντοπιστεί σε κανένα από τα δυο τμήματα: στο νότιο λόγω επεμβάσεων (μεταγενέστερο δάπεδο από πατημένο χώμα, σε στάθμη ψηλότερη από αυτή του αρχικού), στο βόρειο λόγω επιχώσεων. Ωστόσο, -και στα δυο τμήματα- το αρχικό δάπεδο δεν θα πρέπει να βρίσκεται πολύ χαμηλότερα από το σημερινό επίπεδο.

Όσον αφορά στο ζήτημα χωροθέτησης της κύριας εισόδου του λουτρού[43], σημειώνουμε τα εξής:

• οι δυο είσοδοι στα δυτικά (εικ. 28-29) προφανώς δεν είναι οι κύριες, καθώς έχουν τον ίδιο προσανατολισμό και βρίσκονται μεταξύ τους σε πολύ κοντινή απόσταση (βλ. εικ. 19). Επομένως, δεν θα ήταν εφικτό να αποτρέπεται η συνάντηση των ετερόφυλων χρηστών σε κοινές ώρες, προϋπόθεση απαραίτητη για τη λειτουργία δίδυμου λουτρού

• η τυπολογία της κάτοψης υπαγορεύει την ερμηνεία και ταύτιση των Η1-Η2 με τους ψυχρούς χώρους, υποδοχής - προετοιμασίας (βλ. σχ. 5-6)

• όλα τα στοιχεία συνηγορούν στην εύλογη υπόθεση ότι το λουτρό επεκτεινόταν προς τα δυτικά. Έτσι, η -σήμερα- εξωτερική πλευρά τού δυτικού τοίχου αποτελούσε το δυτικό, εσωτερικό μέτωπο του τοίχου των «ψυχρών χώρων» εισόδου (Η1-Η2)

• σε διαφορετικές πλευρές των ψυχρών χώρων προετοιμασίας-εισόδου χωροθετούνταν πιθανώς οι δυο κύριες είσοδοι του λουτρού, μια για κάθε φύλο (στο σχ. 5 προτείνεται μία εκδοχή).

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα για τη διάταξη και ερμηνεία των χώρων στο δίδυμο λουτρό των Σιδηροκαυσίων, καταλήγουμε στα εξής:

• οι ψυχροί χώροι (Η1-Η2) -όπως και οι κύριες είσοδοι του λουτρού- πρέπει να αναζητηθούν στα δυτικά

• οι Α1-Α2 συνιστούν τους μεταβατικούς χώρους του χλιαρού λουτρού

• οι Ε1-Ε2 ταυτίζονται με τους βοηθητικούς χώρους υγιεινής (memsa), οι οποίοι είθιστο να βρίσκονται σε γειτνίαση με τους μεταβατικούς, χλιαρούς

Εικ. 27. Λουτρό Β - ΝΑ γωνία: διακρίνονται υπολείμματα του χώρου Ζ για την τροφοδοσία νερού. Υπάρχουσα κατάσταση. Λήψη από ανατολικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 28. Λουτρό Β: χαμηλό θύρωμα στο δυτικό τοίχο του νότιου τμήματος (μεταξύ των χώρων Η2-Α2). Υπάρχουσα κατάσταση. Λήψη από δυτικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

• οι Β1-Β2 και Γ1-Γ2, αποτελούσαν τους χώρους του θερμού και πολύ θερμού ατομικού λουτρού -αντίστοιχα- και τέλος

• οι Δ και Ζ στα ανατολικά σχετίζονται με τους βοηθητικούς χώρους δεξαμενής- πυράκτωσης-τροφοδοσίας νερού.

Β.2.2 Διακόσμηση

Ελάχιστα ίχνη από τη διακόσμηση του μνημείου διατηρούνται. Αν και θα πρέπει να υπήρχαν διακοσμητικά στοιχεία (ανάγλυφοι σταλακτίτες, γύψινα τυφλά τόξα με απολήξεις λοφίων κ.λπ.), σήμερα διακρίνονται -μόνο στο νότιο τμήμα του λουτρού- ίχνη ανάγλυφης ταινίας που όριζε τη μετάβαση από τους κάθετους τοίχους, στην ανωδομή (εικ. 30). Άλλα στοιχεία δεν είναι εφικτό να αναγνωστούν, καθώς οι τοίχοι του μνημείου, εξωτερικά και εσωτερικά έχουν, επανειλημμένα, ασβεστωθεί από -τον νυν ή προηγούμενους- «ιδιοκτήτες». Επιπλέον, οι διαδοχικές χρήσεις του μνημείου (ως οικία, αποθήκη, στάβλο) έχουν επισπεύσει τη φθορά των όποιων στοιχείων θα μπορούσαν να διατηρηθούν μέχρι σήμερα.

Β.2.3 Κατασκευή - Υλικά δόμησης

Στα τμήματα των τοιχοποιιών που έχουν διατηρηθεί και όπου αυτό είναι ορατό από μεταγενέστερες επεμβάσεις το σύστημα δόμησης είναι αργολιθοδομή με ακανόνιστες ζώνες πλίνθων. Συμπεράσματα για την τοιχοδομία των αρχικών εξωτερικών τοίχων δεν είναι εφικτό να εξαχθούν, καθώς:

• το εξωτερικό μέτωπο του νότιου τοίχου έχει αρμολογηθεί και επισκευαστεί από τον ιδιοκτήτη (βλ. εικ. 4)

• το μεγαλύτερο τμήμα του εξωτερικού μετώπου του ανατολικού τοίχου είναι ασβεστωμένο και έχει μετασκευαστεί σε θύρωμα. Στη ΝΑ πλευρά όπου «κολλά» η κατασκευή τροφοδοσίας νερού και -όσο είναι εφικτό στο χάλασμά της να διακρίνουμε- το σύστημα δόμησης είναι αργολιθοδομή με ακανόνιστες ζώνες πλίνθων. Η ακμή της ΝΑ γωνίας είναι ιδιαίτερα επιμελημένη: πλίνθοι, σε οριζόντια και κάθετη διάταξη, εναλλάξ

• το εξωτερικό μέτωπο του βόρειου τοίχου βρίσκεται σήμερα επιχωσμένο κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα και τέλος

• ο δυτικός τοίχος με τα δύο χαμηλά θυρώματα -όπως αναλύθηκε- δεν ήταν εξωτερικός.

Το συνδετικό υλικό είναι πολύ ισχυρό, χοντρόκοκκο ασβεστοκονίαμα. Εσωτερικά, κατά μήκος του νότιου τοίχου του χώρου Β2 και του βόρειου τοίχου του Α2 διακρίνονται ξυλοδεσιές (χατίλια) [βλ. εικ. 31], οι οποίες -πιθανότατα- υπάρχουν και σε άλλα σημεία· ωστόσο, δεν είναι ορατές.

Παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος καλύπτει, κατά τόπους, τους εσωτερικούς τοίχους, ενώ πάνω από αυτό οι εσωτερικές επιφάνειες επιχρίονταν με ασβεστοκονίαμα, όπως, αποσπασματικά, διακρίνεται σήμερα (π.χ. εσωτερικό μέτωπο δυτικού τοίχου στο χώρο Α1, εικ. 20). Όλες οι επιφάνειες του μνημείου είναι -στο μεγαλύτερό τους μέρος- καλυμμένες από όψιμες στρώσεις ασβέστη. Γενικά, παρά τις φθορές που έχουν προκαλέσει οι μεταγενέστερες χρήσεις, είναι φανερό ότι πρόκειται για μια ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή. Όπως και στο λουτρό Α, η έρευνα προς εντοπισμό υπολειμμάτων υδραυλικών εγκαταστάσεων, τουλάχιστο σε αυτό το στάδιο έρευνας, δεν απέδωσε.

Γ. Χρονολογικά στοιχεία

Η πρώτη σαφής αναφορά των πηγών, που έχουμε στην διάθεσή μας για τα λουτρά των Σιδηροκαυσίων, ανάγεται στα μέσα του 17ου αι., όταν ο τούρκος περιηγητής Hadji Halfa, απαριθμώντας τα σημαντικότερα κτίσματα του οικισμού, αναφέρεται στην ύπαρξη δυο λουτρών. Παρ' όλο που προηγήθηκαν αλλά και ακολούθησαν περιγραφές του οικισμού και από άλλους περιηγητές, εκείνη του Ν. Σχινά (1887) είναι η σημαντικότερη, αφού επιβεβαιώνει την ταύτιση της θέσης του λουτρού Β και την απόλυτη ερείπωσή του -όπως και των υπόλοιπων σημαντικών κτισμάτων του οικισμού- ενδεικτική για την καθολική ερήμωση και εγκατάλειψή του.

Εικ. 29. Λουτρό Β: χαμηλό θύρωμα στο δυτικό τοίχο του νότιου τμήματος (μεταξύ των χώρων Η2-Α2). Υπάρχουσα κατάσταση. Λήψη από ανατολικά. (Πηγή: πρωτότυπο)

Εικ. 30. Λουτρό Β: ΒΔ γωνία χώρου Α2. Διακοσμητική κορνίζα (ανάγλυφη ταινία), στη μετάβαση από τον κάθετο τοίχο στην ανωδομή. Στην περιοχή αποτοίχισης επιχρίσματος διακρίνεται ξυλοδεσιά. Λήψη από νότια. (Πηγή: πρωτότυπο)

Αν και η περιοχή κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς στα τέλη του 14^{ου} αι., οπότε άρχισε μια νέα περίοδος εκμετάλλευσης των μεταλλείων, η ακμή του οικισμού τοποθετείται από το 1520-1530 κ.εξ., όταν ο σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Α΄ τον αναδιοργάνωσε. Εύλογο θα ήταν να υποθέσουμε ότι στα πλαίσια αυτής της πολιτικής θα πρέπει να χτίστηκαν -μεταξύ άλλων- και τα δυο λουτρά, τα οποία, πιθανότατα, λειτούργησαν τουλάχιστον μέχρι την έναρξη περιόδου παρακμής των μεταλλείων, στα τέλη του 17^{ου} αι. Εξάλλου, περίπου μια τριακονταετία αργότερα (1566-1574 επί Σελίμ Β΄), αναδιοργανώνεται και ακμάζει -με ανέγερση σημαντικών κτισμάτων, τα οποία αλλάζουν εντελώς την φυσιογνωμία της (μεταξύ των οποίων και ενός λουτρού)- μια άλλη μικρή πολίχνη, η Παζαρούδα[44]. Η ανάπτυξη της Παζαρούδας και η λειτουργία, σε αυτήν, δεκαήμερης εμποροπανήγυρης δεν είναι άσχετα με την ακμή των μεταλλείων και την συρροή πλήθους εργατών, Ελλήνων, Βλάχων, Κιρκασίων, Σέρβων και Τούρκων. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, το γεγονός ότι η Παζαρούδα, διοικητικά, ανήκε στο δήμο (ναχιέ) των Σιδηροκαυσίων[45]. Έτσι, όλα τα δεδομένα συνηγορούν στη διαπίστωση ότι, χωρίς αμφιβολία, η ακμή του οικισμού των Σιδηροκαυσίων τοποθετείται από τα μέσα -ή και λίγο νωρίτερα- του 16^{ου} αι. και ως τα τέλη του[46].

Σχετικά με την εγκατάλειψη του οικισμού, τα δεδομένα είναι λιγότερο σαφή. Αν και ήδη από τα τέλη του 17^{ου} αι., μαρτυρείται σταδιακή παρακμή των ορυχείων, οι Οθωμανοί συνέχισαν την εκμετάλλευσή τους μέχρι τον 19^{ο} αι. Είναι άγνωστο εάν ο οικισμός και οι υποδομές του εξακολούθησαν να εξυπηρετούν τις ανάγκες του πληθυσμού ή εάν η ενδεχόμενη παρακμή του Μαχαλά και η αλλαγή της διοικητικής έδρας είχαν ως συνέπεια τη μεταφορά του οικιστικού πυρήνα[47]. Το βέβαιο είναι ότι τα δυο λουτρά αντιπροσωπεύουν την περίοδο ακμής του οικισμού, 1520 κ.εξ. - τέλη 16^{ου} αι. Πόσο απόλυτη ήταν η ερήμωση, στην οποία αναφέρεται ο περιηγητής Σχινάς

Εικ. 31. Λουτρό Β: χώρος Β2. Οριζόντιες ξυλοδεσιές στο νότιο τοίχο. Λήψη από βόρεια. (Πηγή: πρωτότυπο)

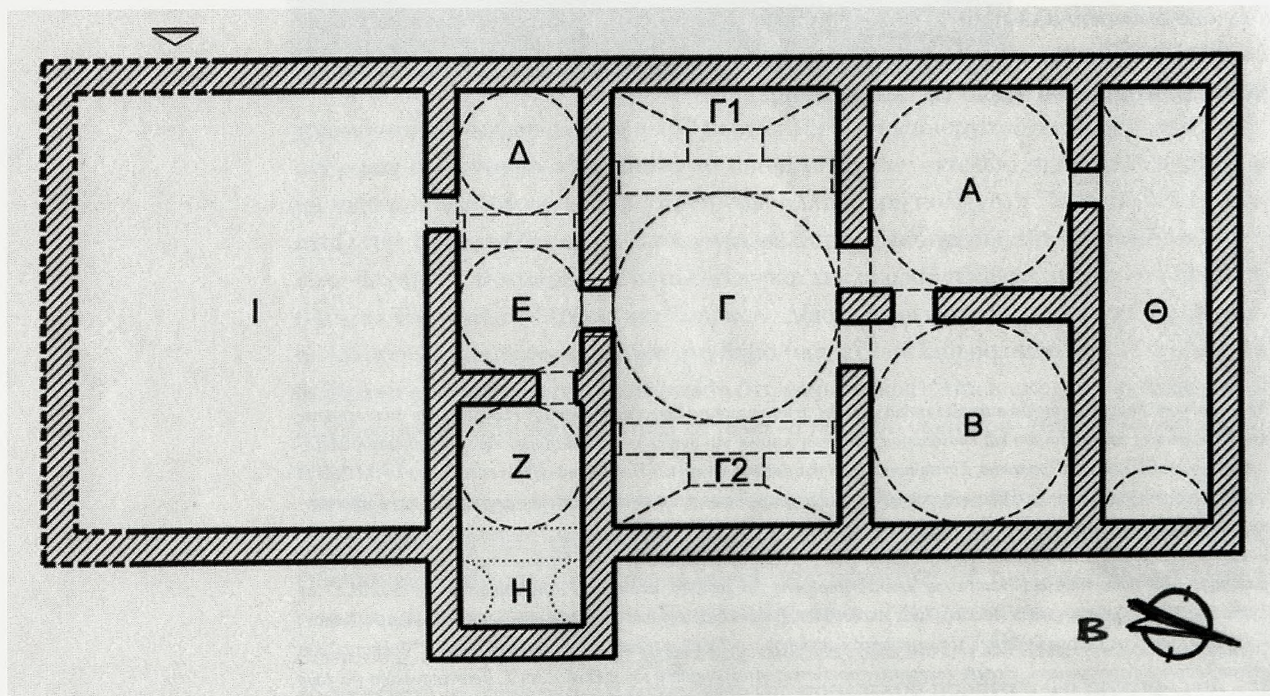
(1887) και πόσο νωρίτερα είχε ξεκινήσει είναι ζητήματα ανοιχτά στην έρευνα.

Δυστυχώς, τα ίδια τα μνημεία, πέρα από την αρχιτεκτονική και τη διακόσμηση -που παραπέμπει στα χαρακτηριστικά της «κλασικής περιόδου» της οθωμανικής αρχιτεκτονικής[48] (16^{ος} αι) στην επαρχιακή εκδοχή της και η οποία δεν είναι μακριά από το ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο της ίδρυσης και ακμής του οικισμού- δεν προσφέρουν άλλα στοιχεία εξωτερικής χρονολόγησης (κτητορική επιγραφή ή άλλα ευρήματα). Εξάλλου, η ανάγκη διενέργειας ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή ερειπίων των δυο λουτρών αλλά και τον περιβάλλοντα χώρο είναι δεδομένη, προκειμένου οι υποθέσεις εργασίας να επιβεβαιωθούν τεκμηριώνοντας τις γνώσεις μας για ένα σημαντικό μεσαιωνικό χωριό της Χαλκιδικής.

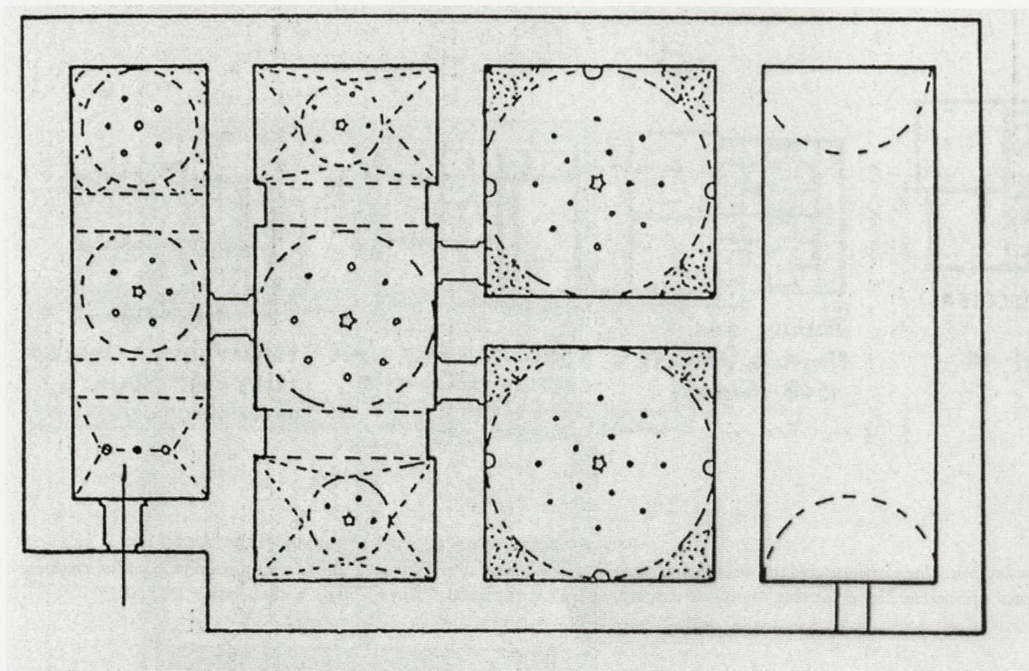
Το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ αποτελεί τμήμα μελέτης, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του «Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας: Αποκατάσταση και επανάχρηση ιστορικών κτιρίων και συνόλων» του Διατμηματικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην «Προστασία, Συντήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού» (Πολυτεχνική Σχολή Α.Π.Θ.) Η πρωτότυπη, συνολική μελέτη με τίτλο: «Αποτύπωση - ιστορική τεκμηρίωση και ανάπλαση του συγκροτήματος των Σιδηροκαυσίων, Αποκατάσταση - επανάχρηση δυο πύργων» [Μελετητική Ομάδα: Γ. Καραποστόλου (αγρ.-τοπ. μηχ.), Στ. Γαλάνης - Α. Καπανδρίτη (αρχ. μηχ.), Κ. Δημητρακούδη, Αικ. Εμμανουήλ (πολ. μηχ.). Επιβλέποντες: Πλ. Θεοχαρίδης, Χ. Ιγνατάκης, Κ. Τοκμακίδης)], στην οποία περιλαμβάνεται το κείμενο τεκμηρίωσης των λουτρών, κατατέθηκε στη Γραμματεία του Δ.Π.Μ.Σ. τον Ιούνιο 2001. Ένα χρόνο αργότερα (Ιούνιος 2002) ακολούθησε διπλωματική εργασία των Σ. Γαλάνη (αρχ. μηχ.) και Α. Καπανδρίτη (αρχ. μηχ.) με θέμα: «Τα λουτρά του μεσαιωνικού οικισμού των Σιδηροκαυσίων στη Χαλκιδική: Λουτρό “Φιλίππου” και δίδυμο λουτρό Σιδηροκαυσίων». Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στη Γραμματέα του Δ.Π.Μ.Σ. κα Σ. Τριανταφυλλίδη για κάθε πρακτική βοήθεια καθώς και στην δρ. αρχαιολόγο - Έφορο της ΚΖ΄ Ε.Π.Κ.Α. Πιερίας, κα Π. Αδάμ - Βελένη, η οποία υποδέχθηκε τη φοιτητική αυτή μελέτη. Για την πολύτιμη βιβλιογραφική καθοδήγηση αλλά και τις εποικοδομητικές συζητήσεις, κατά την εκπόνηση αυτής της εργασίας, ευχαριστώ την επίκουρη καθηγήτρια της Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ. κα Αιμ. Στεφανίδου.

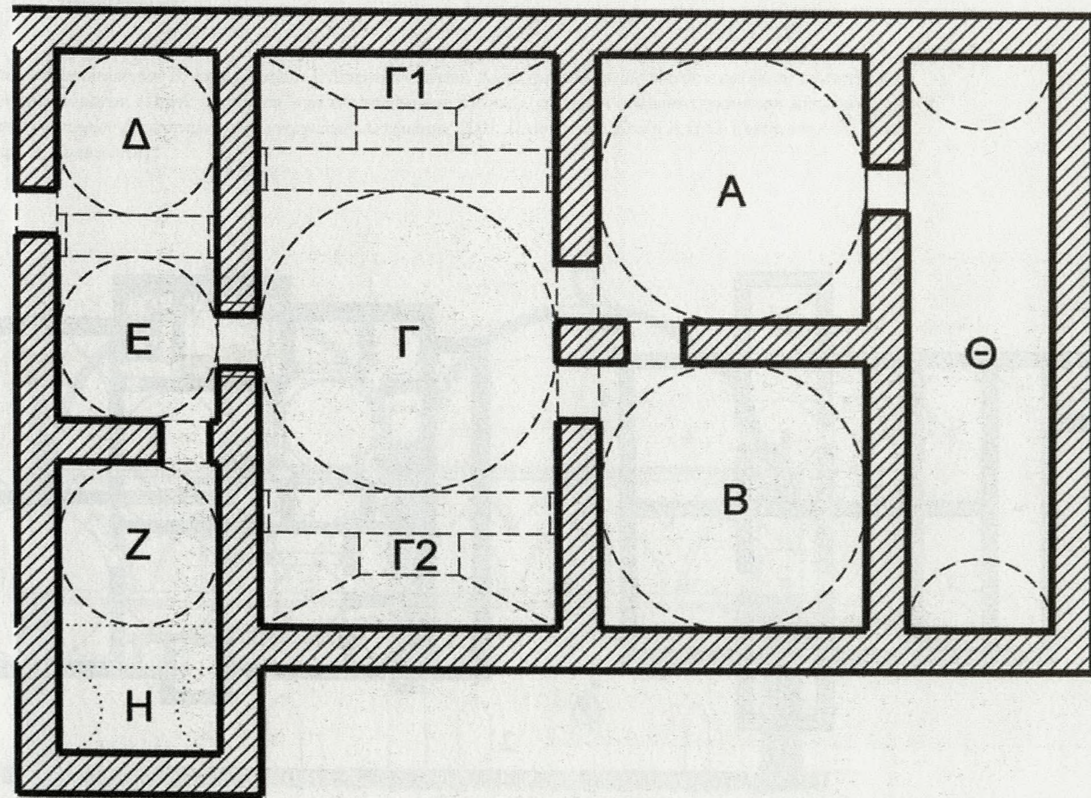
Σχ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο οικισμού Σιδηροκαυσίων. Σημειώνεται η θέση των δυο λουτρών και η σχέση τους με τα υπόλοιπα σημαντικά κτίσματα του οικισμού. (Πηγή: πρωτότυπο. Εκπόνηση: Γ. Καραποστόλου. Υπομνηματισμός: Π. Γεωργάκη)

Σχ. 2. Κάτοψη λουτρού Α. Αναπαράσταση λειτουργικών χώρων. (Πηγή: πρωτότυπο, από την παρουσίαση του κεφ. «ιστορική ανάλυση-τεκμηρίωση λουτρών», στο πλαίσιο του Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας. Δεκέμβριος 2001, Πολυτεχνική Σχολή Α.Π.Θ. Εκπόνηση Auto Cad: Σ. Γαλάνης - Α. Καπανδρίτη)

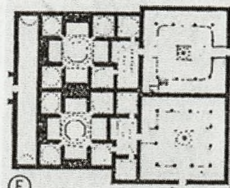

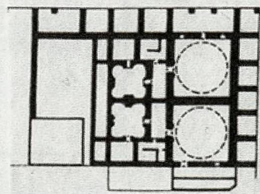
Σχ. 3α. Κάτοψη του «Hamam of Hadim Ali Pasha» στη Nova Zagora της Βουλγαρίας. Η τυπολογία της κάτοψης παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με αυτή του λουτρού Α των Σιδηροκαυσίων. (Πηγή: Kiel, Studies, Some early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace, Nova Zagora, VII)

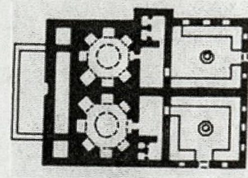

Σχ. 3β. Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης του λουτρού Α (χωρίς αναπαράσταση του ορθογώνιου «ψυχρού χώρου» στα νότια). Εμφανής είναι η τυπολογική συγγένεια με το λουτρό του Hadim Ali Pasha στη Nova Zagora της Βουλγαρίας. (Πηγή: πρωτότυπο, από την παρουσίαση του κεφ. «ιστορική ανάλυση-τεκμηρίωση λουτρών», στο πλαίσιο του Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας. Δεκέμβριος 2001, Πολυτεχνική Σχολή Α.Π.Θ. Εκπόνηση Auto Cad: Σ. Γαλάνης - Α. Καπανδρίτη)

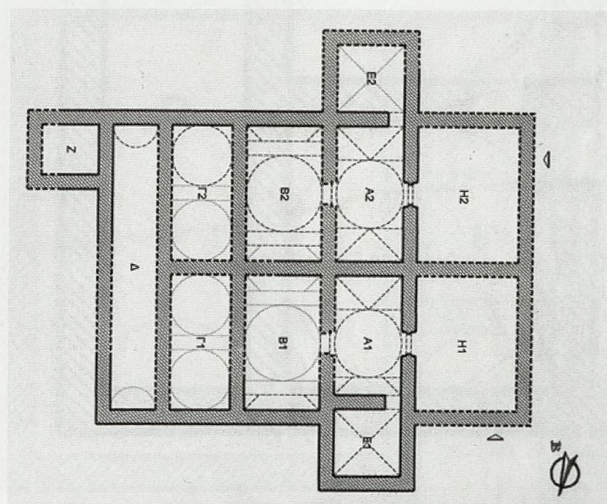

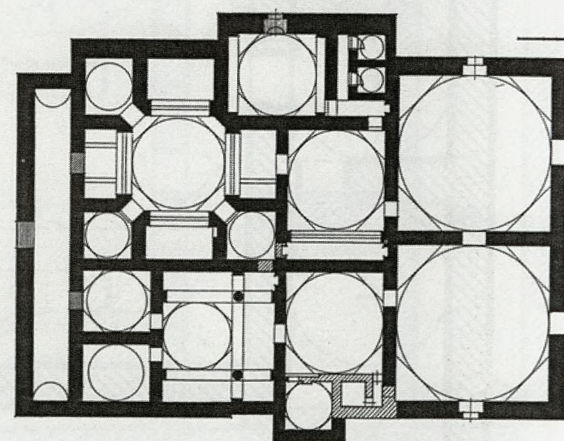

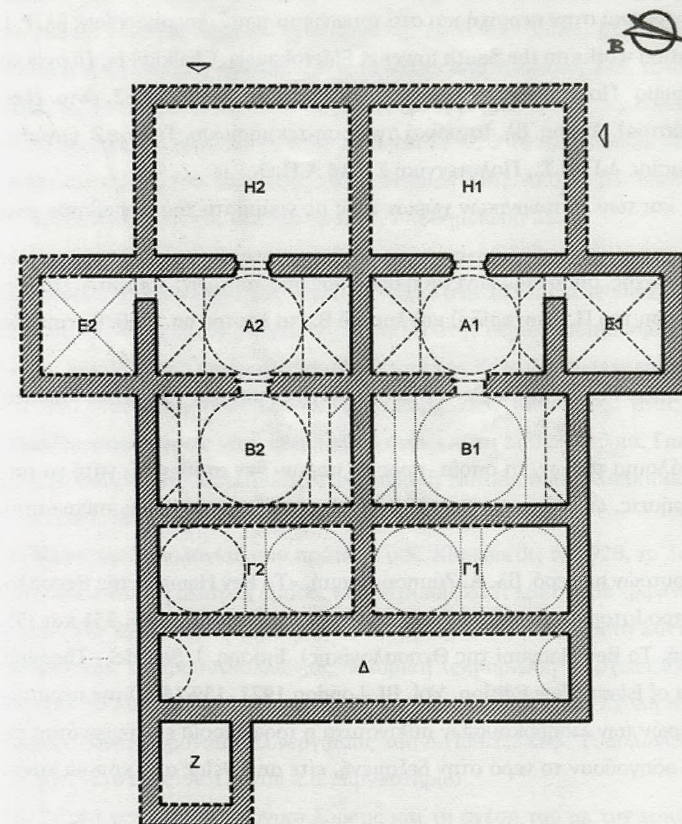

Σχ. 4α. Τυπολογία δίδυμων λουτρών. Παραδείγματα από την «κλασική περίοδο» της οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Την κάτοψη χαρακτηρίζει απόλυτη συμμετρία και στα δύο τμήματα: ανδρικό - γυναικείο. Συχνά, ωστόσο, το ανδρικό υπερτερεί ελαφρώς σε μέγεθος. (Πηγή: Unsal, 76 και Goodwin, 297-301)

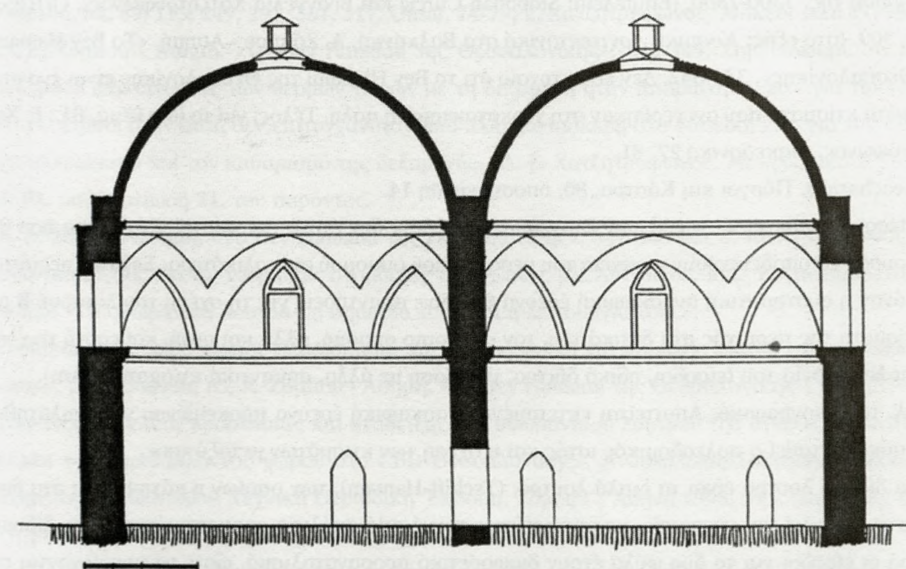

Σχ. 4β. Δίδυμο λουτρό Σιδηροκαυσίων και διπλό λουτρό Daut Pasha στα Σκόπια (1468-1497). Στα διπλά λουτρά δεν συναντάται η συμμετρία ανάμεσα στο ανδρικό και γυναικείο διαμέρισμα, αλλά η διάταξη των χώρων ποικίλλει. (Πηγή: 1. Πρωτότυπο, από την παρουσίαση του κεφ. «ιστορική ανάλυση-τεκμηρίωση λουτρών», στο πλαίσιο του Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας. Δεκέμβριος 2001, Πολυτεχνική Σχολή Α.Π.Θ. Εκπόνηση Auto Cad: Σ. Γαλάνης - Α. Καπανδρίτη) 2. «Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της». Επιμέλεια: S. Curcic - Ε. Χατζητρύφωνος, Υπ. Πο., Θεσσαλονίκη 1997, 327)

Σχ. 5. Κάτοψη δίδυμου λουτρού Β. Αναπαράσταση λειτουργικών χώρων, βάσει της τυπολογίας που υπαγορεύει το τελετουργικό λούσης των μουσουλμάνων. (Πηγή: πρωτότυπο, από την παρουσίαση του κεφ. «ιστορική ανάλυση-τεκμηρίωση λουτρών», στο πλαίσιο του Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας. Δεκέμβριος 2001, Πολυτεχνική Σχολή Α.Π.Θ. Εκπόνηση Auto Cad: Σ. Γαλάνης - Α. Καπανδρίτη)

Σχ. 6. Λουτρό Daut Pasha, Σκόπια: ψυχροί χώροι ανδρών-γυναικών, τομή. Όμοια ανάπτυξη παρουσίαζαν, πιθανώς, οι ψυχροί χώροι του δίδυμου λουτρού Σιδηροκαυσίων, στα δυτικά. (Πηγή: «Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια 1300-1500 και η διατήρησή της». Επιμέλεια: S. Curcic -Ε. Χατζητρύφωνος, Υπ. Πο., Θεσσαλονίκη 1997, 327)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τις πηγές που αφορούν γενικά στην περιοχή και στο τοπωνύμιο των Σιδηροκαυσίων, βλ. P. L. Theocharidis, «The consolidation works on the South tower at Siderokausia, Chalkidiki», *Πύργοι και Κάστρα*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1980, 77-82. Στο εξής: (Theocharidis, Πύργοι και Κάστρα). Ακόμη, βλ. Ιστορική ανάλυση-τεκμηρίωση, Τεύχος 2, Εργαστήριο Διεπιστημονικής Συνεργασίας Δ.Π.Μ.Σ., Πολυτεχνική Σχολή Α.Π.Θ.

2. Η ονομασία των λουτρών και των λειτουργικών χώρων τους με γράμματα της αλφαβήτου είναι συμβατική.

3. βλ. το τοπογραφικό της περιοχής, όπου σημειώνεται η θέση των δυο λουτρών: λουτρό Α, (το λουτρό υπ. αριθ. 3, στην δημοσίευση του Π. Θεοχαρίδη) και λουτρό Β, (το λουτρό υπ. αριθ. 8, στην ίδια δημοσίευση).

4. βλ. το τοπογραφικό. Το μνημείο έχει μεταποιηθεί και λειτουργεί ως «μαντρί» χρήση που επισπεύδει ραγδαία την φθορά του.

5. Πρόκειται κυρίως για κατάλοιπα τοίχων, τα οποία -προς το παρόν- δεν στάθηκε δυνατό να ταυτισθούν με συγκεκριμένες χρήσεις, ωστόσο, στο μεγαλύτερο μέρος τους, αποτελούν, πιθανότατα, αναλημματικές κατασκευές.

6. Για την τροφοδοσία των λουτρών με νερό, βλ. Α. Ζόμπου-Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, 1985, 351 και 355. (Στο εξής: Α. Ζόμπου - Ασημή, Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης). Επίσης, J. Sourdel - Thomine, *Hammam*, The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol. III, London 1971, 139-140. Στην περίπτωση των δυο επαρχιακών λουτρών των Σιδηροκαυσίων πιθανότατα η τροφοδοσία επιτυγχανόταν, είτε με αγωγούς παροχής, που οδηγούσαν το νερό στην δεξαμενή, είτε απευθείας από κάποια κοντινή, φυσική πηγή.

7. Για τη σχέση γεωμορφολογίας του εδάφους και ανέγερσης λουτρών, βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, «Το οθωμανικό λουτρό Yahudi hamami» (Λουλουδάδικα), της Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 27, Θεσσαλονίκη 1990, 82, υποσημείωση 1. (Στο εξής: Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27).

8. Γενικά για το ρόλο των λουτρών στην οθωμανική πόλη βλ. Α. Σαμουηλίδου - Αιμ. Στεφανίδου - Φωτιάδου, «Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία, τα τουρκικά μνημεία», *Αρχαιολογία* 7, 1983, 60. (Στο εξής: *Αρχαιολογία* 7). Επίσης: *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η διατήρησή της, 1300-1500*, (Επιμέλεια: Slobodan Curcic και Ευαγγελία Χατζητρύφωνος), ΟΠΠΕΘ, 1997, 309, (στο εξής: *Κοσμική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια*), Α. Ζόμπου - Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 341-342. Δεν είναι τυχαίο ότι το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης είναι ένα από τα πρώτα κτίσματα που ανεγέρθηκαν στη νεοκατακτημένη πόλη. Τέλος, για το ίδιο θέμα, βλ.: Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 81.

9. Theocharidis, Πύργοι και Κάστρα, 80, υποσημείωση 14.

10. Μέσα στο σύγχρονο χωριό των Σταγείρων, εξάλλου, δεν έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα που θα μπορούσαν να υποδεικνύουν συνέχεια του μεσαιωνικού οικισμού ανατολικότερα. Σε κάθε περίπτωση, μόνον η συστηματική ανασκαφική έρευνα θα έδινε απαντήσεις για τη σχέση του λουτρού Β με τα κτίσματα της περιοχής στα δυτικά του, τον υπόλοιπο οικισμό, αλλά και αυτή, καθεαυτή τη χρήση και λειτουργία του (είσοδοι, οδικό δίκτυο, γειτνίαση με άλλα, σημαντικά κτίσματα, κ.λπ.).

11. βλ. το τοπογραφικό. Απαιτείται εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα προκειμένου να ιχνηλατηθεί και αποκατασταθεί ο πολεοδομικός ιστός και η σχέση των κτισμάτων μεταξύ τους.

12. Τα δίδυμα λουτρά είναι τα διπλά λουτρά, (Tschift-Hamam), των οποίων η κάτοψη και στα δυο τμήματα -αντρικό και γυναικείο- χαρακτηρίζεται συχνά από απόλυτη συμμετρικότητα. Στα δίδυμα λουτρά οι είσοδοι για τα δυο φύλα έχουν διαφορετικό προσανατολισμό, ώστε να μην έρχονται σε επαφή οι ετερόφυλοι χρήστες τους. Αντίθετα, στα απλά ή διπλά λουτρά -είτε η είσοδος ήταν μια είτε δυο- η απόσταση μεταξύ των δυο φύλων εξασφαλιζόταν με επίσκεψη στο λουτρό, σε διαφορετικές ώρες της ημέρας. Για το θέμα αυτό, βλ. Α. Γ. Μουτζάλη, «Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών», *Αρχαιολογία* 31, 25. Περίφημο δίδυμο λουτρό είναι αυτό του Haseki Hurrem Hamam στην Κων/λη, έργο του Sinan, βλ. Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, (Thames and Hudson), 249, (στο εξής: Goodwin) και Behcet Unsal, *Turkish Islamic Architecture*, London, 1959, 79, (στο εξής: Unsal). Επίσης, βλ. M. Kiel, *Studies on Ottoman Architecture of the Balkans*, 1990, *Two monuments of early and Classical Ottoman architecture*, XIII, 140. (Στο εξής : Kiel, *Studies*, XIII). Ακόμη, βλ. υποσημ. 37-38, του παρόντος.

13. Theoharidis, Πύργοι και Κάστρα, 82, υποσημείωση 22.

14. Η ανάπτυξη του οικισμού σχετίζεται με την περίοδο του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄, ο οποίος αναδιοργάνωσε τα μεταλλεία της περιοχής γύρω στα 1530. Για το θέμα, βλ. Theocharidis, Πύργοι και Κάστρα, 79. Αλλά και νωρίτερα, σημειώνεται στην περιοχή πληθυσμιακή αύξηση, όταν στα τέλη του 14ου αι. και μετά από επιδρομές πολλά χωριά της Χαλκιδικής είτε ερημώθηκαν και δεν επανιδρύθηκαν ποτέ είτε ενσωματώθηκαν σε -ήδη υπάρχοντες- οικισμούς. Ένας από τους οικισμούς που δέχτηκε συσσωματώσεις νέου πληθυσμού ήταν και τα Σιδηροκαύσια. Για το θέμα, βλ. Ι. Παπάγγελος, κ.ά., *Η Ιστορία της Χαλκιδικής*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκη 1998, 105. (Στο εξής: Παπάγγελος κ.ά., *Ιστορία Χαλκιδικής*).

15. Βάσει της τυπολογίας που πρότεινε ο K. Klinghardt, το 1928, το λουτρό Α των Σιδηροκαυσίων, κατατάσσεται στη δεύτερη ομάδα, που περιλαμβάνει λουτρά με εμφανή τάση τονισμού του μεσαίου χώρου. Για την τυπολογική ανάλυση του Klinghardt, βλ. Μελέτη Συντήρησης και Αποκατάστασης οθωμανικού λουτρού Απολλωνίας, Ιστορική τεκμηρίωση - Αρχιτεκτονική μελέτη, (Α. Πρίνου - Α. Πάλλη - Ν. Χατζηδάκης), που κατατέθηκε στην Πολυτεχνική Σχολή Α.Π.Θ., στο πλαίσιο του Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας του Δ.Π.Μ.Σ., κεφ. Τυπολογία, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. (Στο εξής: Α. Πρίνου κ.ά., Εργαστήριο).

16. Γενικά για το τελετουργικό λούσης και τη σχέση του με την τυπολογία των οθωμανικών λουτρών: Φ. Καραγιάννη, «Οθωμανικά μνημεία σε "δεύτερη χρήση", Η περίπτωση του Bey Hamam», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3, Οκτώβριος 2000, 116-121, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

17. Παράθυρα και ανοίγματα υπήρχαν στους χώρους εισόδου-προετοιμασίας, στους «ψυχρούς χώρους», δηλαδή, στους οποίους -κατά κανόνα- χωροθετούνταν η είσοδος για την πρόσβαση από το εξωτερικό στο εσωτερικό. Σε όλα τα οθωμανικά λουτρά, είτε απομονωμένα, είτε ενταγμένα σε μεγάλα συγκροτήματα, παράθυρα και ανοίγματα περιβάλλουν μόνο τους «ψυχρούς χώρους». βλ. Goodwin, 54, 69, 113, 249, 297, 301, 317, Unsal, 74-79, Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 95, 100 και Α. Ζόμπου - Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 343-344. Σημειώνουμε ότι μικρά ανοίγματα επικοινωνίας των θερμών χώρων με τη δεξαμενή ήταν απαραίτητα, είτε για την είσοδο ζεστού ατμού, όταν αυτή δεν επιτυγχανόταν από άλλη κατασκευή στο δάπεδο, είτε για τον έλεγχο, την τροφοδοσία και τον καθαρισμό της δεξαμενής. βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 97-98.

18. βλ. υποσημείωση 21, του παρόντος.

19. Α. Ζόμπου-Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 342-343 και Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 91. Για τις τουρκικές ονομασίες των χώρων, βλ. Α. Πρίνου, κ.ά., Εργαστήριο, στο κεφάλαιο «Τα οθωμανικά λουτρά - η σημασία τους και η λειτουργία τους».

20. Χαρακτηριστικός τρόπος διακόσμησης της οροφής αλλά και παροχής φωτός για τα οθωμανικά λουτρά. βλ. Goodwin, 85, Α. Ζόμπου - Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 356, Ε. Χατζητρύφωνος, «Μελέτη προστασίας και ανάδειξης του οθωμανικού λουτρού της αγοράς, Pazar-Hamami και του περιβάλλοντος χώρου στο CBD Θεσσαλονίκης», *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, Τεχνική Περιοδική Έκδοση, Τόμος Γ΄, Αθήνα 1993, 311. (Στο εξής: Ε. Χατζητρύφωνος, Τ.Π.Ε., Γ΄). Επίσης: Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 99-100.

21. Το μνημείο έχει «μετασκευαστεί» σε μαντρί, επέμβαση που έχει προκαλέσει μεγάλης έκτασης φθορές. Στο εσωτερικό του προστέθηκαν κατασκευές από ξύλο και τσίγκο για την τροφή των ζώων, οι οποίες έχουν καταλυτικά αλλοιώσει τη διάταξη των χώρων και δυσχεραίνουν, έως και αποκλείουν την πρόσβαση σε κάποιους από αυτούς, ειδικά της δυτικής πλευράς. Το μεγαλύτερο τμή-

μα του εξωτερικού μετώπου του δυτικού τοίχου, καταλαμβάνει νεότερο πρόσκτισμα-κατασκευή από ξερολιθιά και πηλοκονιάματα, η οποία αποκλείει την παρατήρησή του σε όλο το μήκος, ενώ ο ανατολικός τοίχος, στο μεγαλύτερο μέρος του, έχει καταρρεύσει. Η ΒΑ γωνία του κτιρίου είναι, επίσης, κατεστραμμένη και «επισκευασμένη» με ξερολιθιά και τσίγκο. (Εικ. 17).

22. Τα halvet είναι μικροί -για εξοικονόμηση θερμότητας- χώροι, χωρίς ανοίγματα. Σε αυτά, αναπτύσσονταν οι υψηλότερες θερμοκρασίες από όλα τα άλλα διαμερίσματα του λουτρού. Λειτουργώντας ως αυστηρά ατομικοί χώροι, επιβαλλόταν να είναι απομονωμένοι. Εδώ γινόταν το «κατά μόνας» λουτρό, το τελευταίο στάδιο της λούσης, πριν ο επισκέπτης ακολουθήσει την ανάστροφη πορεία προς την έξοδο. βλ. αναλυτικότερα, Α. Ζόμπου - Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 348. Ακόμη, Ε. Χατζητρύφωνος, Τ.Π.Ε., Γ΄, 310-311.

23. Η δεξαμενή νερού (Hazna) και ο χώρος πυράκτωσης, όπου ζεσταινόταν το νερό (Kulhan) και παραγόταν ο θερμός ατμός, απαραίτητος για την θέρμανση των δαπέδων και των τοίχων, αποτελούσαν πρόσκτισμα -με ξεχωριστή είσοδο- των «θερμών χώρων», προκειμένου να εξασφαλίζεται κατά το δυνατόν μεγαλύτερη θερμότητα, με συνεχή τροφοδοσία. Τόσο στο Bey Hamam, όσο και στο Pazar Hamam οι χώροι αυτοί βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με τους θερμούς και αποτελούν επιμήκεις, καμαροσκεπείς κατασκευές. Περισσότερα για το θέμα αυτό: Α. Ζόμπου - Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 351-356, Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 89-90, 93, 97 και 101-102, Ε. Χατζητρύφωνος, Τ.Π.Ε, Γ΄, 314. Επίσης, *Αρχαιολογία* 7, 60-61. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανεξάρτητη, «μνημειακή» είσοδος -προς αυτούς τους χώρους- στο λουτρό του Daut Pasha των Σκοπίων. βλ. *Κοσμική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια*, 326-329.

24. Οριζόντιοι αεραγωγοί θέρμανσης των τοίχων και παροχής νερού. βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 104. Εάν, υποθετικά, προχωρούσαμε σε μια τυπολογική ερμηνεία των χώρων, χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τη δεξαμενή του βόρειου τοίχου, τότε θα ταυτίζαμε τους Α-Β με τους «ψυχρούς χώρους». Ωστόσο, τόσο η ύπαρξη πηλοσωλήνων, που διατρέχουν την εσωτερική τοιχοποιία του βόρειου τοίχου στο χώρο Α, όσο και το κενό -στην υποδομή του- δάπεδο, δημιουργούν προβλήματα ερμηνείας. Σύμφωνα με τον M. Kiel, δεν υπάρχουν συστήματα σωληνώσεων ούτε υπόκαυστα στους χώρους υποδοχής, καθώς -απλούστατα- δεν ήταν αναγκαίο να θερμαίνονται. Μόνο σε κάποια πρώιμα λουτρά, πριν το 1460-1480, εντοπίζονται εγκαταστάσεις θέρμανσης και στους χώρους εισόδου. Στη δική μας περίπτωση, όμως, πέρα από το χρονολογικό πλαίσιο που είναι οψιμότερο, καθώς οριοθετείται μετά τον 15° αι. (αρχές με μέσα 16ου αι.), η γειτνίαση με τη δεξαμενή επιβεβαιώνει την ταύτιση των χώρων Α-Β με ευρύχωρα halvet. Για όλα αυτά, βλ. Kiel, *Studies*, XIII, 137-138.

25. Σχετικά με τις κατασκευαστικές τεχνικές και ιδιαιτερότητες των θερμαινόμενων -με υπόκαυστα- δαπέδων οθωμανικών λουτρών, βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 152-153, υποσημείωση 3.

26. M. Kiel, Studies, *Some early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace*, Nova Zagora, VII, 649-652 και εικ. 14. (Στο εξής: Kiel, *Studies*, VII).

27. Ο Kiel, γράφει χαρακτηριστικά: «...one enters two sizeable halvets...», Kiel, *Studies*, VII, 653.

28. Τρία μικρά, τετράγωνα διαμερίσματα σε παράταξη ως χλιαρούς μεταβατικούς χώρους και έναν τέταρτο βοηθητικό χώρο υγιεινής (memsa), που εξέχει του τετραγώνου της κάτοψης, συναντούμε στο απλό Perschembe-Hamam της Brussa. βλ. Α. Πρίνου κ.ά., Εργαστήριο, εικ. 27.

29. Λιγότερο πιθανή φαίνεται η υπόθεση ότι η κύρια είσοδος βρισκόταν στη νότια, στενή πλευρά - όπου αναπτύσσονταν ευμεγέθη κτίσματα- λόγω της στενότητας χώρου, αποτέλεσμα της γειτνίασης του λουτρού με αυτά. Η τοποθέτηση της εισόδου, όπως προτείνεται στο σχ. 2 του παρόντος, συνιστά ενδεικτική πρόταση υπόθεσης εργασίας. Γενικά, για τη χωροθέτηση της κύριας εισόδου στα οθωμανικά λουτρά, βλ. παραπομπή 17, στην σελ. 6 του παρόντος και παραπομπή 33, στην σελ. 14 του παρόντος.

30. Ιδιαίτερα προσφιλές διακοσμητικό μοτίβο σε όλα τα λουτρά, πολυτελή ή λιγότερο πολυτελή. Πρόκειται για πρισματικές επιφάνειες από ασβεστοκονίαμα, που διακοσμούν εσωτερικά τρούλων, κόγχες, (mihrab) και σφαιρικά τρίγωνα. Εξωτερικά, επιχρίονται με γυψοκονίαμα. Για τον τρόπο κατασκευής τους βλ. Α. Ζόμπου - Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 351.

31. Επίσης προσφιλής, στους Οθωμανούς, διακοσμητική και λειτουργική λύση για την στέγαση. βλ. Α. Ζόμπου-Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 356. Για το γυαλί που χρησιμοποιούνταν στις «καμπάνες»με τις οποίες σφραγίζονταν τα αστεροειδή οπαία, βλ. Goodwin, 113. Για τον υποβλητικό φωτισμό των λουτρών βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 101.

32. Kiel, *Studies*, XIII, 142.

33. Στοιχείο που συνηγορεί στο ότι κάποια από τις δυο αυτές πλευρές -ανατολική ή δυτική- αποτελούσε την κύρια του μνημείου, που φιλοξενούσε και την κεντρική είσοδο. Για το ζήτημα της κυρίας εισόδου του Pazar ή Yahudi Hamam της Θεσσαλονίκης, βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 95.

34. Ε. Χατζητρύφωνος, Τ.Π.Ε. Γ΄, 315 και της ίδιας, *Μακεδονικά* 27, 103.

35. Τουλάχιστον σε αυτό, το πρώτο στάδιο μελέτης και όσο μια στοιχειώδης επιφανειακή έρευνα το επέτρεψε. Για το ζήτημα χρήσης των οθωμανικών λουτρών από άλλες εθνότητες, βλ. Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 89.

36. βλ. υπ. 12, του παρόντος.

37. Όπως τουλάχιστο μια πρώτη ανάγνωση καταδεικνύει αφού, σε αυτό το στάδιο μελέτης, δεν έγιναν ακριβείς μετρήσεις και αποτυπώσεις.

38. Χωρίς να είναι κανόνας, συνήθως το αντρικό τμήμα υπερτερεί -ελαφρώς- σε μέγεθος του γυναικείου, βλ. παραδείγματα Unsal, 77, (A, D, από τυπολογική άποψη). Ωστόσο, συχνά, τα μεγέθη είναι απολύτως συμμετρικά: Goodwin, 297, (αρ. 4), 301, (αρ. 6), καθώς και το λουτρό του Feridum Beg στο Διδυμότειχο, Α. Πρίνου κ.ά., Εργαστήριο, κεφ. Τυπολογία, εικ. 41. Το δίδυμο λουτρό των Σιδηροκαυσίων, τουλάχιστον με μια πρώτη ανάγνωση, φαίνεται ότι είναι απόλυτα συμμετρικό. Ωστόσο, απαιτούνται ακριβείς μετρήσεις και αποτυπώσεις, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Ακόμη: Kiel, *Studies*, XIII, 140.

39. Αυτό προέβλεπε η λειτουργία των δίδυμων λουτρών, τα οποία γι'αυτό το λόγο, διέθεταν εισόδους με διαφορετικό προσανατολισμό για άντρες και γυναίκες, ώστε να αποφεύγεται συνάντηση των ετερόφυλων χρηστών κατά την είσοδο και έξοδο. Στο λουτρό των Σιδηροκαυσίων υπάρχουν δυο είσοδοι στο δυτικό τοίχο, οι οποίες, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, εκτός του ότι η χωροθέτησή τους δεν συνάδει με τον κανόνα του διαφορετικού προσανατολισμού των εισόδων για τα δυο φύλα, δεν μπορεί να είναι οι κύριες.

40. Α. Πρίνου, κ.ά., Εργαστήριο, κεφ. «Περιγραφή χώρων των τυπικών hamam - διαδικασία λούσης, χώρος εισόδου» και Α. Ζόμπου - Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 344. Φαίνεται ότι υπάρχει κατασκευή, ωστόσο απαιτείται σχολαστικότερη έρευνα για ασφαλή συμπεράσματα. Διακρίνονται τμήματα πλίνθων σε διάταξη, χαμηλά, τα οποία, ωστόσο, ενδέχεται να συνιστούν στάθμη κατεστραμμένου δαπέδου.

41. Πρόκειται για άνοιγμα 60-70cm κάτω από τη στάθμη του δαπέδου, το οποίο περιέχει θρυμματισμένα ασβεστοκονιάματα, στάχτες, χώμα, πηλόχωμα. Είναι δύσκολο να διευκρινιστεί αν όλα αυτά αποτελούν υπολείμματα in situ κατασκευών ή μεταγενέστερες αποθέσεις-κατάλοιπα σύγχρονων χρήσεων. Το άνοιγμα, πάντως, οριοθετείται από διαμορφωμένο μέτωπο στη νότια πλευρά. Ίσως πρόκειται για βοηθητικό χώρο υγιεινής (memsa), που ήταν πολύ συνηθισμένος στα λουτρά και γειτνίαζε, κατά κανόνα, με τους χλιαρούς χώρους. Η ανασκαφική έρευνα κι εδώ, για ασφαλή συμπεράσματα, είναι απαραίτητη.

42. Όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια. Συνήθως, οι χώροι υγιεινής τοποθετούνταν σε γειτνίαση με τους χλιαρούς. Αυτό ισχύει σε πολλά γνωστά παραδείγματα λουτρών. βλ., ενδεικτικά: Goodwin, 113, Α. Ζόμπου-Ασημή, «Το Bey Hamami της Θεσσαλονίκης», 351, Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 27, 95 και Ε. Χατζητρύφωνος, «Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης», *Μακεδονικά* 26, (1983-1985), Θεσσαλονίκη 1985, 150. (Στο εξής: Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 26).

43. βλ. το θυραίο του λουτρού της Απολλωνίας, Ε. Χατζητρύφωνος, *Μακεδονικά* 26, 148, πιν. 2 αβ και 8 α-β. Στο σχ. 5 του παρόντος, η χωροθέτηση των εισόδων συνιστά υπόθεση εργασίας. Πάντως,

όποιος και να ήταν ο πραγματικός προσανατολισμός των εισόδων -θα μπορούσε να είναι ο ακριβώς αντίστροφος από αυτόν που προτείνεται εδώ- σίγουρα ήταν τέτοιος που να άρει την οπτική επαφή μεταξύ των δυο φύλων.

44. Σημερινή Ν. Απολλωνία.

45. Παπάγγελος, κ.ά., *Ιστορία Χαλκιδικής*, 140.

46. Για όλα αυτά βλ. Theocharidis, Πύργοι και Κάστρα, 79-80 καθώς και την ιστορική ανάλυση-τεκμηρίωση της συνολικής μελέτης του «Εργαστηρίου Διεπιστημονικής Συνεργασίας, Δ.Π.Μ.Σ.».

47. Παπάγγελος, *ό.π.*, 141.

48. Δηλ. αυστηρή συμμετρία, αρμονικές αναλογίες χώρων και περιορισμένη χρήση διακόσμου σε επιλεγμένα μόνο σημεία. βλ. M. Kiel, «The Ottoman Hamam and the Balkans», *Art and Archaeology Research Papers*, No 9, London 1976, 142 και Kiel, Studies, XIII, 142.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Goodwin G., *A History of Ottoman Architecture*, London 1971.

2. Ζαφείρης Χ., *Θεσσαλονίκης Εγκόλπιον, Οδηγός πόλης*, Εξάντας 1997, 136.

3. Ζόμπου-Ασημή Α., «Το Bey Hamami (Λουτρά "Παράδεισος") της Θεσσαλονίκης», *Η Θεσσαλονίκη*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, 1985, 341-363.

4. Καραγιάννη Φ., «Οθωμανικά μνημεία σε "δεύτερη χρήση". Η περίπτωση του Bey Hamami», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3, Οκτώβριος 2000, 116-121.

5. Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., Γραφάκου Μ., «Τα «Λουτρά της Αθήνας», *Αρχαιολογία* 31, 34-42.

6. Kiel M., «The Ottoman Hamam and the Balkans», *Art and Archaeology Research Papers*, No 9, London, 1976.

7. Kiel M., *Studies on Ottoman Architecture of the Balkans*, 1990, *Two monuments of early and classical Ottoman Architecture*, XIII, 140 κ.εξ.

8. M. Kiel, *Studies, Some early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace*, Nova Zagora, VII.

9. *Κοσμική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η διατήρησή της, 1300-1500*, (Επιμέλεια: Slobodan Curcic και Ευαγγελία Χατζητρύφωνος), Ο.Π.Π.Ε.Θ, 1997.

10. Μουτζάλη Α. Γ., «Η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος και τα λουτρά των Βυζαντινών», *Αρχαιολογία* 31, 23-27.

11. Ξεναρίου-Μανασσή Α., «Φάσεις επεμβάσεων στο Bey Hamami», *Η Θεσσαλονίκη*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, 1985, 365-389.

12. Παπάγγελος Ι. κ.ά., *Η Ιστορία της Χαλκιδικής, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη 1998.

13. Πρίνου Α., Πάλλη Α., Χατζηδάκης Ν., «Μελέτη Συντήρησης και Αποκατάστασης Οθωμανικού λουτρού Απολλωνίας», Ιστορική τεκμηρίωση-Αρχιτεκτονική μελέτη, εργασία που κατατέθηκε στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Α.Π.Θ., στο πλαίσιο του εργαστηρίου διεπιστημονικής συνεργασίας του Διεπιστημονικού Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1999.

14. Σαμουηλίδου Α. - Στεφανίδου-Φωτιάδου Αιμ., «Η Θεσσαλονίκη κατά την Τουρκοκρατία: Τα τουρκικά μνημεία», *Αρχαιολογία* 7, 1983, 53-65.

15. Sourdel-Thomine J., Hammam, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. III, London 1971, 139-140.

16. Theocharidis P. L., «The consolidation works on the South tower at Siderokausia, Chalkidiki», *Πύργοι και Κάστρα*, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1980, 77-82.

17. Unsal B., *Turkish Islamic Architecture*, London, 1959.

18. Χατζητρύφωνος Ε., «Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία τής Βόλβης», *Μακεδονικά* 26, (1983-1985), Θεσσαλονίκη 1985, 139-168.

19. Χατζητρύφωνος Ε., «Το οθωμανικό λουτρό της Αγοράς Yahudi Hamami (Λουλουδάδικα) της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 27 (1989-1990), Θεσσαλονίκη 1990, 79-119.

20. Χατζητρύφωνος Ε., «Μελέτη προστασίας και ανάδειξης του οθωμανικού λουτρού της αγοράς Pazar-Hamami και του περιβάλλοντος χώρου του στο CBD Θεσσαλονίκης», *Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων*, Τεχνική Περιοδική Έκδοση ΥΠ. ΠΟ, Τόμος Γ', Αθήνα 1993, 303-335.

Μελέτες

Απόσπασμα χάρτη του 1636.
Από τον τόμο *Χάρτες και γκραβούρες της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας* (Συλλογή Σ. Δεμερτζή και Γ. Ευτυχιάδη). Έκδοση Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης 1997

Το οθωμανικό Βιλαέτι Keşişlik [:των καλόγερων] κατά τον 15ο αιώνα: Γεωγραφική θέση, πληθυσμός και φορολογία

Heath W. Lowry

Πρωτότυπος τίτλος της μελέτης: «The Fifteenth Century Ottoman Vilayet-i Keşişlik: Its Location, Population and Taxation». Μεταφράστηκε με την άδεια του συγγραφέα από τον τόμο: Heath W. Lowry & Donald Quataert (ed.), Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze, Έκδοση: The Isis Press (Istanbul) & The Institute of Turkish Studies (Washington), 1993. Μετάφραση: Ε.Α. Χεκίμογλου. Η εικονογράφηση προστέθηκε από τη σύνταξη του περιοδικού.

Τίποτε δεν θα απεικόνιζε καλύτερα την κακή κατάσταση των οθωμανικών σπουδών στο πεδίο της ιστορικής τοπογραφίας όσο η μελέτη της περιοχής που είναι γνωστή ως Βιλαέτι Keşişlik ή «το Βιλαέτι των Καλόγερων». Αυτή η αινιγματική περιοχή στο βαλκανικό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αν και αναφέρεται συχνά στα ιστορικά τεκμήρια του 15ου αιώνα, δεν έχει ταυτισθεί ακόμη ως προς τη γεωγραφική θέση της[1], ενώ οι διάσπαρτες αναφορές γι' αυτήν στη βιβλιογραφία προκαλούν περισσότερα ερωτήματα από όσα επιτυγχάνουν να απαντήσουν. Από τους τέσσερις σύγχρονους ερευνητές που έχουν αναφέρει την ύπαρξή της (Gökbilgin στα 1952[2], Todorov στα 1960[3], Barkan στα 1964[4] και Beldiceanu-Steinherr στα 1967[5]), ο πρώτος την τοποθετεί στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης[6], ο δεύτερος και ο τρίτος την ταυτίζουν λανθασμένα με το Άγιον Όρος[7], ενώ η τέταρτη επιχειρεί την αμφιλεγόμενη σύνδεση που θα εξετάσουμε στη συνέχεια με το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, βορείως των Σερρών[8].

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι τετραπλός: Πρώτον, να ανασκοπήσει όσες αναφορές δημοσιεύτηκαν μέχρι τώρα για την περιοχή. Δεύτερο, να καθορίσει τα διοικητικά όρια της επαρχίας με την ανάλυση των υπαρχόντων οθωμανικών τεκμηρίων του 15ου αιώνα. Τρίτο, να προτείνει μία απάντηση στο εξόχως ενδιαφέρον ερώτημα, πότε και γιατί η ονομασία Βιλαέτι Keşişlik έπαψε να χρησιμοποιείται κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα. Και τελικώς, να διαπιστώσει τι απέγιναν τα εδάφη της επαρχίας.

Ο πρώτος σύγχρονος ερευνητής που ανέφερε την ύπαρξη της επαρχίας ήταν ο Tayyib Gökbilgin, ο οποίος στη μελέτη του για τις διοικητικές επαρχίες (livas) της Αδριανούπολης και του Πασά και ειδικότερα για τα βακούφια (θρησκευτικά ιδρύματα) και τις ποικίλες μορφές ιδιωτικής ιδιοκτησίας που εντοπίζονται σ' αυτά εξέδωσε διάφορα τεκμήρια στα οποία περιλαμβάνονται αναφορές του Vilayet-i Keşişlik[9]. Για τους σκοπούς αυτής της εργασίας η πιο ενδιαφέρουσα πληροφορία που δημοσίευσε ο Gökbilgin είναι ένα απόσπασμα από το Mukata'a Defter (καταγραφή εισοδημάτων) του έτους 1489 (Εγίρας 894). Κάτω από τον τίτλο «Vilayet-i Keşişlik» πληροφορούμαστε ότι στην περιοχή κατοικούσαν 1.289 χριστιανικά νοικοκυριά με επικεφαλής έγγαμους ενήλικες (hane) πλέον 249 χριστιανικά νοικοκυριά με επικεφαλής χήρες (bive)[10]. Αν μεταφράσουμε αυτούς τους αριθμούς σε πληθυσμιακά μεγέθη, η περιοχή θα έπρεπε να κατοικείται στα 1489 από χριστιανικό πληθυσμό περίπου 7.441 κατοίκων[11]. Η ίδια πηγή παρέχει στοιχεία για τους φόρους που πλήρωναν οι κάτοικοι πάνω στη γεωργική παραγωγή τους και σε βιοτεχνικά προϊόντα, όπως τα κεριά και τα λινά υφάσματα. Εν συντομία, τα πληθυσμιακά και φορολογικά δεδομένα του καταστίχου του έτους 1489 επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του Βιλαετίου Keşişlik, αλλά δεν μας διαφωτίζουν για τη γεωγραφική θέση του. Από το γεγονός ότι οι εγγραφές για το Keşişlik έπονται των εγγραφών για τα Βιλαέτια των Σερρών, της Ζίχνης και της Δράμας[12] μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το Keşişlik βρισκόταν κοντά τους, κάπου στην ανατολική-κεντρική Μακεδονία. Ότι ο Gökbilgin αποδέχεται αυτό το συμπέρασμα είναι εμφανές. Το ευρετήριο της εργασίας του τοποθετεί το Keşişlik στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης[13].

Στη μελέτη του για τον πληθυσμό της Βαλκανικής Χερσονήσου κατά τον 15ο και 16ο αιώνα ο βούλγαρος ερευνητής Nikolai Todorov χρησιμοποίησε ένα cizye defter (κατάστιχο του κεφαλικού φόρου) του έτους 1490, το οποίο περιλάμβανε εγγραφές για το Βιλαέτι Keşişlik[14]. Το κατάστιχο αυτό παρέχει την πληροφορία ότι υπήρχαν στην επαρχία και κατέβαλαν το φόρο cizye 1.289 χριστιανικά hane, 197 bive και 56 mucerred (άγαμοι άρρενες)[15]. Ο Todorov απλώς ταυτίζει το Keşişlik με το Sveta Gora (βουλγαριστί: Sveta=άγιο, Gora= δάσος ή βουνό), τη βουλγαρική ονομασία για το Άγιον Όρος[16]. Προφανώς, έκανε την ταύτιση αυτή με την κοινή λογική: η «επαρχία των μοναχών» (Keşişlik) πρέπει να είναι ο τόπος όπου κατοικούν οι περισσότεροι μοναχοί, δηλαδή το Άγιον Όρος.

Η ταύτιση του Todorov έγινε αποδεκτή και από τον αείμνηστο Omer Lûtfi Barkan, όταν στα 1964 εξέδωσε τους λογαριασμούς του κεφαλικού φόρου (cizye) των Βαλκανίων για το έτος 1489 (Εγίρας 894)[17]. Στον κατά τα άλλα χρήσιμο χάρτη που συνοδεύει την πολύτιμη μελέτη του, ο Barkan κατονομάζει την Αθωνική Χερσόνησο ως Keşişlik[18]. Εξηγώντας τους λόγους ο Barkan παραπέμπει σε δύο πηγές: (1) Την ταύτιση του Keşişlik με το Sveta Gora που έκανε ο Todorov. (2) Το γερμανό χαρτογράφο του 19ου αιώνα Kiepert, ο οποίος στο *Generalkarte der Südost-Europaeischen Halbinsel* (Βερολίνο, 1885) συνδέει την ονομασία «Άγιον Όρος» με την ονομασία «Monto Santo» (=Άγιον Όρος). Η ονομασία Monto Santo ισοδυναμεί με την ονομασία Sveta Gora του Todorov, που με τη σειρά του είναι το ίδιο με το Aynaroz

Άποψη της λίμνης Αχινού από τα υψώματα της Ζίχνης. Χαλκογραφία του L. Langlume στο ταξιδιωτικό του Cousinery (1831). Από το έργο του Γ. Καφταντζή, «Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της», τ. 3, Θεσσαλονίκη 1996.

(τουρκική ονομασία του Αγίου Όρους)[19]. Εκτός από την έλλειψη λογικής εσωτερικής συνοχής, η μέθοδος του Barkan αποτυγχάνει να συνδέσει το Keşişlik με το Άγιον Όρος. Αλλά αυτό δεν εκπλήσσει διότι, όπως θα δούμε, πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικές περιοχές.

Η Irène Beldiceanu-Steinherr αντιλήφθηκε το λάθος του Barkan και στην ανάλυση που πραγματοποίησε πάνω σε ένα παραχωρητήριο έγγραφο του οθωμανού σουλτάνου Μουράτ Α΄ προς τη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου υποστηρίζει ότι το Keşişlik τοποθετείται από τα οθωμανικά κατάστιχα του 15ου και του 16ου αιώνα μεταξύ των Σερρών και της Ζίχνης. Αυτή η θέση, κατά την άποψή της, ανταποκρίνεται προς την περιοχή της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου (τουρκιστί Margarit) και έτσι εξηγείται η ονομασία Keşişlik (η περιοχή των μοναχών)[20]. Αν και είναι ελκυστική, η εξήγησή της παραβλέπει το γεγονός ότι τα φορολογικά κατάστιχα (defter) στα οποία αναφέρεται περιλαμβάνουν ξεχωριστά κεφάλαια για τα Βιλαέτια των Σερρών και της Ζίχνης, στα οποία καταγράφεται όλη η περιοχή ανάμεσά τους[21]. Αν δεχόμασταν την πρότασή της, θα ήμασταν αντιμέτωποι με δύο ξεχωριστές διοικητικές ενότητες που θα αφορούσαν την ίδια περιοχή.

Ωστόσο, αν και αποτυγχάνει να διακριβώσει τα πραγματικά όρια του Keşişlik, η εργασία της Beldiceanu-Steinherr μας οδηγεί στην ορθή κατεύθυνση, δηλαδή σε μία εντατική εξέταση των υφιστάμενων οθωμανικών φορολογικών καταλόγων (tahrir defter) του 15ου και του 16ου αιώνα που αφορούν τη συγκεκριμένη περιοχή της Μακεδονίας.

Πρόσφατα, στην πορεία μίας ευρύτερης μελέτης για τις επιπτώσεις που είχε η οθωμανική κατάκτηση των πρώην βυζαντινών εδαφών[22], είχα την ευκαιρία να εξετάσω λεπτομερειακά τη συλλογή των tahrir defter που φυλάσσονται στα Başbakanlik Arşivi (πρωθυπουργικά αρχεία) στην Κωνσταντινούπολη. Καθώς ένα από τα σημεία στα οποία εστίασε η ευρύτερη μελέτη ήταν η εξέταση του καθεστώτος των μοναστικών ιδιοκτησιών υπό τους Οθωμανούς, είχα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για αναφορές σχετικές με το Άγιον Όρος. Αρχικώς, οδηγούμενος λανθασμένα από την ταύτιση του Keşişlik με το Άγιον Όρος εκ μέρους των Todorov και Barkan, έδωσα ιδιαίτερη προσοχή σε αναφορές σχετικές με το Βιλαέτι του Keşişlik. Σύντομα έγινε σαφές ότι αυτή η οθωμανική επαρχία εμφανιζόταν μόνο σε διασωζόμενα tahrir του 15ου αιώνα. Τα υφιστάμενα κατάστιχα του 16ου αιώνα δεν την ανέφεραν καθόλου[23]. Ειδικότερα, η επαρχία εμφανιζόταν στο Tapu-Tahrir Defter No. 3, μία αναλυτική καταγραφή (mufassal) που συντάχθηκε το 1465, και στο Tapu-Tahrir Defter No. 7, μία αναλυτική καταγραφή που συντάχθηκε το έτος 1478-1479[24]. Και οι δύο αυτές καταγραφές μας δίνουν τα ονόματα των χωριών που περιλαμβάνονταν στο Keşişlik. Επίσης, μας δίνουν τα ονόματα των φορολογουμένων, των φόρων στους οποίους υπέκειντο καθώς και τα ονόματα των τιμαριούχων (erbab-i tımar) που επωφελούνταν από αυτούς τους φόρους. Η γρήγορη εξέταση των τοπωνυμίων που περιλαμβάνονται σε αυτά τα δύο κατάστιχα του 15ου αιώνα έδειξε ότι δεν ανήκουν σε περιοχές μέσα ή κοντά στο Άγιον Όρος. Έτσι, αποφάσισα να προσπαθήσω να καθορίσω τα όρια που είχε η επαρχία κατά τον 15ο αιώνα, βάσει των αναφερομένων τοπωνυμίων. Ο πίνακας 1 παρουσιάζει το πρώτο βήμα σ' αυτήν τη προσπάθεια. Καταγράφει τα ονόματα των χωριών (με τη σειρά που εμφανίζονται στο TT No. 3) και τον αριθμό των φορολογουμένων κατοίκων (χωρισμένων κατά φορολογική κατηγορία). Για να μπορεί να γίνει σύγκριση, ο πίνακας περιλαμβάνει τα ίδια στοιχεία από το TT No. 7[25].

Τα defter περιλαμβάνουν δύο στοιχεία που έχουν ιδιαίτερη αξία στην προσπάθεια να οριοθετήσουμε τους τόπους που καταγράφονται στον Πίνακα 1. Πρώτον, ένας αριθμός χωριών εμφανίζονται ως γειτονικά (tabı') προς τις Σέρρες, τη Ζίχνη και τη Δράμα, γεγονός που υποδηλώνει ότι πρέπει να αρχίσουμε την έρευνά μας από την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής-κεντρικής Μακεδονίας. Δεύτερο, μερικά χωριά εμφανίζονται να πληρώνουν φόρους για ιχθυοτροφεία (dalyan)[26] ή και για αποβάθρες (iskeles)[27], γεγονός που δείχνει ότι βρίσκονταν δίπλα ή κοντά σε υδάτινους όγκους. Με βάση αυτές τις πληροφορίες, ο λογικός τόπος για να ξεκινήσουμε την προσπάθεια να ταυτίσουμε το Keşişlik είναι νότια από τις Σέρρες, τη Ζίχνη και τη Δράμα, κατά μήκος των ακτών της λίμνης Ταχινός. Ότι αυτός πράγματι ήταν ο τόπος του Βιλαετιού Keşişlik κατά τον 15ο αιώνα μπορεί να διαπιστωθεί σε αντιπαραβολή με τον Χάρτη 1: Βιλαέτι του Keşişlik. Σ' αυτόν, με τη βοήθεια χαρτών του 19ου και του 20ού αιώνα[28], εμφανίζω τη γεωγραφική θέση εκείνων των τοπωνυμίων του

Πρόσοψη χανιού στην Πράβιστα. Γκραβούρα αρχών του 19ου αιώνα. Από το έργο του Γ. Καφταντζή, «Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της», τ. 3, Θεσσαλονίκη 1996

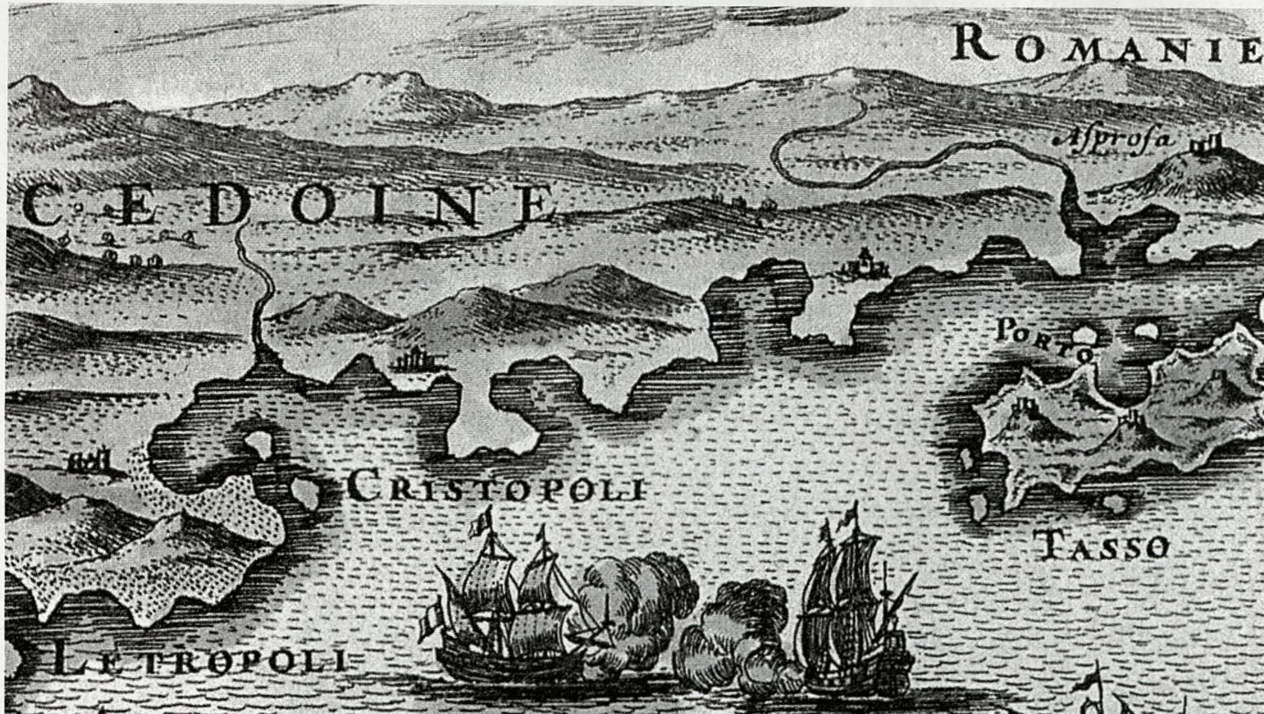
Απόσπασμα χάρτη του 1636. Από τον τόμο «Χάρτες και γκραβούρες της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας» (Συλλογή Σ. Δεμερτζή και Γ. Ευτυχιάδη). Έκδοση Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης 1997

15ου αιώνα που ήταν ακόμη αναγνωρίσιμα στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Αν και δεν έχει επισημανθεί η θέση όλων των χωριών που αναφέρονται στα κατάστιχα, τα χωριά των οποίων τα ονόματα εμφανίζονται στο χάρτη συγκέντρωναν πάνω από 70% του πληθυσμού της περιοχής κατά το 15ο αιώνα και, συνεπώς, μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε με εύλογο βαθμό βεβαιότητας ότι η διάστικτη γραμμή στο Χάρτη 1 αντιπροσωπεύει κατά προσέγγιση τα όρια του Βιλαετιού Keşişlik[29]. Από το χάρτη γίνεται εμφανές ότι, αντίθετα προς την άποψη της Beldiceanu-Steinherr, η επαρχία βρισκόταν όχι ανάμεσα στις Σέρρες και τη Ζίχνη, αλλά μάλλον νότια από τις πόλεις αυτές, κατά μήκος των ακτών του ποταμού Στρυμόνα και της λίμνης Ταχινός.

Απορρίπτοντας την ταύτιση της θέσης του Keşişlik που έκανε η Beldiceanu-Steinherr και του σκεπτικού της για την προέλευση της ονομασίας, δηλαδή τη γειτνίαση προς τη Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, παραμένουμε με την απορία για την έννοια της ονομασίας «επαρχία των καλόγερων». Από πού προήλθε το όνομα αυτό και γιατί χρησιμοποιήθηκε για τη συγκεκριμένη περιοχή κατά το 15ο αιώνα;

Στη συνήθη οθωμανική πρακτική μία επαρχία έπαιρνε το όνομά της από τη μεγαλύτερη πόλη της, δηλαδή το διοικητικό κέντρο της. Βλέποντας τα ονόματα των άλλων βιλαετιών που εμφανίζονται στο TT No. 3 και TT No. 7, δηλαδή του Δεμιρχισάρ[30], του Νευροκοπίου[31], των Σερρών[32], της Ζίχνης[33], της Δράμας[34] και της Θεσσαλονίκης[35], διαπιστώνουμε ότι ακολούθησαν αυτό το σχήμα. Ωστόσο, όχι μόνο δεν υπάρχει πόλη με το όνομα Keşişlik, αλλά ούτε και χωριό με αυτή την ονομασία στα κατάστιχα του 15ου αιώνα. Στην πραγματικότητα το Βιλαέτι του Keşişlik δεν φαίνεται να είχε ούτε δικό του διοικητικό κέντρο. Όλα τα τοπωνύμια που περιλαμβάνει ταξινομήθηκαν ως «χωριά» (karye) και κανένα δεν έφερε τον τίτλο της πόλης (şehir), όπως συνήθως χαρακτηρίζονταν οι πρωτεύουσες των βιλαετιών. Ενώ κάθε ένα από τα πέριξ επαρχιακά κέντρα, οι Σέρρες (πληθυσμός 4.500-6.000)[36], η Ζίχνη (πληθυσμός 2.500-2.700)[37] και η Δράμα (πληθυσμός 1.300-1.450)[38], εμφανίζονται στα φορολογικά κατάστιχα ως πόλεις (şehir), το μεγαλύτερο πόλισμα του Keşişlik, το

Απόσπασμα χάρτη του 1683. Από τον τόμο «Χάρτες και γκραβούρες της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας» (Συλλογή Σ. Δεμερτζή και Γ. Ευτυχιάδη). Έκδοση Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης 1997

Απόσπασμα χάρτη του 1700. Από τον τόμο «Χάρτες και γκραβούρες της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας» (Συλλογή Σ. Δεμερτζή και Γ. Ευτυχιάδη). Έκδοση Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης 1997

Ezdravik, με 900 περίπου κατοίκους, είναι απλώς χωριό (karye)[39]. Ούτε οι πηγές μας παρέχουν άλλη ένδειξη ότι το Ezdravik ή οποιοδήποτε άλλο χωριό του Βιλαετιού λειτουργούσε ως πρωτεύουσα της επαρχίας.

Κατά περίεργο τρόπο, στα τέλη του 19ου αιώνα η περιοχή αυτή είχε ένα χωριό που ονομαζόταν Keşişlik. Όπως φαίνεται στον χάρτη του Οθωμανικού Επιτελείου του έτους 1899[40], το χωριό αυτό βρισκόταν δέκα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά των Σερρών, εμπίπτοντας έτσι μέσα στα όρια που προτείναμε για την ταυτώνυμη επαρχία του 15ου αιώνα (βλ. Χάρτη 1). Ποια θα μπορούσε να είναι, αν υπήρχε, η σχέση ανάμεσα στα δύο Keşişlik αποτελεί ερώτημα που προσφέρεται για πιθανολογήσεις. Λαμβάνοντας υπόψη την απουσία πολίσματος με το όνομα αυτό στα κατάστιχα του 15ου αιώνα, είναι μάλλον απίθανο η επαρχία να ονομαδοτήθηκε από το συγκεκριμένο χωριό. Είναι μεγαλύτερη η πιθανότητα, με την εξαφάνιση του Βιλαετιού Keşişlik ως ξεχωριστής διοικητικής περιφέρειας στη διάρκεια του 16ου αιώνα, να πήρε το όνομα αυτό ένα χωριό που ιδρύθηκε αργότερα.

Με δεδομένη την απουσία επιβεβαιωμένης μαρτυρίας για την ύπαρξη του τοπωνυμίου Keşişlik κατά τον 15ο αιώνα, πρέπει να συμπεράνουμε ότι η συνήθης οθωμανική πρακτική της υιοθέτησης του ονόματος ενός υφιστάμενου τόπου ή περιοχής δεν ακολουθήθηκε και ότι το «Keşişlik» είναι περιγραφικός τίτλος, κατά κυριολεξία «ο τόπος των καλόγερων». Αντίθετο σε αυτήν την υπόθεση είναι το γεγονός ότι κανένα από τα φορολογικά κατάστιχα του 15ου αιώνα δεν περιλαμβάνει έστω και μία αναφορά σε μοναστήρια ή μοναστικές περιουσίες στο Βιλαέτι του Keşişlik, ενώ τα οικεία τμήματα των καταστίχων για τα γειτονικά βιλαέτια των Σερρών, της Ζίχνης και της Δράμας περιλαμβάνουν άφθονες αναφορές στις μονές και τις ιδιοκτησίες τους που βρίσκονταν στις αντίστοιχες περιοχές[41]. Οι γνώσεις μας για την περιοχή του Keşişlik πριν από την οθωμανική κατάκτηση επιβεβαιώνει ότι αρκετές αθωνικές μονές, όπως και μοναστήρια της περιφέρειας των Σερρών, διέθεταν εκεί ιδιοκτησίες[42]. Ωστόσο, αν δεν υπήρχε το γεγονός ότι δύο αγιορειτικά μοναστήρια άφησαν τα ονόματά τους ως τοπωνύμια στην περιοχή (τα χωριά Iveros[43] και Esfamino[44]) δεν θα υπήρχε τίποτε στα φορολογικά κατάστιχα που να υποδηλώνει έστω και κάποια παλαιότερη σχέση με μοναστήρια.

Αν το όνομα Keşişlik απέρρεε από μοναστηριακή ιδιοκτησία, θα υποθέταμε λο-

γικά (όπως ο Todorov και ο Barkan[45]) ότι θα ταίριαζε στην περιοχή της Μακεδονίας που ταυτίζεται περισσότερο με τη μοναστική ζωή, το Άγιον Όρος και την άμεση ενδοχώρα του, τη Χαλκιδική. Εναλλακτικά, έχουμε την ερμηνεία της Beldiceanu-Steinherr που συνδέει την ονομασία με το σπουδαίο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου[46]. Αν το μοναστήρι αυτό δεν έπεφτε έξω από τα όρια που θέσαμε για το Keşişlik (βλ. Χάρτη 1) και αν δεν καταγραφόταν το ίδιο ως τμήμα του Βιλαετιού των Σερρών[47], θα επρόκειτο για αποδεκτή υπόθεση. Έτσι, κατά την εξέλιξη του έργου της ταύτισης των ορίων του Keşişlik αποκλείσαμε τις πιθανότερες εξηγήσεις για την προέλευση του ονόματος αυτού.

Ίσως η πολύ μεγάλη δυσκολία που έχουμε κατά την ιχνηλασία της προέλευσης του ονόματος μας βοηθήσει να εξηγήσουμε γιατί το βιλαέτι έπαψε να υπάρχει κατά το 16ο αιώνα. Η απουσία μιας μικρής ή μεγαλύτερης πόλης που θα λειτουργούσε ως διοικητικό κέντρο και η γειτνίαση της επαρχίας με τις ήδη ανθούσες πόλεις των Σερρών, της Ζίχνης και της Δράμας πιθανόν να κατέστησαν άχρηστη τη συνέχιση της ύπαρξής της. Η απορρόφησή της στα γειτονικά βιλαέτια από τις αρχές του 16ου αιώνα επιβεβαιώνεται από τις πληροφορίες των αντίστοιχων tahrir defter[48]. Η διαδικασία αυτή είχε ήδη δρομολογηθεί κατά το 15ο αιώνα, όπως φαίνεται από τη σύγκριση των τριών συνόλων πληθυσμιακών στοιχείων που διαθέτουμε γι' αυτήν την περίοδο: TT No. 3 (1465), TT No. 7 (1478-1479) και του Mukata'a defter του 1489 που χρησιμοποίησαν οι Gökbilgin και Barkan[49]. Παραβλέποντας το μικρό μουσουλμανικό πληθυσμό, για τον οποίον το κατάστιχο του 1489 δεν παρέχει αριθμητικά στοιχεία[50], βλέπουμε ότι ενώ το Βιλαέτι Keşişlik είχε χριστιανικό πληθυσμό 12.598 περίπου στα 1465[51], δεκατρία χρόνια αργότερα είχε μόνο 11.735[52] και στα 1489 είχε περιοριστεί σε 7.441[53]. Είναι εμφανές ότι με κάθε νέα διοικητική απογραφή ο αριθμός των κατοίκων μειωνόταν, καθώς ολοένα και περισσότερα χωριά του Keşişlik απορροφούνταν από τα γειτονικά Βιλαέτια Σερρών, Ζίχνης και Δράμας. Μη διαθέτοντας

Απόσπασμα χάρτη του 1721. Από τον τόμο «Χάρτες και γκραβούρες της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας» (Συλλογή Σ. Δεμερτζή και Γ. Ευτυχιάδη). Έκδοση Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης 1997

ένα διοικητικό κέντρο και το πλήρωμά του από οθωμανούς αξιωματούχους, το Βιλαέτι του Keşişlik απλώς δεν είχε λόγο ύπαρξης. Βέβαια, αν δεχτούμε αυτήν την υπόθεση, η σημαντικότερη αναπάντητη ερώτηση δεν είναι γιατί η περιοχή εξαφανίσθηκε ως διοικητική μονάδα κατά τον 16ο αιώνα, αλλά μάλλον γιατί δημιουργήθηκε κατά τον 15ο αιώνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Το βιλαέτι Keşişlik κατά τα έτη 1465 και 1478-79

	Από το κατάστιχο Τ.Τ. No. 3 (1465)					
ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	No	ΣΕΛΙΔΑ	ΜΟΥΣΟΥΛΜ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΗΡΕΣ	ΑΓΑΜΟΙ ΑΡΡΕΝΕΣ
*POTOLINO#	1	332	3	33	13	5
*ESFAMINO#	2	333	0	16	5	4
*KUTZI/KOCHI#	3	334	0	19	14	2
*KRUSHOVA	4	335	0	44	9	8
*KHENDIKE (επίσης HENIKE)#	5	337	0	43	15	0
(BAGAT-I EKSAMBILYO)	5	339	0	5	0	0
*IVER/IVEROS#	6	339	1	12	6	6
KHOTOLOVA/ KHOTOLJOVA	7	340	1	12	9	3
TZERPIYANI/ TZERPILANI	8	341	1	113	32	18
KHOTOLOVA	9	344	0	7	0	0
KHALIYOVIR-KHOR	10	344	0	3	1	0
*ANCHESTI	11	345	4	111	26	7
*VEI CHESTE	12	348	3	88	23	6
*KOTZAK/KOJAK	13	351	1	13	7	2
JANOS#	14	353	1	68	37	12
*VETACHESHTI	15	354	3	35	10	4
KOSTOROBO/ KOSOROMBI	16	356	1	30	11	5
PRISHOVA/ PERISHOVA (Ζίχνη)	17	357	0	10	2	3
SEPITZANI/SEPITZE (Δράμα)	18	358	0	4	0	0
*EVLAKHISHTI	19	358	1	2	0	0
*EZDRAVIK	20	359	6	121	45	14
*DOKSONOPO/ DOKSOPINO#	21	362	1	85	35	9

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: *ΧΩΡΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΟΝΤΑΙ ΣΤΟΝ ΧΑΡΤΗ 1 # ΧΩΡΙΑ ΠΟΥ ΠΛΗΡΩΝΑΝ ΦΟΡΟΥΣ ΓΙΑ ΙΧΘΥΟΤΡΟΦΕΙΑ /ΚΑΙ ΑΠΟΒΑΘΡΕΣ

Σημείωση του μεταφραστή: Για τις ονομασίες των χωριών βλ. προχείρως Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 18 κ.έ.

	Από το κατάστιχο Τ.Τ. No. 7 (1478-79)					
ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	No	ΣΕΛΙΔΑ	ΜΟΥΣΟΥΛΜ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΗΡΕΣ	ΑΓΑΜΟΙ ΑΡΡΕΝΕΣ
*POTOLINO#	1	160	5H & 3M	41	4	2
*ESFAMINO#	2	161	0	21	4	0
*KUTZI/KOCHI#	3	162	0	19	7	0
*KRUSHOVA	4	162	0	13	5	0
*KHENDIKE (επίσης HENIKE)#	79	216	0	44	22	7
(BAGAT-I EKSAMBILYO)	-	-	-	-	-	-
*IVER/IVEROS#	8	164	1H + 1B	12	0	2
KHOTOLOVA/ KHOTOLJOVA	9	165	1	11	0	2
TZERPIYANI/ TZERPILANI	33	183	4	115	17	11
KHOTOLOVA	-	-	-	-	-	-
KHALIYOVIR-KHOR	-	-	-	-	-	-
*ANCHESTI	78	214	0	123	9	5
*VEI CHESTE	60	201	2	88	20	7
*KOTZAK/KOJAK	16	172	0	11	1	0
JANOS#	71	210	0	55	3	5
*VETACHESHTI	64	205	4H & 3M	24	3	3
KOSTOROBO/ KOSOROMBI	65	206	0	33	3	2
PRISHOVA/ PERISHOVA (Ζίχνη)	66	207	0	16	1	2
SEPITZANI/SEPITZE (Δράμα)	68	208	0	4	0	0
*EVLAKHISHTI	67	207	1	8	0	0
*EZDRAVIK	29	180	5	99	20	8
*DOKSONOPO/ DOKSOPINO#	46	192	0	88	7	2

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	Από το κατάστιχο Τ.Τ. No. 3 (1465)					
	No	ΣΕΛΙΔΑ	ΜΟΥΣΟΥΛΜ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΗΡΕΣ	ΑΓΑΜΟΙ ΑΡΡΕΝΕΣ
*EZDRAVIK	22	365	0	7	3	0
*KESERPOLI	23	366	0	4	3	0
KOSTOMBO/ CHOSTONBO	24	367	0	45	18	4
KHOMENKOVA\ KHOMENKOR	25	368	0	38	19	4
KHODNIA/ KHORNIA#	26	370	0	6	2	0
*ORFAN	27	371	2	27	13	4
*PREVISHTI	28	372	1	54	16	8
*DRAHOVA (Ζίχνη)	29	374	0	8	3	0
*PREVISHTI	30	375	1	21	3	3
DRACHOVESTI (Σέρρες)	31	376	0	0	1	0
*KHROMESHTI	32	376	5	50	12	5
*GHIDERI-KHOR/ GHIDERKHO	33	378	0	3	1	0
YESNI/YESI	34	379	1	11	4	4
*PETRIK	35	379	0	24	8	4
MEZRA-I ESTAVROS	36	380	0	1	0	0
EVRANI KASRI	37	381	0	34	13	4
LONDO	38	382	0	10	5	3
*POYLANI/ BOBLANI	39	383	0	36	8	4
MINOLISHI/ MESINOLISHI#	40	385	0	60	20	4
*ZEVARNIK/ REVARNIK	41	387	0	25	11	5
*NIKHORI	42	388	0	12	3	3
MEZ AYO YORGI/ BIRAKOS (Σέρρες)	43	389	0	0	0	0

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	Από το κατάστιχο Τ.Τ. No. 3 (1478-79)					
	No	ΣΕΛΙΔΑ	ΜΟΥΣΟΥΛΜ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΗΡΕΣ	ΑΓΑΜΟΙ ΑΡΡΕΝΕΣ
*EZDRAVIK	22	176	0	5	2	1
*KESERPOLI	53	197	0	4	2	1
KOSTOMBO/ CHOSTONBO	34	185	0	48	8	3
KHOMENKOVA\ KHOMENKOR	35	186	0	49	13	3
KHODNIA/ KHORNIA#	39	187	0	5	2	0
*ORFAN	12	168	1	27	0	1
*PREVISHTI	57	199	4	53	7	4
*DRAHOVA (Ζίχνη)	58	201	0	6	1	0
*PREVISHTI	19	174	1	21	2	2
DRACHOVESTI (Σέρρες)	28	180	0	0	0	0
*KHROMESHTI	47	194	5	60	6	4
*GHIDERI-KHOR/ GHIDERKHO	31	182	0	2	1	0
YESNI/YESI	-	-	-	-	-	-
*PETRIK	73	211	0	19	2	0
MEZRA-I ESTAVROS	32	183	0	0	0	0
EVRANI KASRI	74	211	0	36	6	3
LONDO	30	182	0	5	0	0
*POYLANI/ BOBLANI	14	170	4	31	4	2
MINOLISHI/ MESINOLISHI#	26	178	1	41	5	2
*ZEVARNIK/ REVARNIK	48	195	2	24	4	2
*NIKHORI	-	-	-	-	-	-
MEZ AYO YORGI/ BIRAKOS (Σέρρες)	50	196	0	0	0	0

	Από το κατάστιχο Τ.Τ. No. 3 (1465)					
ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	No	ΣΕΛΙΔΑ	ΜΟΥΣΟΥΛΜ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΗΡΕΣ	ΑΓΑΜΟΙ ΑΡΡΕΝΕΣ
*NOSKI/OSPIKI/ OSIKI	44	389	0	62	10	8
KESHANI/KESHATI	45	391	0	40	8	6
*GHIDERI-KHOR/GHIDERKHO	46	393	1	12	1	4
*KUTZI/KOCHI	47	393	0	10	1	0
DERISHTENITZE	48	394	0	19	5	4
KIRDALANO	49	395	0	20	4	5
*PREVISHTI	50	396	0	18	6	3
*GHIDERI-KHOR/GHIDERKHO	51	397	0	18	3	3
PERNAR/PIRNAR#	52	398	3	20	11	8
DOKALISHTI/ VOKALISHTI	53	400	0	32	17	8
*YORGILI#	54	401	2	24	5	5
MEDRAPOLID/ MERDARPOLID#	55	402	0	22	6	4
IRVA	56	403	0	0	0	0
MEZ TZIKERYONA	57	404	0	0	0	0
MEZ PETRA	58	404	0	0	0	0
ALDOMESHTI/ KEZOMESHTI	59	404	0	32	4	3
*EZDRAVIK	60	405	0	7	1	0
ZAGHORITZE	61	406	0	7	0	0
ALDOMESHTI/ KEZOMESHTI	62	406	0	20	2	5
*EZDRAVIK	63	407	0	6	1	0
MEZ AGHLIFOR	64	408	0	0	0	0
*RADILOPO	65	408	2	107	29	8

	Από το κατάστιχο Τ.Τ. No. 3 (1478-79)					
ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	No	ΣΕΛΙΔΑ	ΜΟΥΣΟΥΛΜ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΗΡΕΣ	ΑΓΑΜΟΙ ΑΡΡΕΝΕΣ
*NOSKI/OSPIKI/ OSIKI	25	177	0	71	5	3
KESHANI/KESHATI	-	-	-	-	-	-
*GHIDERI-KHOR/GHIDERKHO	43	191	0	19	0	0
*KUTZI/KOCHI	44	191	0	2	0	0
DERISHTENITZE	42	190	1	25	3	3
KIRDALANO	45	192	3	25	2	0
*PREVISHTI	27	179	0	24	4	0
*GHIDERI-KHOR/GHIDERKHO	63	205	0	18	3	0
PERNAR/PIRNAR#	11	167	5	21	3	4
DOKALISHTI/ VOKALISHTI	61	203	0	48	0	11
*YORGILI#	62	204	1	19	6	7
MEDRAPOLID/ MERDARPOLID#	5	163	0	25	5	0
IRVA	-	-	-	-	-	-
MEZ TZIKERYONA	6	164	0	0	0	0
MEZ PETRA	6	164	0	0	0	0
ALDOMESHTI/ KEZOMESHTI	21	175	2	35	8	3
*EZDRAVIK	18	174	0	5	0	0
ZAGHORITZE	23	176	0	11	1	0
ALDOMESHTI/ KEZOMESHTI	17	173	0	18	3	0
*EZDRAVIK	52	197	0	10	4	3
MEZ AGHLIFOR	20	175	0	1	0	0
*RADILOPO	13	168	6	114	22	5

Από το κατάστιχο Τ.Τ. No. 3 (1465)

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	No	ΣΕΛΙΔΑ	ΜΟΥΣΟΥΛΜ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΗΡΕΣ	ΑΓΑΜΟΙ ΑΡΡΕΝΕΣ
*PREVISHTI	66	411	0	17	11	4
MINO-KHOR/MINOKHO#	67	412	1	56	9	8
*LIKOVIK	68	414	0	5	0	0
SOTIR-KHIR/ SOTIRKHOVA	69	415	0	10	6	0
*KOMARYANI/ KOMARANI	70	415	0	5	2	0
SOTIR-KHO#	71	416	0	3	3	0
*NOSKI/OSIKI	72	417	0	51	5	6
METOKHI/MINOMI	73	418	4	15	7	3
ELSHANI/ESHANI	74	419	0	34	4	8
MEZ AGHLIFOR	-	-	-	-	-	-
MEZ AYO KIRYAKI (Azrobit)	-	-	-	-	-	-
MEZ RUMI/DOMI (Azrobit)	-	-	-	-	-	-
MEZ PALO KASRI (Azrobit)	-	-	-	-	-	-
KORI	-	-	-	-	-	-
MEZ BAYRAKOS	-	-	-	-	-	-
EZIKLI	-	-	-	-	-	-
SERATZLO/ SERACHLO (Λαγκαδά)	-	-	-	-	-	-
MEZ PORTOVA (Λαγκαδά)	-	-	-	-	-	-
MEZ LAPANIKI/ EZNITZE (Λαγκαδά)	-	-	-	-	-	-
BUYUK DANISMEND (Gumullcine)	-	-	-	-	-	-
*MERMERA	-	-	-	-	-	-
*KHRISOPOLI/ CHRISOPOLI	-	-	-	-	-	-
ΣΥΝΟΛΑ	**74**		**50**	**2.022**	**622**	**268**

Από το κατάστιχο Τ.Τ. No. 3 (1478-79)

ΟΝΟΜΑ ΧΩΡΙΟΥ	No	ΣΕΛΙΔΑ	ΜΟΥΣΟΥΛΜ. ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ	ΧΗΡΕΣ	ΑΓΑΜΟΙ ΑΡΡΕΝΕΣ
*PREVISHTI	69	208	2	28	6	0
MINO-KHOR/MINOKHO#	10	166	0	42	3	2
*LIKOVIK	75	212	0	12	2	0
SOTIR-KHIR/ SOTIRKHOVA	76	213	1	7	0	1
*KOMARYANI/ KOMARANI	77	213	2	11	0	1
SOTIR-KHO#	-	-	-	-	-	-
*NOSKI/OSIKI	15	171	0	37	5	0
METOKHI/MINOMI	41	189	2	18	2	0
ELSHANI/ESHANI	40	188	0	45	7	5
MEZ AGHLIFOR	24	177	0	1	0	0
MEZ AYO KIRYAKI (Azrobit)	36	187	0	0	0	0
MEZ RUMI/DOMI (Azrobit)	37	187	0	0	0	0
MEZ PALO KASRI (Azrobit)	38	187	0	0	0	0
KORI	49	196	0	9	0	3
MEZ BAYRAKOS	51	196	0	0	0	0
EZIKLI	54	197	0	32	3	0
SERATZLO/ SERACHLO (Λαγκαδά)	55	198	0	26	4	0
MEZ PORTOVA (Λαγκαδά)	56	197	0	8	0	0
MEZ LAPANIKI/ EZNITZE (Λαγκαδά)	59	201	0	5	0	0
BUYUK DANISMEND (Gumullcine)	70	209	7H & 5M	0	0	0
*MERMERA	72	211	0	0	0	0
*KHRISOPOLI/ CHRISOPOLI	80	217	2	76	10	0
ΣΥΝΟΛΑ	**80**		**76/12**	**2.103**	**305**	**140**

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το ανεπαρκές επίπεδο των γνώσεών μας επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι βασικές εργασίες αναφοράς όπως η *Encyclopaedia of Islam* και η πρόσφατη εργασία του Απόστολου Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1973, δεν κάνουν ούτε μνεία της ύπαρξής της. Η πιο πολύτιμη εργασία σ' αυτό το πεδίο παραμένει η μελέτη που εκπόνησε ο T. Halasi-Kun το έτος 1950 με τον τίτλο: «Avrupa'daki Osmanlı Yer Adları Üzerinde Araştirlamar», που δημοσιεύτηκε στο *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştirlamar* I, Ankara 1950, σσ. 63-104.

2. M. Tayyib Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası* (Vakıflar-Mülkler-Mukataalar), Istanbul 1952 (εφεξής: Gökbilgin, 1952).

3. Nikolai Todorov, «La Situation Demographique de la Péninsule Balkanique au Cours des XVe et XVIe Siècles» (στη βουλγαρική με γαλλική μετάφραση), *Annuaire de l'Université de Sofia - Faculté de Philosophie et d'Histoire*, τόμος LIII 2 (1959) σσ. 192-232 (εφεξής: Todorov, 1959).

4. Omer Lütfi Barkan, «894 (1488/89 Yılı Cizyesinin Tahsilâtina ait Muhasebe Bilânçoları», *Türk Tarih Kurumu: Begeler*, vol. I, 1-2 (1964) σσ. 1-118 (εφεξής: Barkan, 1964).

5. Irène Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les Actes des Règnes des Sultans Osman, Orkhan et Murad* I, Munich 1967, (εφεξής: Beldiceanu-Steinherr, 1967)

6. Gökbilgin, 1952, σ. 591.

7. Todorov, 1959, σ. 204. Barkan, 1964, σ. 31. Στην τελευταία εργασία βλέπε το χάρτη των Βαλκανίων που ακολουθεί στη σ. 118.

8. Beldiceanu-Steinherr, 1967, σσ. 180-182.

9. Gökbilgin, 1952, σσ. 44, 144-145, 147.

10. Gökbilgin, 1952, σ. 145. Για μία πρόσφατη συζήτηση σχετικά με τις διάφορες κατηγορίες των φορολογουμένων που εμφανίζονται στα οθωμανικά κατάστιχα (defter) βλ. Heath W. Lowry, *The Ottoman Tahrir defters as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)*, Ann Arbor, University Microfilms, 1978, σσ. 248-276.

11. Αν και απομένει οι ερευνητές που εργάζονται σε αυτό το πεδίο να συμφωνήσουν σχετικά με το μέσο μέγεθος ενός οθωμανικού νοικοκυριού (hane), ο αριθμός που χρησιμοποιείται συνηθέστερα είναι το πέντε. Αν και σε καμία περίπτωση δε εγγυώμαι για την ακρίβειά του, χρησιμοποίησα αυτόν τον αριθμό για να σχηματίσω μία ιδέα του πληθυσμού του Βιλαετιού Keşişlik. Για να μετασχηματισθούν οι αριθμοί των hane και των bive σε πληθυσμιακό μέγεθος χρησιμοποιείται ο εξής τύπος: (have x 5) + (bive x 4) = ο συνολικός πληθυσμός. Π.χ. (1289 x 5) + (289 x 4) = 7.441.

12. Gökbilgin, 1952, σσ. 144-145.

13. Gökbilgin, 1952, σ. 591 (βλ. λήμμα Keşişlik).

14. Todorov, 1959, σ. 204.

15. Todorov, 1959. Στη σ. 202 ο συγγραφέας καταγράφει το κατάστιχο ως OAK 214/5 (αριθμός ταξινόμησης των βουλγαρικών αρχείων;). Παρά την εμφανή ασυμφωνία μεταξύ των αριθμών που δίδονται εδώ και εκείνων που παρουσίασε ο Gökbilgin (βλ. υποσημείωση 10), είναι σαφές ότι ασχολούμαστε με το ίδιο ανεπεξέργαστο υλικό που διατηρήθηκε σε δύο διαφορετικές μορφές. Αν και αμφότερες οι εγγραφές αναφέρουν ότι το Βιλαέτι Keşişlik περιλάμβανε 1.289 hane, η μεν πηγή του Gökbilgin δηλώνει ότι υπήρχαν 254 νοικοκυριά με επικεφαλής χήρες (bive), ενώ η πηγή του Todorov 197 bive πλέον 56 mücerred (άγαμοι άρρενες φορολογούμενοι), δηλαδή συνολικώς 256 εγγραφές (bive + mücerred) πλέον των 1.289 hane. Φαίνεται ότι η πηγή του Gökbilgin απλώς συγχώνευσε τις εγγραφές bive και mücerred (πιθανόν λόγω του γεγονότος ότι αμφότεροι φορολογούνταν με τον ίδιο μειωμένο συντελεστή), ενώ η πηγή του Todorov τις καταχώρισε ξεχωριστά. Συνεπώς, η διαφορά περιορίζεται ανάμεσα στους αριθμούς 249 (Gökbilgin) και 253 (Todorov), η οποία βρίσκεται εντός των ορίων του αντιγραφικού λάθους.

16. Todorov, 1959, σ. 204, όπου διαβάζουμε: Sveta Gora (Keşişlik).

17. Barkan, 1964, σ. 31. Οι λογαριασμοί του cizye που εξέδωσε ο Barkan σ' αυτή τη μελέτη του είναι το ίδιο κατάστιχο από το οποίο ο Gökbilgin (βλ. υποσημείωση 1) πήρε τα στοιχεία για το Βιλαέτι Keşişlik. Περί του Keşişlik στη μελέτη του Barkan βλ. σ. 46.

18. Barkan, 1964, σ. 118. Ο χάρτης έχει τον τίτλο H. 894 (1488-1489) yılı cizyesinin tahsil bolgeleri ni gosterir harita.

19. Barkan, 1964, σ. 31.

20. Beldiceanu-Steinherr, 1967, σ. 181 και υποσημείωση 17. Για να υποστηρίξει τον ισχυρισμό της σχετικά με τα περιεχόμενα των κατάστιχων (defter) του 15ου και 16ου αιώνα, η Beldiceanu-Steinherr παραπέμπει στο Tapu-Tahrir Defter No. 7, ένα κατάστιχο καταγραφής από την εποχή της βασιλείας του Μεχμέντ Β' στη συλλογή του Başbakanlik Arşivi (πρωθυπουργικά αρχεία) της Κωνσταντινούπολης (εφεξής TT No. 7). Όπως θα δείξει η εξέταση που ακολουθεί, εκτός από το TT No. 7 (που χρονολογείται στα 1478-1479), τα αρχεία της Κωνσταντινούπολης περιέχουν επίσης ένα παλαιότερο φορολογικό κατάστιχο που καλύπτει το Βιλαέτι Keşişlik: το Tapu-Tahrir Defter No. 3 (χρονολογείται το 1465) (εφεξής TT No. 3, 1465). Αντίθετα προς την Beldiceanu-Steinherr, αν και υπάρχουν φορολογικά κατάστιχα που αφορούν την περιοχή (π.χ. Tapu-Tahrir Defter No. 70 (1519), Tapu-Tahrir Defter No. 143 (1527) και Tapu-Tahrir Defter No. 403 (αχρονολόγητο: Σουλεϊμάν, 1520-1566) δεν περιέχουν καμία μνεία του Βιλαετίου Keşişlik. Όπως θα φανεί καθαρά στη συνέχεια αυτής της μελέτης, η σιωπή τους αντανακλά το γεγονός ότι από τον 16ο αιώνα το Keşişlik είχε πάψει να υφίσταται ως ξεχωριστή διοικητική ενότητα.

21. Βλ. TT No. 3 (1465), Vilayet-i Siroz, σσ. 155-298 και Vilayet-i Zihne, σσ. 422-481. Επίσης TT No. 7 (1478-79), Vilayet-i Zihne, σσ. 114-158 και Vilayet-i Siroz, σσ. 220-351.

22. Η έρευνα αυτή αναλήφθηκε ως τμήμα του κοινού προγράμματος του Dumbarton Oaks και του Πανεπιστημίου του Birmingham με τίτλο: Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman Society. Case Studies from Macedonia, Lemnos and the Pontos. Θα ήθελα με αυτήν την ευκαιρία να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους Καθηγητές Giles Constable (Διευθυντή του Dumbarton Oaks) και Anthony Breyer (Διευθυντή του Κέντρου Βυζαντινών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Birmingham) για την υποστήριξή τους σε αυτήν την εργασία.

23. Βλ. ανωτέρω την υποσημείωση 20.

24. TT No. 3 (1465), Vilayet-i Keşişlik, σσ. 332-420, και TT No. 7 (1478-79), Vilayet-i Keşişlik, σσ. 160-218.

25. Αν και αμφότερα τα κατάστιχα καταγράφουν τα τέσσερα πρώτα χωριά με την ίδια σειρά, στη συνέχεια οι ομοιότητες τελειώνουν. Για να διευκολύνω τη σύγκριση, τοποθέτησα -όπου ήταν δυνατόν- τις εγγραφές στο TT No. 7 με τη σειρά που τα χωριά δίδονται στο TT No. 3. Η στήλη με την κεφαλίδα «No.» από τα στοιχεία του TT No. 7 δίνει την πραγματική σειρά με την οποία καταχωρίσθηκαν σε αυτό τα χωριά.

26. Για την περιγραφή των ιχθυοτροφείων αυτού του είδους βλ. Henry and Renee Kahane and Andreas Tietze, *The Lingua Franca In the Levant*, Chicago 1958 (εφεξής Tietze, 1958) σσ. 477-481. Οι συγγραφείς σημειώνουν ότι ο Gökbilgin, 1952, σσ. 140-141, αναφέρει φόρους για τα ιχθυοτροφεία της λίμνης των Σερρών, δηλαδή τη λίμνη Ταχινός (dalyanhâ-yi gol Siroz).

27. Tietze, 1958, σσ. 568-572. Βλ. ειδικότερα στις σσ. 569-570, όπου ένα παράδειγμα από αδημοσίευτη εργασία του Kemal-i Zerd (ca. 1480) καταγράφει το εξής έθιμο: «φόρος πρέπει να αποκομίζεται από όλες τις αποβάθρες» (gümrük alına cemi' iskelelerde).

28. Καθένα από τα τοπωνύμια που ταυτίζονται στον Χάρτη 1 εμφανίζονται σε έναν ή περισσότερους από τους ακόλουθους χάρτες:

(α) Χάρτης του Αυστριακού Γενικού Επιτελείου, κλίμακα 1:500.000, Βιέννη 1826.

(β) James Wyld, «A Real Map of Greece», Λονδίνο 1826.

(γ) Οθωμανικό Υπουργείο Πολέμου: «Rumeli-i şahane haritası», κλίμακα 1:210.000, Κωνσταντινούπολη 1899 (για τον πλήρη τίτλο βλ. υποσημείωση 40).

(δ) Χάρτης του Αυστριακού Γενικού Επιτελείου, «Former Turkey in Europe», κλίμακα 1:200.000, Κ

und K Militargeographisches Institut, 1903-1909.
(ε) British Staff Map, «Former Turkey in Europe», κλίμακα 1:250.000, War Office, 1908.
(στ) Erhard, «Carte des écoles chrétiennes de la Macédoine», κλίμακα 1:400.000, 1908.
(ζ) British Admiralty War Staff, Intelligence Division, «Maps of Serbia, Macedonia, etc.», No. 7, κλίμακα 1:400.000, Λονδίνο 1916.
(η) D. Iaranoff, «Carte de la Macédoine», κλίμακα 1:300.000, Σόφια 1933.
(θ) Ελλάς, Φύλλο D10, Ροδολίβος, κλίμακα 1:100.000, Αύγουστος 1944.
(ι) Guillou, Andre, «Carte de la région du Mont Menecée», βλ. υποσημείωση 42.
(ια) Jacoby, David, «Carte de la Macédoine Occidentale», βλ. υποσημείωση 42.
29. Τα τοπωνύμια που αναγνωρίστηκαν στο Χάρτη 1 σημειώνονται με το σημείο * στον Πίνακα 1. Στο TT No. 3 (1465) αντιπροσωπεύουν 1.921 από τα 2.694 νοικοκυριά (συμπεριλαμβανομένων όσων ηγούνται χήρες: bive), ενώ στο TT No. 7 (1478-79) αντιπροσωπεύουν 1.771 από τα 2.484 νοικοκυριά.
30. TT No. 3 (1465) Vilayet-i Demirhisar, σσ. 1-123 και TT No. 7 (1478-79) Vilayet-i Demirhisar, σσ. 400-522.
31. TT No. 3 (1465) Vilayet-i Nevrekop, σσ. 124-154 και TT No. 7 (1478-79) Vilayet-i Nevrekop, σσ. 352-381.
32. TT No. 3 (1465) Vilayet-i Siroz, σσ. 155-298 και TT No. 7 (1478-79) Vilayet-i Siroz, σσ. 220-351.
33. TT No. 3 (1465) Vilayet-i Zihne, σσ. 422-481 και TT No. 7 (1478-79) Vilayet-i Zihne, σσ. 114-158.
34. TT No. 3 (1465) Vilayet-i Drama, σσ. 484-490 και TT No. 7 (1478-79) Vilayet-i Drama, σσ. 24-112.
35. TT No. 7 (1478-79) Vilayet-i Selanik, σσ. 524-646. Το TT No. 3 (1465) δεν περιλαμβάνει τμήμα για τη Θεσσαλονίκη. Ίσως το γεγονός αυτό να οφείλεται στην απώλεια της αρχής του καταστίχου.
36. Άρθρο που ασχολείται με τις πληροφορίες που περιλαμβάνουν τα κατάστιχα TT No. 3 και TT No. 7 για τα επαρχιακές πρωτεύουσες Σέρρες, Ζίχνη και Δράμα είναι των Nasturel, Petra et Beldiceanu, Nicoara, «Les églises Byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVe et XVe siècles», *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*, XXVII, 1978, σσ. 269-285 (εφεξής Beldiceanu, 1978). Για τον πληθυσμό των Σερρών βλ. σσ. 271-272.
37. Beldiceanu, 1978, σ. 273.
38. Beldiceanu, 1978, σσ. 270-71.
39. Αν και δεν υπάρχει σαφής διάκριση με πληθυσμιακά κριτήρια μεταξύ χωριού (karye) και πόλης (şehir) κατά τον 15ο και 16ο αιώνα, η εγγύτερη εξέταση των φορολογικών κατάστιχων της Μακεδονίας δείχνει ότι, με την εξαίρεση του Keşişlik, κάθε επαρχία (Βιλαέτι) είχε τουλάχιστον ένα şehir, το οποίο (μπορούμε να υποθέσουμε) λειτουργούσε ως διοικητικό κέντρο και έδινε το όνομά του στην επαρχία.
40. Επισήμως ονομαζόταν: Rumeli-i sahane haritası. Saye-i fuyuzat-ı sermaye-i cenab-ı zillüllahide erkan-i harbiye istikşaf postaları taraflarından tashih ve erkan-ı harbiye-i umumiye dairesi beşinci fen marifetiyle tersim olunarak bu kere daire-i mezkure matabaasında tabi ve temsil olunmustur. Sene: 1317 (1899). Ο χάρτης αυτός περιλαμβάνει 75 τμήματα και σχεδιάσθηκε σε κλίμακα 1:210.000. Είναι ο καλύτερος οθωμανικός χάρτης των Βαλκανίων. Για το Keşişlik βλ. #29/Siroz.
41. Βλ. Beldiseanu, 1978, για τις συχνές αναφορές, ιδιαίτερα σσ. 282-285.
42. Για την τρέχουσα βιβλιογραφία σχετικά με τις συνεχιζόμενες εκδόσεις των αθωνικών αρχείων, βλ. τους τελευταίους τόμους της σειράς: P. Lemerle, A. Gouillou, N. Svoronos et D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra* III, Παρίσι 1979. Ειδικές αναφορές για μεμονωμένες ιδιοκτησίες των αθωνικών μονών στο Στρυμόνα βρίσκονται στο: Andre Gouillou, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Menecee*, Παρίσι 1955 και Jacques Lefort, *Actes d'Esphigménou*, Παρίσι 1973, όπως και στο Lavra III (*ό.π.*). Για μία συνολική θεώρηση των μοναστικών ιδιοκτησιών σ' αυτήν την περιοχή βλ. David Jacoby, «Phénomènes de démographie rurale a Byzance aux XIIIe, XIVe siècles», *Etudes Rurales*, V-VI, 1962, σσ. 163-186. Επίσης, την πιο πρόσφατη εργασία της Αγγελικής Λαΐου-Θωμαδάκη, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977.
43. TT No. 3 (1465) σ. 339, όπου το όνομα εμφανίζεται ως Iver και TT No. 7 (1478-79) σ. 174, όπου δίδεται ως Iveros [=Ιβήρων].
44. Για το χωριό Esfamino [=Εσφιγμένου] βλ. TT No. 3 (1465) σσ. 333-334 και TT No. 7 (1478-79) σ. 161.
45. Βλ. ανωτέρω, υποσημειώσεις 16 και 19 αντιστοίχως.
46. Beldiceanu-Steinherr, 1967, σ. 181 και υποσημείωση 17.
47. Beldiceanu, 1978, σ. 176
48. Η εξέταση των ονομάτων των χωριών που αναφέρονται στα Βιλαέτια της Δράμας, της Ζίχνης και των Σερρών στο TT No. 143 (1527) σσ. 53-68 (Δράμα), 69-92 (Ζίχνη) και 93-126 (Σέρρες) δείχνει ότι τα πρώην χωριά του Βιλαετιού Keşişlik μοιράστηκαν στις τρεις αυτές γειτονικές επαρχίες.
49. Gökbilgin, 1952, σ. 145 και Barkan, 1964, σ. 46 αντιστοίχως.
50. Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 1, δεν υπήρχαν στο Βιλαέτι Keşişlik αξιόλογοι εποικισμοί μουσουλμάνων και εξισλαμισμοί. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός ανερχόταν μόνο σε 50 νοικοκυριά από τα 2.694 του 1465 (λιγότερο από 2%) και μόνο σε 76 νοικοκυριά από τα 2.484 του 1478-1479 (λίγο πάνω από 3%). Η απουσία του μουσουλμανικού πληθυσμού από το φορολογικό κατάστιχο του 1489 αντανακλά το γεγονός ότι ο πληθυσμός αυτός δεν υπέκειτο στο φόρο cizye.
51. (2.022 χριστιανικά hane x 5) + (622 χριστιανικά bive x 4) = 12.598.
52. (2.013 χριστιανικά hane x 5) + (305 χριστιανικά bive x 4) = 11.735.
53. (1.289 χριστιανικά hane x 5) + (249 χριστιανικά bive x 4) = 7.441.

Τα παλιά εβραϊκά τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης

Ραφαήλ Φρεζής

Λίγα χρόνια μετά το διωγμό των Εβραίων από την Ιβηρική Χερσόνησο (1492) και την εγκατάσταση ενός μεγάλου αριθμού τους στη Θεσσαλονίκη άρχισαν να λειτουργούν τα πρώτα εβραϊκά τυπογραφεία, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες της αυξημένης πληθυσμιακά Κοινότητας.

Οι «Σεφαραδίμ»[1] μετέφεραν τις γνώσεις τους στις επιστήμες και τις τέχνες και έδωσαν μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη των γραμμάτων και του πολιτισμού.

Είχε βέβαια προηγηθεί, το 1470 περίπου, η λειτουργία ενός πρώτου εργαστηρίου, αλλά τα μεταγενέστερα χρόνια ο αριθμός τους άρχισε να αυξάνεται συνεχώς. Στα κυριότερα από αυτά, των περασμένων χρόνων, θα αναφερθούμε στη συνέχεια, γιατί και στον τομέα αυτό οι Εβραίοι έδειξαν μεγάλες επιδόσεις.

Στην όλη πορεία τους οι τυπογράφοι αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες και μεγάλες αντιξοότητες εξαιτίας των 14 μεγάλων πυρκαγιών που σημειώθηκαν στην πόλη κατά το χρονικό διάστημα 1625-1911, αλλά και 15 επιδημιών πανώλης - χολέρας καθώς και 7 ισχυρών σεισμών, οι οποίοι προκάλεσαν μεγάλες ζημιές στον πληθυσμό.

Εξάλλου, οι συνθήκες που επικρατούσαν, κατά περιόδους, ήταν δυσμενείς, αφού οι τυπογράφοι απεγνωσμένα αναζητούσαν κείμενα για εκτύπωση και ο αριθμός των εκδιδομένων αντιτύπων ήταν μικρός, σε βαθμό, ώστε το κόστος κάθε αντιτύπου να θεωρείται ακριβό. Η αναζήτηση «χρηματοδοτών» για την αγορά χαρτιού και τυπογραφικών στοιχείων τούς υποχρέωνε να υποκύπτουν στις επιλογές τους για τα υπό έκδοση κείμενα, ενώ οι συγγραφείς δεν αμείβονταν συνήθως για τα έργα τους. Υπήρχε, επίσης, η έλλειψη ειδικευμένων εργατών. Εξαιτίας αυτών των συνθηκών λειτουργούσαν πάντοτε με τη γενναιοδωρία του κάθε χρηματοδότη και το επάγγελμα του τυπογράφου θεωρείτο επάγγελμα «πολυτελείας».

«Μαχζόρ» κατά το τυπικό της Καταλωνίας (έκδοση Θεσσαλονίκης 1529)

Παρ' όλα αυτά, η τυπογραφία πέρασε διαχρονικά σε ρυθμούς ανάπτυξης αλλά και περιόδους κάμψης, ώστε μερικά τυπογραφεία να μεταφέρουν τις εγκαταστάσεις τους σε άλλες χώρες, προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποια κερδοφορία, ή αναγκάστηκαν να σταματήσουν τη λειτουργία τους.

Στα μεταγενέστερα χρόνια η ίδρυση των γαλλικών σχολών της Alliance Israelite Universelle (Παγκόσμια Ισραηλιτική Ένωση), το 1873, το πρόγραμμα των οποίων ήταν βασισμένο σε ευρωπαϊκά πρότυπα, προκάλεσε άνθηση των γραμμάτων και νέων ιδεών. Ακολούθησε το κίνημα των Νεοτούρκων (11.7.1908) αλλά και το Σιωνιστικό Κίνημα, τα οποία έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στις μετέπειτα εξελίξεις της Κοινότητας.

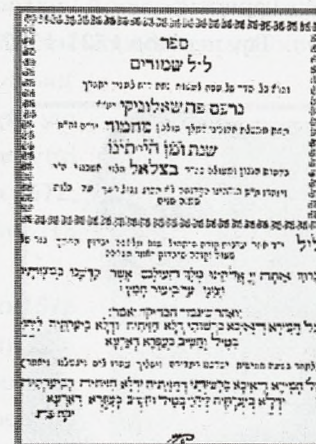

«Μαχζόρ» κατά το τυπικό των Ασκεναζίμ (έκδοση Θεσσαλονίκης 1555)

Με την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τον ελληνικό στρατό, 26.10.1912, και την ένταξή της στο ελληνικό κράτος, οι 75.000 Εβραίοι εξακολούθησαν να αποτελούν ένα ομοιογενές τμήμα του πληθυσμού, το οποίο συνέχισε να παίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή και την εξέλιξή της, με την συμμετοχή τους σε όλους τους κλάδους της οικονομίας, των γραμμάτων, των τεχνών και του πολιτισμού.

Η μεγάλη πυρκαγιά της 5/18 Αυγούστου 1917 ανέκοψε την εξελικτική πορεία, αφού προκάλεσε μεγάλες καταστροφές και άφησε 54.000 άστεγους, μέρος των οποίων αναγκάστηκε να μεταναστεύσει. Ένα ακόμη μεταναστευτικό ρεύμα προκλήθηκε εξαιτίας των αντισημιτικών γεγονότων και του εμπρησμού της εβραϊκής συνοικίας «Κάμπελ» (29.7.1931).

Φθάνοντας στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, οι ναζί κατακτητές μεθόδευσαν την εξόντωση της Εβραϊκής Κοινότητας, οδηγώντας το Μάρτιο του 1943 πενήντα πέντε χιλιάδες μέλη της στα στρατόπεδα θανάτου, με αποτέλεσμα να απωλέσει το 96% του πληθυσμού της.

Εσωτερικό εξώφυλλο «Αγκαντά», Τυπογραφείο ΜπετσαλέλΑλεβί Ασκεναζί, Θεσσαλονίκη 1821

ΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ

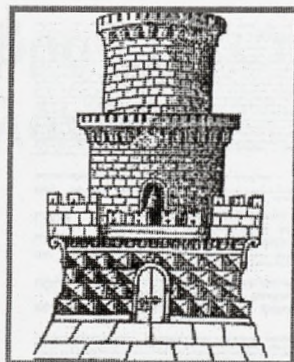
Όπως προαναφέρθηκε, το πρώτο εβραϊκό τυπογραφείο της Θεσσαλονίκης θεωρείται του Σααδί Λεβί, ο οποίος το 1470 πραγματοποίησε την πρώτη έκδοση βιβλίου. Ακολούθησαν άλλες δύο εκδόσεις το 1493 και το 1516. Δεν αναφέρονται από τους ιστορικούς οι τίτλοι και το περιεχόμενό τους.

Το 1512 λειτούργησε ένα αξιόλογο τυπογραφείο, του Δον Γεουδά Γκεδαλιά, ο οποίος διαφεύγοντας τον διωγμό των Εβραίων από την Πορτογαλία -το 1496- εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στη Θεσσαλονίκη. Ο Γκεδαλιά είχε αποκτήσει μεγάλη πείρα στην τέχνη, εργαζόμενος στο μεγαλοεκδότη της Λισσαβώνας Ελιέζερ Τολεδάνο, ο οποίος θεωρήθηκε πρωτοπόρος της τυπογραφίας. Φθάνοντας στη Θεσσαλονίκη με την οικογένειά του με τις αποσκευές τους μετέφερε μια υπέροχη συλλογή τυπογραφικών στοιχείων. Αν και προχωρημένης ηλικίας, κουρασμένος από την «οδύσσεια» του ταξιδιού του και με βαρύ το συναίσθημα της νοσταλγίας, βρήκε στην πόλη ένα καλό του φίλο, τον ταλμουδιστή Γιακώβ Μπεν Γιωσέφ Χαμπίπ (1445-1513)[2], ο οποίος είχε εργασθεί κατά το παρελθόν στον Τολεδάνο.

Ο ραββίνος Μωσέ Ναχμανίδης

Αυτός τον σύστησε στον Δον Αβραάμ Μπενβενίστε και του πρόσφεραν οι δυο τους συμβουλές και μεγάλη υποστήριξη. Ο Γκεδαλιά με τους δυο γιους του δημιούργησαν μια εξαιρετική ομάδα τυπογράφων και από τον ίδιο χρόνο προχώρησαν στις πρώτες εκδόσεις, οι οποίες αποτελούσαν μια πλειάδα βιβλίων των συγγρα-

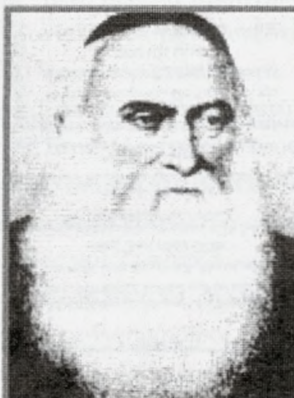

Το σήμα του τυπογραφείου Σονσίνι

φέων Ισαάκ Αραμά, Δον Ισαάκ Μπεν Χαμπίπ και Δον Ισαάκ Αμπραβανέλ[3]. Τα βιβλία αυτά αναφέρονταν σε θρησκευτικά θέματα, κυρίως δε στη «Μίσνα»[4] και σε σχόλια του Μωσέ Μπεν Ναχμάν (Ναχμανίδη)[5] πάνω στη «Πεντάτευχο»[6]. Ο Γκεδαλιά κατείχε την τέχνη του στοιχειοχύτη και είχε την δυνατότητα ανανέωσης των τυπογραφικών χαρακτήρων, ώστε τα κείμενα των εκδόσεων να έχουν απόλυτη καθαρότητα αλλά και να διακρίνονται τόσο για την επιμελημένη εκτέλεση όσο και την αρτιότητα.

Το τυπογραφείο πολύ σύντομα έγινε γνωστό, ύστερα μάλιστα από την έκδοση περιοδικού σε γραφή «ρασί»[7] και μιας συλλογής ιστοριών «Αγκαντά»[8] του Σιμόν Εσκεναζί από τη Φρανκφούρτη, οι οποίες περιλάμβαναν ραββινικές ερμηνείες και αποτέλεσαν έργο μεγάλης σημασίας. Το 1516 εξέδωσαν ένα βιβλίο του ταλμουδιστή Γιακώβ Μπεν Γιωσέφ Χαμπίπ, με τίτλο «Έιν Ιακώβ» (Σχόλια του Ιακώβ), το οποίο μεταγενέστερα γνώρισε 106 επανεκδόσεις στη Θεσσαλονίκη και το εξωτερικό καθώς και πολυάριθμες μεταφράσεις.

Την περίοδο 1521-1527 εξέδωσαν πάλι έργα του Σίμωνα Εσκεναζί με τίτλο «Yaccout Chimeoni» (Η συλλογή του Σίμωνα). Μετά το θάνατο του Γκεδαλιά, οι γιοί του συνέχισαν τις εκδόσεις, παρουσιάζοντας, μεταξύ των άλλων, και μια αξιόλογη εργασία του συγγραφέα-επιστήμονα Μεγήρ Σαμουήλ Μπενβενίστε με τίτλο «Oth Emeth» (Αληθινή Απόδειξη).

Ο Δον Ισαάκ Αμπραβανέλ

Στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, ξεχώρισαν δύο τυπογραφεία παρουσιάζοντας σημαντικές εκδόσεις. Πρόκειται για τα τυπογραφεία των Αδελφών Σονσίνο και των Αδελφών Γιαγμπέτς (Yahbets).

Ωστόσο, επειδή μερικές εκδόσεις και άλλων τυπογραφείων περιελάμβαναν ορισμένες αυθαίρετες ερμηνείες θρησκευτικών κειμένων, αναγκάσθηκε το Ραββινικό Συμβούλιο της Θεσσαλονίκης να διορίσει στις 15.8.1529 μια εξαμελή επιτροπή ραββίνων για τον έλεγχο των κειμένων πριν την έκδοσή τους. Ο θεσμός αυτός της «προληπτικής λογοκρισίας» με ποινή αφορισμού ατόνησε με την πάροδο του χρόνου, αλλά επανήλθε αυστηρότερος μετά την εμφάνιση στην πόλη του «ψευδομεσία» Σαμπετάι Σεβί (1655).

Παρ' όλες τις οποιεσδήποτε υπάρχουσες αντιξοότητες της περιόδου εκείνης, οι αδελφοί Γκέρσον και Σολομών Σονσίνο, οι οποίοι από το 1506 διατηρούσαν στην Κωνσταντινούπολη τυπογραφείο, εγκατέστησαν και στη Θεσσαλονίκη τυπογραφείο -το 1532- το οποίο διηύθυνε ο Σολομών. Κύριες εκδόσεις του ήταν έργα των συγγραφέων Δον Ισαάκ Αμπραβανέλ, Κιμχί κ.ά. καθώς και η επανέκδοση του βιβλίου «Σχόλια του Ιακώβ», το οποίο εκδόθηκε το 1516. Παρ' όλο ότι το τυπογραφείο κρίθηκε αξιόλογο, η λειτουργία του δεν ξεπέρασε τα δυο χρόνια και τούτο γιατί από το 1533 και για μια δεκαετία, περίπου, μεσολάβησε μια κάμψη της τυπογραφίας, η οποία εντάθηκε με τη μεγάλη πυρκαγιά της πόλης το 1545. Κάποιες εκδόσεις, οι οποίες

Ο ραββίνος Ζοζέφ Κάρο

κυκλοφόρησαν ενδιάμεσα, πιθανόν να είναι του Γκεδαλιά και λιγότερο του Σονσίνο, αφού δεν φέρουν διακριτικά του εκδότη.

Το σήμα του τυπογραφείου Μπαθ Σέβαχ

Οι αδελφοί Γιαγμπέτς, που εγκατέλειψαν την Αδριανούπολη το 1554 εξαιτίας της επιδημίας πανώλης που μάστιζε την πόλη, εγκατέστησαν στη Θεσσαλονίκη τα πρώτα εξαιρετικά μηχανήματα τυπογραφίας. Οι αδελφοί Σαμουήλ και Γιωσέφ του Ισαάκ λειτούργησαν το εργαστήριό τους με πρωτοποριακά μέσα για τα δεδομένα της εποχής. Η πρώτη έκδοσή τους ήταν ένα «προσευχολόγιο» κατά το τυπικό των «Ασκεναζίμ»[9], το οποίο συντάχθηκε με την επιμέλεια του Βενιαμίν Λεβί[10] και περιελάμβανε ένα χρήσιμο σχόλιο αλλά και περίφημες ελεγείες. Η φιλοδοξία του Γιωσέφ ήταν να εκδώσει «πραγματείες» πάνω στο «Ταλμούδ»[11] με σκοπό την ευρύτερη κυκλοφορία τους, γιατί ήταν δυσεύρετες, αφού είχαν καεί μαζικά στις περισσότερες χριστιανικές χώρες. Τούτο πέτυχε μόλις το 1563 εκδίδοντας ταλμουδικές μελέτες. Στο μεταξύ, από το 1558-1567, εξέδωσαν τα βιβλία «Σουλχάν Αρούχ»[12] του ταλμουδιστή Γιωσέφ Κάρο με σύνοψη των κυριοτέρων κανόνων ταξινομημένων μεθοδικά και έργα των Ισαάκ Αμπραβανέλ, Γιωσέφ Μπεν Λεβί[13] Μωσέ Αλμοσλίνο[14] και ένα βιβλίο «Τεϊλώτ Ισραέλ» (Προσευχές για το λαό του Ισραήλ), μερικές σελίδες από το οποίο βρίσκονται στην Αγκώνα της Ιταλίας. Με το θάνατο του Γιωσέφ, το 1572, το τυπογραφείο διέκοψε τη λειτουργία του ύστερα από 18 χρόνια γόνιμης παραγωγής αλλά και μόχθου.

Ο ψευδομεσσίας Σαμπετάι Σεβί

Ακολούθησε η ίδρυση ενός άλλου τυπογραφείου το 1578 από τον Δαβίδ Μπεν Αβραάμ Αζουβί, καταγόμενο από την Ιταλία. Δραστηριοποιήθηκε για μια δεκαετία περίπου παρουσιάζοντας ένα αριθμό μέτριων εκδόσεων. Τύπωσε, όμως, μια βελτιωμένη έκδοση των «Τεϊλώτ Ισραέλ».

Το δεύτερο μεγάλο τυπογραφείο της περιόδου ήταν των αδελφών Αβραάμ και Γιωσέφ Μπαθ Σέβαχ (Bath Shevah), γιων του Ματταθία, γνωστής οικογένειας της Ιταλίας, η οποία εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1592. Θεωρήθηκε ως το πλέον σύγχρονο της εποχής του και ισάξιο των τυπογραφείων της Βενετίας, η οποία αποτελούσε κέντρο εκδόσεων των «Σεφαραδίμ».

Παρ' όλο ότι η συνεργασία μεταξύ των αδελφών δεν υπήρξε αδιατάρακτη, δούλεψαν ευσυνείδητα, χρησιμοποιώντας χαρτί πολυτελείας και εξαιρετικούς τυπογραφικούς χαρακτήρες. Για την αρτιότητα των εκδόσεών τους δεν δίσταζαν να μετακαλούν ειδικούς από τα μεγάλα κέντρα τυπογραφίας της Ευρώπης και να επωμίζονται δυσβάστακτα έξοδα. Οι εκδόσεις τους χαρακτηρίστηκαν άψογες και έχαιραν εξαιρετικά μεγάλης εκτίμησης ενός μεγάλου αριθμού αναγνωστών. Παρ' όλα αυτά, το εργαστήριό τους λειτούργησε κατά διαστήματα και, όπως σημειώνεται, μερικά έργα ανατίθονταν περιστασιακά αλλά και βιαστικά.

Εξώφυλλο «Αγκαντά», τυπογραφείο Μπετσαλέλ Αλεβί Εσκεναζί, Θεσσαλονίκη 1839

Τα πιο σημαντικά έργα που εξέδωσαν ήταν του Σαμουέλ Ντελ Κάμπο (από τη Μεδίνα)[15] και του Χαΐμ

Ο Σααδί Αλεβί -Ασκεναζί (1820-1903)

Σαμπετάι[16]. Το 1600 μετανάστευσαν στη Δαμασκό, μεταφέροντας και μέρος του τυπογραφείου τους.

Με τα ελάχιστα εναπομείναντα μέσα του τυπογραφείου τους ανέλαβε να συνεχίσει ο Μπεν Ααρών, αλλά το εργαστήριό του λειτούργησε κατά περιόδους. Ύστερα από μια περίοδο έντονης δραστηριότητας των εβραϊκών τυπογραφείων (1592-1599 και 1601-1604), μεσολάβησε μια ύφεση σε βαθμό, ώστε τα περισσότερα να υπολειτουργούν. Τις εκδόσεις μονοπωλούσε η Βενετία από το 1599 ως το 1621, στα τυπογραφεία της οποίας κατέφευγαν πλούσιοι λόγιοι - συγγραφείς για να εκδώσουν τα έργα τους. Περισσότερες από είκοσι εκδόσεις τους ήταν έργα Εβραίων της Θεσσαλονίκης.

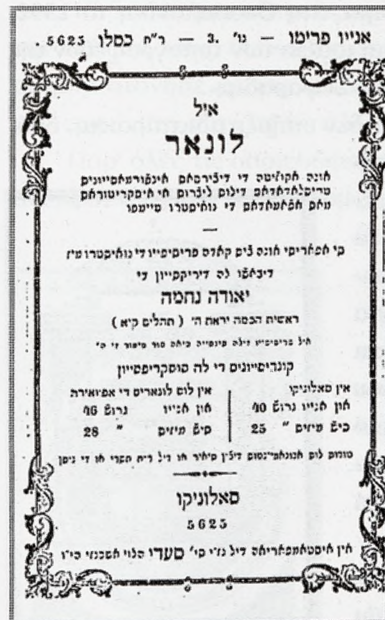
Στα μέσα του 1616 ένας Ιταλός που προσχώρησε στον Ιουδαϊσμό, ονομαζόμενος Αβραάμ Άγκερ (ο προσήλυτος), λειτούργησε ένα υποτυπώδες τυπογραφείο. Παρ' όλες τις αδυναμίες του εργαστηρίου του, εξέδωσε έργα των Χαΐμ Σαμπετάι, Σαμπετάι Σασών, Σολομών Ισαάκ Αλεβί, Σαμπετάι Γιονά, Σολομών Φλωρεντίν, Μικαέλ Ακοέν, Σολομών Αλγαζί κ.ά., ενώ το 1651 πραγματοποίησε μια νέα έκδοση του «Ταλμούδ».

Τον ίδιο χρόνο, σχεδόν, λειτούργησε το τυπογραφείο των Σολομών και Μωσέ Σιμόν, που πραγματοποίησε πολλές εκδόσεις, από τις οποίες οι 114 είναι περισσότερο γνωστές. Το 1620 εξέδωσαν το «Ταλμούδ». Το 1625 διέκοψαν τις εργασίες τους, γιατί το τυπογραφείο τους κάηκε κατά τη μεγάλη πυρκαγιά της πόλης.

Ένα σημαντικό γεγονός το οποίο συγκλόνισε όλη την εβραϊκή κοινότητα και επηρέασε τα περισσότερα τυπογραφεία να σταματήσουν το χρονικό διάστημα 1655-1705 ήταν η πρωτοεμφάνιση στη Θεσσαλονίκη του «ψευδομεσσία» Σαμπετάι Σεβί το 1655.

Ο ραββίνος αυτός από τη Σμύρνη, αρκετά έξυπνος και μορφωμένος, μπόρεσε να συναρπάσει τα εβραϊκά πλήθη, διακηρύσσοντας ότι «είναι ο νέος μεσσίας απεσταλμένος από το Θεό, που θα οδηγούσε τους Εβραίους, από τη διασπορά, στη γη των πατέρων τους».

Η «Ελ Λουνάρ»

אל
לונאר
סאלוניקו
5623

Το «κίνημα» του ακολούθησε ένα μέρος φανατικών από το πλήθος, επηρεασμένο από τους διωγμούς των Εβραίων της Πολωνίας και της Ουγγαρίας, καθώς και από την οικονομική κρίση που προκάλεσε ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1648-1669. Πολλές οικογένειες από τις εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διχάστηκαν και αυτό συνέβη και στην πολυπληθή εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Ο Σεβί συνελήφθη από τις Οθωμανικές Αρχές και, για να σώσει τη ζωή του, εξισλαμίστηκε. Το παράδειγμά του ακολούθησαν περισσότεροι από 1.500 Εβραίοι, που αποκλήθηκαν «Ντονμέδες»- εξισλαμισθέντες- και αποτέλεσαν μια χωριστή εβραιομουσουλμανική κοινότητα. Το γεγονός αυτό της μεγάλης αποστασίας προκάλεσε την συνένωση όλων των μέχρι τότε χωριστών εβραϊκών κοινοτήτων υπό ενιαία διοίκηση (1680).

Η «Λα Έποκα»

לה אפוקה

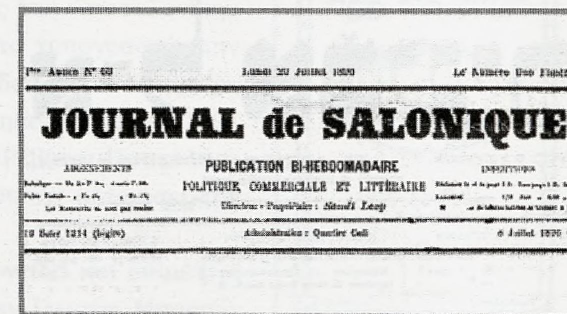
Παρ' όλα αυτά, η κοινότητα της Θεσσαλονίκης δεν μπόρεσε να επανακτήσει την μέχρι τότε οικονομική ισχύ και αίγλη της, επηρεασμένη βέβαια από μετέπειτα γεγονότα και εξελίξεις του 18ου και 19ου αιώνα.

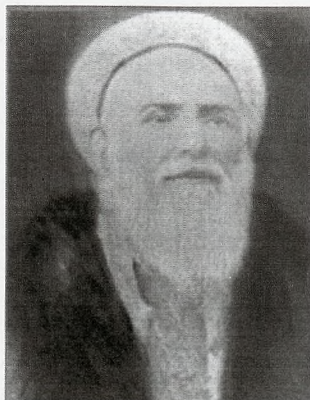
Ωστόσο, από το 1690 άρχισαν δειλά δειλά να δραστηριοποιούνται νέα τυπογραφεία και αναφέρουμε μερικά: των Ραφαήλ Γεουδά Καλάι, Μωσέ Σαμουέλ Φαλκόν, του ραββίνου Σαμουέλ-Μποχώρ Αμεχανά, της Αδελφότητας «Γκεμιλούτ Χασιντίμ»[17], του Μαρδοχαίου Νάχμαν και του Γιονά Μπεν Ιακώβ Εσκεναζί, το οποίο λειτούργησε για 30 χρόνια.

Τη χρονιά του 1690 η Επιτροπή της Καστιλιάνικης Συναγωγής πήρε τη πρωτοβουλία για την εγκατάσταση ενός τυπογραφείου στο χώρο της Σχολής «Ταλμούδ Τορά»[18], προκειμένου να τυπώνει διάφορα προσευχολόγια για χρήση των πιστών της. Βρέθηκε ένα παλιό εγκαταλελειμμένο πιεστήριο, το οποίο επισκευάστηκε με πρόχειρα μέσα και άρχισε τη λειτουργία του το 1694. Μόλις το 1698 μπόρεσε να εκδώσει ένα προσευχολόγιο «Μαχζόρ». Το 1705 το παρεχώρησε οριστικά στη Σχολή, η οποία άρχισε, σχεδόν, να μονοπωλεί τις εκδόσεις, παρά το γεγονός ότι υπήρχε άνθηση στο Άμστερνταμ, όπου την περίοδο εκείνη πολλοί θεσσαλονικείς συγγραφείς τύπωναν τα έργα τους. Το 1740 η Σχολή προσέλαβε έναν έμπειρο τυπογράφο, τον Μπεσαλέλ Αλεβί - Ασκεναζί, με την επιμέλεια του οποίου εκδόθηκε το πρώτο βιβλίο. Το τυπογραφείο αναπτύχθηκε με γοργούς ρυθμούς, αλλά η ανάπτυξή του ξέφευγε από τις δυνατότητες της Σχολής, η οποία δεν θέλησε να εγκαταλείψει το ενδιαφέρον της για μεγαλύτερο εκπαιδευτικό έργο. Έτσι, το 1746 το τυπογραφείο παραχωρήθηκε στον Μπεσαλέλ Αλεβί - Ασκεναζί, ο οποίος με τους δυο του γιους, Γιουδά και Σαμουέλ, συνέχισε τις τυπογραφικές εργασίες. Ο Μπεσαλέλ, άριστος τυπογράφος, χαράκτης και στοιχειοχύτης, συνέχισε τις εκδόσεις τους, εκπαιδεύοντας συνεχώς το προσωπικό του. Ο «σκαπανέας» αυτός στο επάγγελμά του έδωσε μεγάλη ώθηση στη θεσσαλονικιώτικη τυπογραφία και εξέδωσε μια πληθώρα βιβλίων, τα οποία κρίθηκαν ως αληθινά αριστουργήματα.

Μεταξύ αυτών εκδόθηκαν έργα των Μοσέ Αμαρίλιο[19], Σολομών Αρδίτη, Ανανία Σαούλ κ.ά., που ο συνολικός αριθμός τους ξεπερνούσε τα 250. Μετά το θάνατο του Σαμουέλ -το 1796- ο Γιουδά παραχώρησε το τυπογραφείο στο γιο του Σαάδια (Μερκάδο), ο οποίος είχε μαθητεύσει στο τυπογραφείο των Νάχμαν - Ισραέλια. Μετά το θάνατο του Γεουδά (1801), ο Σαάδια συνεταιρίστηκε για 2-3 χρόνια με τον Σαμπεθάι Νεχαμά και τους δυο γιους του. Το τυπογραφείο συνέχισε τη μακροχρόνια δραστηριότητά του εκδίδοντας την «Αγκαντά» το 1821, η οποία ανατυπώθηκε το 1839 και ένα προσευχολόγιο «Μαχζόρ»[20] (1856), κατά το τυπικό των

Η «Λε Ζουρνάλ ντε Σαλονίκ»

JOURNAL de SALONIQUE
PUBLICATION BI-HEBDOMADAIRE
POLITIQUE, COMMERCIALE ET LITTÉRAIRE
Administration : Quartier Cali

Ο ραββίνος Γεουδά Νεχαμά

Εβραίων της Καταλωνίας. Ένα αντίτυπό του βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ιερουσαλήμ. Ακολούθησαν εκδόσεις και άλλων προσευχολογίων για τις φθινοπωρινές γιορτές της πρωτοχρονιάς, του εξιλασμού και της σκηνοπηγίας.

Γύρω στα 1748 ο Ραφαέλ Γεουδά Καλχή, έχοντας οικονομική αυτοδυναμία, εγκατέστησε ένα τυπογραφικό εργαστήριο προσλαμβάνοντας έναν έμπειρο τυπογράφο, χαράκτη και στοιχειοχύτη, τον Μαρδοσέ Αβραάμ Νάχμαν. Παράλληλα, πλαισιώθηκε από μορφωμένους και λόγιους διορθωτές. Το τυπογραφείο αυτό, με την κερδοφορία του, σύντομα μεγάλωσε και ευημέρισε, σε βαθμό ώστε να εμφανίζει μια δραστηριότητα για μισό και πλέον αιώνα με ακτινοβολία σε όλη την Ανατολή. Μετά το θάνατο του Καλχή, ο ηλικιωμένος πλέον Νάχμαν παρεχώρησε το μερίδιό του στον Δαβίδ Ισραέλια, ο οποίος υπήρξε, άλλωστε, συνεργάτης του στο παρελθόν.

Το 1810 έκανε την εμφάνισή του ένα μικρό τυπογραφικό εργαστήριο, του Γιωσέφ Μόλχο.

Την περίοδο 1829-1865 ο Ισαάκ Τζαχόν, διατηρώντας ένα μικρό τυπογραφείο, τύπωνε θρησκευτικά βιβλία, μεταξύ των οποίων και «Γνωμοδοτήσεις» (Responsa), τα οποία όμως για να τα πουλήσει, γύριζε στις εβραϊκές γειτονιές διαλαλώντας την «πραμάτεια» του!

Με πολύ περιορισμένες δυνατότητες ήταν και το τυπογραφείο του Δανιήλ Φαρατζή, το οποίο λειτούργησε το 1850.

Μια νέα τυπογραφική μονάδα ιδρύθηκε από τον Σααδί Λεβί - Εσκενάζι, με τη χρηματοδότηση και την υποστήριξη του γιατρού Δρα Μ. Αλλατίνη. Το 1863 τύπωσε μια διασκευή, στην ισπανοεβραϊκή γλώσσα ladino του Φλάβιου Ιώσηπου[21], «Περί Ιουδαϊκού πολέμου». Το 1865 εξέδωσε, για τρεις μήνες, το επιστημονικό - εγκυκλοπαιδικό περιοδικό του Γεουδά Νεχαμά «Ελ Λουνάρ» (Το φεγγαρόφωτο). Ο χαρισματικός και καταξιωμένος πλέον Σααδί εξέδωσε στις 20.10.1875 τη δική του εφημερίδα «Λα Έποκα» (Η εποχή), με αρχισυντάκτη το γιο του Σαμ, ο οποίος αρθογραφούσε με το ψευδώνυμο «Γκιντ Σαμ», και διευθυντή τον επίσης γιο του Μπεσαλέλ. Θέλοντας να πρωτοτυπήσει από την έκδοσή της στην ισπανοεβραϊκή, χρησιμοποίησε λατινικούς χαρακτήρες. Το εγχείρημά του όμως απέτυχε και η μειωμένη κυκλοφορία της τον ανάγκασε να την εκδίδει με εβραϊκούς χαρακτήρες. Το 1895 με τη συνεργασία και του άλλου γιου του Δαβίβ (Νταούτ) εξέδωσε την εφημερίδα «Ζουρνάλ ντε Σαλονίκ» (Η εφημερίδα της Θεσσαλονίκης). Παράλληλα, εκτύπωσε διάφορα προσευχολόγια για τις γιορτές και τα Σάββατα (1885-1894), ενώ το 1904 ανατύπωσε μια «Αγκαντά».

EL AVENIR

Η «Ελ Αβενίρ»

Ο Σααδί μέσα από τις εφημερίδες του εξέφραζε την αντίθεσή του στο Σιωνιστικό Κίνημα και ήταν υπέρμαχος της αφομοίωσης των Εβραίων. Παράλληλα, ασκούσε έντονη κριτική στα κοινοτικά πράγματα, αλλά και σε θρησκευτικά θέματα, προτείνοντας αλλαγές και μεταρρυθμίσεις. Οι αντιλήψεις αυτές προκάλεσαν αντιδράσεις στους συντηρητικούς Εβραίους και στην Αρχιραββινεία. Οι αντίπαλοί του τον καταπολέμησαν σθεναρά, εξυφαίνοντας μια συνομωσία σε βάρος του, σε βαθμό ώστε η Αρχιραββινεία να τον κρίνει «αποσυνάγωγο» αφορίζοντάς τον. Μετά το θάνατό του στις 16.12.1904 -σε ηλικία 83 ετών- οι γιοί του συνέχισαν τη λειτουργία του τυπογραφείου.

Adresse : REVISTA POPULAR
Salonique

Η «Ρεβίστα Πόπουλαρ»

Ο ραββίνος Γεουδά Νεχαμά, γόνος εύπορης οικογένειας, έχοντας ένα πλούσιο τυπογραφικό υλικό, διαμόρφωσε δύο χώρους της κατοικίας του και το 1867 εγκατέστησε ένα χειροκίνητο τυπογραφείο, εκδίδοντας διάφορες θρησκευτικές μελέτες. Το εργαστήριο αυτό λειτούργησε χωρίς την άδεια των Οθωμανικών Αρχών, οι οποίες, όταν το πληροφορήθηκαν, διέταξαν τη σύλληψη του Νεχαμά και τη δίκη του, που σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο προβλεπόταν θανατική ποινή. Αναγκάσθηκε τότε να κρυφθεί για ένα διάστημα, προκειμένου να αποφύγει τη σύλληψη μέχρις ότου, με τη μεσολάβηση της Βρεττανικής Πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, αποτραπούν οι τραγικές συνέπειες του εγχειρήματός του. Ο Γεουδά εργάστηκε με ζήλο για τη λειτουργία των Γαλλικών Σχολών «Alliance Israelite Universelle», η πρώτη των οποίων ιδρύθηκε στις 28.10.1873.

Η «Νουέβο Ελ Αβενίρ»

Εργάστηκε, επίσης, δραστήρια για τον εκσυγχρονισμό της θρησκευτικής Σχολής «Ταλμούδ Τορά». Με το θάνατο του πατέρα του, τον διαδέχθηκε στις διάφορες μεγάλες επιχειρήσεις του, μέχρι το θάνατό του τον Ιανουάριο 1899 σε ηλικία 75 ετών, ύστερα από μια γόνιμη και δημιουργική δραστηριότητα.

Το θρησκευτικό Καθίδρυμα «Ετς Αχαγίμ» (δέντρο ζωής), το οποίο ιδρύθηκε το 1874 από ευσεβείς Εβραίους με επικεφαλής το ραββίνο Ιάκωβο Κόβο[22], χρηματοδότησε την ίδρυση του ομώνυμου τυπογραφείου του, το οποίο υποστηρίχθηκε με άφθονα μέσα από οπαδούς του θρησκευτικού συντηρητισμού. Στην αρχή φυτοζωούσε, αλλά μπόρεσε να εκδώσει τελετουργικά κείμενα, συλλογές «γνωμοδοτήσεων» και άλλα έργα.

Εξώφυλλο «Αγκαντά», από το τυπογραφείο Α. Μπρούδο, Θεσσαλονίκη 1926

Ο τότε γνωστός βιβλιοπώλης της Θεσσαλονίκης Μωσέ Ααρών Μαλλάχ ανέθεσε στο τυπογραφείο την έκδοση της καθημερινής εφημερίδας του «Ελ Αβενίρ» (Το Μέλλον), η οποία κυκλοφόρησε στις 16.12.1897 και αργότερα της εβδομαδιαίας «Ρεβίστα Ποπουλάρ» (Λαϊκή Επιθεώρηση), προκειμένου να μετριάσει την επιρροή της «Λα Έποκα».

Το τυπογραφείο, με την φροντίδα και επιμέλεια των Γιωσέφ Μπαρούχ, Χαΐμ Μπεν Γιωσέφ Μπαρούχ

Εξώφυλλο «Αγκαντά», από το τυπογραφείο Μπεζές, Θεσσαλονίκη 1927

και Δαβίδ Χάγουελ, πραγματοποίησε την έκδοση μιας σειράς προσευχολογίων και το 1894 εξέδωσε την «Αγκαντά», η οποία επανεκδόθηκε το 1904 και 1905. Στις εγκαταστάσεις του εκδόθηκε, επίσης, η καθημερινή εφημερίδα «Νουέβο Ελ Αβενίρ» (Το Νέο Μέλλον) των Δαβίδ Φλωρεντίν και Ζοζέφ Ουζιέλ. Σήμερα το ίδρυμα χρηματοδοτεί την έκδοση θρησκευτικών, κυρίως, βιβλίων, τα οποία εκδίδει σε διάφορα τυπογραφεία της πόλης.

Είναι γεγονός ότι από τον 18° αιώνα και μετά η Θεσσαλονίκη αποτελούσε ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα εκδοτικής δραστηριότητας των Σεφαραδιτών Εβραίων. Ακόμη, φθάνοντας στον 19° αιώνα τα τυπογραφεία τους εξακολουθούσαν να εκδίδουν ή να επανεκδίδουν μεγάλο αριθμό λειτουργικών κειμένων, περιοδικών, φυλλαδίων και κάθε λογής έντυπα στην ελληνική, εβραϊκή, ισπανοεβραϊκή και γαλλική γλώσσα.

Από τα πιο εξέχοντα ήταν των Δαβίδ Στρούμσα, ο οποίος διαδέχθηκε τον Ασσέρ Μπρούδο, διαθέτοντας μια πλούσια σειρά τυπογραφικών στοιχείων. Στα μέσα του $19^{ου}$ αιώνα το τυπογραφείο του Μπαρούχ Μπεζές τύπωσε αρκετές φορές λειτουργικά κείμενα-προσευχολόγια κατά το τυπικό των «Σεφαραδίμ» της Αραγωνίας και Καταλωνίας. Η δραστηριότητά του σταμάτησε με την Κατοχή, το 1941. Ένα άλλο καλλιτεχνικό τυπογραφείο με την επωνυμία «Γκατένιο» ανήκε στους Δ. Γκατένιο, Μ. Φρανσές, Π. Ναμχία και Σ. Χάγουελ, το οποίο παρήγαγε πολυτελείς και επιμελημένες εκδόσεις βιβλίων, φυλλαδίων, αφισών και προσκλητηρίων στην ελληνική, γαλλική και ισπανοεβραϊκή γλώσσα. Θα αναφέρουμε, ακόμη, των Γιακοέλ Ναχμία, της «Ένωσης» (Τιάνο - Σιμψή), το οποίο ήταν εφοδιασμένο με τυπογραφικά στοιχεία, ώστε να εκδίδει σε διάφορες γλώσσες, με εξειδίκευσή του στην ελληνική.

Εξώφυλλο «Αγκαντά», από το τυπογραφείο Γιακοέλ Ναχμία, Θεσσαλονίκη 1930

Χωρίς χρονολογική σειρά, θα αναφέρουμε ακόμη των Κοέν και Σασών, Ιωσήφ Κατάν, Ντασσά, Σαμπετάι Αλαλούφ, Ααρών Βαένα, Χαΐμ Ζεέβ Ασκεναζί, Ιακώβου Σαμ Μπενβενίστε, «Ακουαρόνι» και των Σολομών και Λέων Χάγουελ.

Ο Κώστας Κοψιδάς, στο βιβλίο του «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από τις καρτποστάλ, 1886-1917», προβάλλει μια συλλογή των παρακάτω εκδοτών: Αμπαστάδο και Ματία, Δαβίδ Ασσαέλ, Αλβέρτου Μπαρτζιλάι, Μπαουμπίν Α. - Μπενρουμπή Μάριο, Γεουδά Μπενσουσάν, Δαβίδ Μπενβενίστε, Μπενρουμπή Πέσαχ Κοέν, Σενόρ Μπενβενίστε, Ερρέρα- Γκατένιο, Ματαράσο - Σαραγκούζι, Μεναχέμ Ρούσσο - Σεβί, Μεναχέμ Μόρδο, Ισαάκ Μόλχο, Λ. Μόλχο και Σία, Μοδιάνο, Μεγήρ Μόλχο, Ναάν Χανανέλ, Νεχαμά Α.Σ., Αλμπέρτου Νησίμ, Β. Νησίμ και Σία, Γεουδά Περαχιά, Δαβίδ Σακετούντι, Ζακ Σαούλ, Ζακ Σότο, Τεβάχ και Γιακοέλ, Μ. Τεβάχ και Σία, Γεουδά Βαρσάνο, Μ. Ζακάι.

Μετά τη μεγάλη πυρκαγιά της πόλης το 1917, λειτουργούσαν και τα τυπογραφεία των εφημερίδων «Λ' Οπινιόν» (Η Γνώμη), «Ρενασένσια Τζουδία» (Εβραϊκή Αναγέννηση), «Εσπεράνσα» (Η Ελπίδα), και «Ελ Αβενίρ» (Το Μέλλον), καθώς και των Μπεχάρ, Γιομτώβ και από το 1923 των «Ασσέρ και Σία».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σεφαραδίμ. Εβραίοι από την Ιβηρική Χερσόνησο.
2. Γιακώβ Μπεν Γιωσέφ Χαμπίπ (1445-1519). Καταγόμενος από την Καστίλη εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Υπήρξε από τους εξέχοντες ταλμουδιστές.
3. Δον Ισαάκ Αμπραβανέλ (1437-1508). Υπήρξε παράγοντας της Ισπανικής Αυλής. Προσπάθησε να αποτρέψει το διωγμό των Εβραίων κατά το 1492. Μετά εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου συνέγραψε πολλά θρησκευτικά κείμενα.
4. «Μίσνα» (Μάθηση). Η συστηματοποίηση του προφορικού θρησκευτικού Νόμου που αποτέλεσε περισσότερο από ένα είδος «Κώδικα» με μεγάλη σπουδαιότητα για τον καθορισμό των θρησκευτικών και κοινωνικών ιδανικών του Εβραϊσμού, με τρίπτυχο «Την πίστη στο θεό, την ευσέβεια και την αγάπη για την ειρήνη». Γράφτηκε το 200 μ.Χ. και ταξινομήθηκε από το ραββίνο Γεουντά Ανασί.
5. Μωσέ Μπεν Ναχμάν (Ναχμανίδης). Ραββίνος από τη Γκερόνα της Ισπανίας. Υπήρξε ο μεγαλύτερος φιλόσοφος της εποχής του.
6. «Πεντάτευχος». Τα πέντε βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης που αναφέρονται στον Ιερό Νόμο των Εβραίων. Δηλαδή «Γένεσις», «Έξοδος», «Λευϊτικό», «Αριθμοί» και «Δευτερονόμιο».
7. «Ρασί» (RACHI). Εβραϊκή γραφή απλοποιημένη, με φωνήεντα, για την απόδοση της γλώσσας των Ισπανοεβραίων ladino. Προέρχεται από τα αρχικά του επινοήσαντα τη γραφή αυτή, ραββίνου Σολομών Μπεν Ισαάκ (1040-1105), περιωνύμου σχολιαστή του Ταλμούδ.
8. «Αγκαντά» (Διήγηση). Η «Αγκαντά» του Πέσαχ (Πάσχα) περιλαμβάνει σειρά τελετουργικού κατά τα εορταστικά δείπνα των δύο πρώτων ημερών και διαβάζεται από όλη την οικογένεια. Γενικότερα, «Αγκαντά» αποτελεί διήγηση από τμήματα του Ταλμούδ και περιλαμβάνει ιστορίες, θρύλους, λαογραφικά στοιχεία και γνωμικά.
9. Ασκεναζίμ. Εβραίοι της Βόρειας Ευρώπης, κυρίως της Γερμανίας.
10. Βενιαμίν Μπεν Αλεβί Ασκεναζί. Συντάκτης του προσευχολογίου «Μαχζόρ». Τιμήθηκε με τον τίτλο «Δόξα του Ισραήλ».
11. Ταλμούδ (Διδαχή). Σύνοψη συζητήσεων επί της Μίσνα, διεξαχθέντων υπό λογίων και νομομαθών, στη διάρκεια των αιώνων. Διακρίνεται στο «Ταλμούδ της Ιερουσαλήμ» και στο «Ταλμούδ της Βαβυλώνας».
12. Σουλχάν Αρούχ. Βιβλίο με περιεκτική ανθολόγηση του Εβραϊκού Νόμου, δίνοντας έγκυρα τον κανόνα της θρησκευτικής αγωγής στην πορεία της ζωής. Συντάχθηκε στην Ισπανία από τον Γιωσέφ Κάρο (1488-1575).
13. Γιωσέφ Μπεν Λεβί. Ραββίνος της Θεσσαλονίκης κατά τον 16° αιώνα.
14. Μωσέ Μπεν Μπαρούχ Αλμοσλίνο (1523-1580). Ευρυμαθής αρχιραββίνος της Θεσσαλονίκης, με μεγάλο κύρος θρησκευτικού ηγέτη. Το 1569 παρουσιάστηκε στο σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή και του απέσπασε απόφαση για ένα καθεστώς αυτοδιοίκησης της κοινότητας. Έγραψε ιστορικές και άλλες μελέτες, οι οποίες εκδόθηκαν το 1582 και το 1729.
15. Σαμουέλ ντι Μεδίνα ντελ Κάμπο (1505-1589). Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη από καστιλιάνικη οικογένεια που κατάγονταν από τη Μεδίνα ντελ Κάμπο. Πολλοί πρόγονοί του υπήρξαν σοφοί ραββίνοι. Διακρίθηκε ως μέγας ραββίνος και νομοδιδάσκαλος της Θεσσαλονίκης. Η αυθεντία του αναγνωριζόταν από όλες τις εβραϊκές κοινότητες, οι οποίες κατέφευγαν σε αυτόν για γνωμοδοτήσεις και λύσεις των προβλημάτων τους. Θεωρήθηκε μεγάλη μορφή της εποχής του.
16. Σαμπετάι Χαΐμ (1555-1647). Αρχιραββίνος και συγγραφέας της Θεσσαλονίκης. Πολλά έργα του εκδόθηκαν το 1651 και 1713.
17. «Γκεμιλούτ Χασιντίμ» (φιλανθρωπικές πράξεις). Αδελφότητα, γνωστή και ως «Χεβρά Καντισά». Οι εθελοντές - μέλη της επιμελούνται τα επιβαλλόμενα θρησκευτικά καθήκοντα προς τους θανόντες και τους συγγενείς τους.
18. «Ταλμούδ Τορά» (Μάθηση - Διδασκαλία). Ιδρύθηκε το 1520 ως ανωτάτη σχολή προετοιμασίας ραββίνων αλλά και αποτέλεσε Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας. Διατηρούσε την πλουσιότερη βιβλιοθήκη.

19. Αμαρίλιο Μωσέ - Χαΐμ Μπεν Σολομών (1695-1748). Αρχιραββίνος της Θεσσαλονίκης, από τους κυριότερους συγγραφείς θρησκευτικών πραγματειών, οι οποίες εκδόθηκαν το 1742, 1743 και 1750 καθώς και σχόλια πάνω σε έργα του Μωσέ Μαϊμονίδη, που εκδόθηκαν το 1752.

20. «Μαχζόρ». Βιβλίο με τον κύκλο προσευχών κατά τις γιορτές.

21. Φλάβιος Ιώσηπος (Ιωσήφ). Γεννήθηκε στην Ιερουσαλήμ το 38 μ.Χ. Υπήρξε λόγιος, ιστορικός και στρατιωτικός της Ελληνιστικής περιόδου. Συνέγραψε πολλά έργα, μεταξύ των οποίων «Περί Ιουδαϊκού πολέμου», «Ιουδαϊκή Αρχαιολογία», «Κατ' Απίωνος», «Βίος» κ.ά. Τα οποία μεταφράστηκαν και στην ελληνική γλώσσα.

22. Κόβο Ιακώβ του Χανανία (1825-1907). Αρχιρραβίνος της Θεσσαλονίκης, ανανεωτής της Σχολής «Ταλμούδ Τορά». Παρασημοφορήθηκε από τις κυβερνήσεις της Ελλάδος και Τουρκίας. Ο γιος του Χαΐμ (Χαϊμούτσο) Κόβο διακρίθηκε ως μεγάλος ευεργέτης της κοινότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αναστασιάδης Γεώργιος, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, Εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1994.
2. Αναστασιάδης Γεώργιος, *Ο τύπος της Θεσσαλονίκης στον 20ο αιώνα*, Εκδ. «Μαλλιάρης - Παιδεία», Θεσσαλονίκη 2000.
3. Dumont Paul, *Η Θεσσαλονίκη 1850 - 1994*, Εκδ. «Εκάτη», Αθήνα 1994.
4. Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, *Η νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης και ο Τύπος*, Εκδ. Πολιτιστικού Κέντρου Εθνικής Τράπεζας Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1993.
5. Κοψίδας Κώστας, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης μέσα από τις καρτποστάλ, 1886 - 1917*, Εκδ. Θεσσαλονίκη 1992.
6. Μέγας Ιωάννης, *Ενθύμιον από τη ζωή της Εβραϊκής Κοινότητας Θεσσαλονίκης*, 1897-1917, Εκδ. «Καπόν», Αθήνα 1993.
7. Μόλχο Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. 1856-1919. Μια ιδιαίτερη Κοινότητα*, Εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 2001.
8. Μόλχο Μιχαέλ - Νεχάμα Ζοζέφ, *In memoriam*, Εκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης 1974.
9. Νεχάμα Ζοζέφ, *Η ιστορία των Ισραηλιτών της Σαλονίκης*, Τόμοι τρεις. Εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000.
10. Σκιαδάς Νικόλαος, *Χρονικό της Ελληνικής Τυπογραφίας*, Αθήνα 1981.
11. Σταμπολής Γεώργιος, *Η ζωή των Θεσσαλονικέων πριν και μετά το 1912*, Εκδ. «Διόσκουροι», 1994.
12. Τομανάς Κώστας, *Χρονικό της Θεσσαλονίκης 1875-1920*, Εκδ. «Νησίδες», Θεσσαλονίκη 1995.
13. Φρεζής Ραφαήλ, *Ο Εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα*, Εκδ. «Ώρες» Βόλος 1999.

Τοπογραφικά της μητροπολιτικής συνοικίας της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία

Έλλη Γκαλά Γεωργιλά
&
Ευάγγελος Χεκίμογλου

Στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης διασώζεται έντυπη λογοδοσία των Εφόρων του εν Θεσσαλονίκη Ελληνικού Ορθοδόξου Νοσοκομείου του έτους 1880[1]. Πέραν των λοιπών, άκρως ενδιαφερουσών ειδήσεων, που περιέχει το αναξιοποίητο μέχρι στιγμής τεκμήριο, περιλαμβάνει και τις εξής δύο παραγράφους, τις οποίες οι Έφοροι[2] κατέγραψαν για να δικαιολογήσουν έκτακτες δαπάνες, στις οποίες προέβησαν[3]:

«Καθ' ην εποχήν ανελάβομεν την διεύθυνσιν του Νοσοκομείου, τα προς μεσημβρίαν περιτοιχίσματα αυτού είχον καταρρεύσει και κατά συνέπειαν το Νοσοκομείον ήτο όλως εκτεθειμένον. Η ανάγκη αυτή, καθώς και έτερος λόγος γνωστός εις Υμάς (δι' ον οφείλομεν ευγνωμοσύνην εις τον πρώην σεβαστόν Μητροπολίτην ημών, νυν δε Πατριάρχην κύριον Ιωακείμ) υπεχρέωσαν ημάς όπως προβώμεν εις την οικοδομήν του μνησθέντος περιτοιχίσματος εις το οποίον εδαπανήσαμεν 140 περίπου οθωμανικάς λίρας.

Επειδή το παλαιόν φρέαρ της Μητροπόλεως ένεκα της ανοιχθείσης νέας παρ' αυτής δημοσίας οδού, εδέησε να φραχθή, ηναγκάσθησαν η τε Μητρόπολις και το Νοσοκομείον προς συντήρησιν των κήπων αυτών να ανορύξωσι νέον φρέαρ. Εις την ανόρυξιν ταύτην και εις την κατασκευήν του μηχανισμού αυτού, ως και εις την ισοπέδωσιν του κήπου, κατηναλώσαμεν εξήκοντα περίπου οθωμανικάς λίρας».

Πρόκειται, δηλαδή, για την ανακατασκευή του νότιου περιτοιχίσματος του νοσοκομείου και την ανόρυξη φρέατος. Οι δύο αυτές, φαινομενικώς ασήμαντες, ειδήσεις μάς επιτρέπουν να επανεξετάσουμε την τοπογραφία της μητροπολιτικής συνοικίας εν γένει και του νοσοκομείου της ειδικότερα.

Το περιτοίχισμα

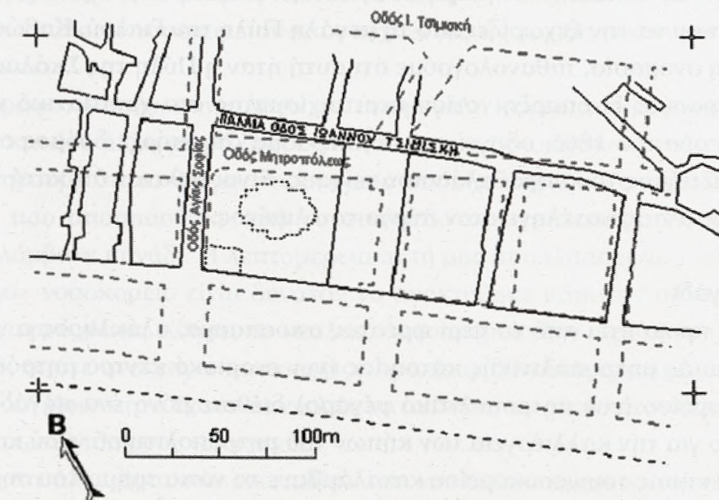
Όπως έχουμε καταλήξει σε προηγούμενα μελετήματα[4], την εποχή στην οποία αναφέρεται η λογοδοσία, η έκταση του μητροπολιτικού συγκροτήματος και η χωροθέτηση των κτιρίων μέσα σ' αυτό ήταν πολύ διαφορετικές από τις σημερινές. Έτσι, η μητροπολιτική κατοικία, που καταστράφηκε στην πυρκαγιά του 1890, ήταν κτισμένη στο οικόπεδο στο οποίο μετά το 1939 ανεγέρθηκε το κτίριο της σχολής Βαλαγιάννη και σήμερα λειτουργεί το ενοριακό κέντρο της μητρόπολης. Ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου, που επίσης κάηκε στην ίδια πυρκαγιά, βρισκόταν στο οικόπεδο όπου σήμερα βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά, ενδεχομένως σε κάπως διαφορετική θέση, ενώ το ορθόδοξο νοσοκομείο βρισκόταν ανέκαθεν (οπωσδήποτε το 1880, που εξεδόθη η λογοδοσία) ανατολικώς του μητροπολιτικού ναού. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου ήταν το νοσοκομείο και στη νότια πλευρά ο κήπος του. Ολόκληρος αυτός ο χώρος καταλαμβάνεται σήμερα από το μητροπολιτικό μέγαρο. Το νοσοκομείο είχε ανοικοδομηθεί το έτος 1866[5], γεγονός που δείχνει ότι το «προς μεσηβρίαν περιτοίχισμα» είχε κατασκευαστεί πολύ πριν από το νοσοκομείο[6], διότι διαφορετικά δεν θα είχε καταρρεύσει («τα προς μεσημβρίαν περιτοιχίσματα αυτού είχον καταρρεύσει») σε μία δωδεκαετία, δηλαδή το 1878, που ανέλαβε η λογοδοτούσα Εφορεία[7]. Άρα, το νοσοκομείο, που υπήρχε προ του 1866 και ήταν ήδη παλαιό το 1840[8], διέθετε νότιο περιτοίχισμα, σε μία εποχή που ανάγεται προ της κατεδαφίσεως του θαλάσσιου τείχους και της διαμορφώσεως της οδού, την οποία γνωρίζουμε σήμερα ως Προξένου Κορομηλά, έργα που τοποθετούνται χρονικά μεταξύ των ετών 1869 και 1874[9].

Το νότιο τμήμα του περιτοιχίσματος, λοιπόν, είχε πρόσοψη προς την οδό Προξένου Κορομηλά (η οποία ονομαζόταν τότε «Παράλληλος», δηλαδή οδός παράλληλος προς την προκυμαία) και είχε κατασκευασθεί, πριν δημιουργηθεί η οδός αυτή. Η ύπαρξή του θα είχε νόημα, μόνο αν μεταξύ του οικοπέδου του νοσοκομείου και του τείχους παρεμβαλλόταν δρόμος. Αν, δηλαδή, υπήρχε έστω και στενή οδός, που να χώριζε το οικόπεδο από το τείχος. Διαφορετικά, αν δεν υπήρχε τέτοιος δρόμος και το οικόπεδο έφτανε μέχρι το τείχος, το περιτοίχισμα θα ήταν περιττό[10].

Γνωρίζουμε ότι το μητροπολιτικό συγκρότημα επεκτάθηκε προς νότον το 1877, μετά την παραχώρηση οικοπεδικής ζώνης εκ μέρους του Δημοσίου, ως αντιπαροχή για την εκ μέρους της Ελληνικής Κοινότητας παραχώρηση τόπου για τη διάνοιξη της οδού Αγίας Σοφίας[11]. Άρα, το οικόπεδο του νοσοκομείου, υπό τη μορφή που είχε το 1866, δεν ήταν δυνατόν να φτάνει μέχρι το τείχος (που περνούσε κατά μήκος της οικοδομικής γραμμής των προς τη θάλασσα οικοπέδων της οδού Προξένου Κορομηλά[12]). Αντίθετα, τα όριά του ήταν τότε κάπως βορειότερα. Το οικόπεδο επεκτάθηκε ως τη σημερινή, περίπου, οικοδομική γραμμή του μητροπολιτικού μεγάρου επί της Προξένου Κορομηλά μόνο μετά την προσάρτηση οικοδομικής λωρίδας, που πραγματοποιήθηκε το 1877[13].

Καταλήγουμε, συνεπώς, στο συμπέρασμα ότι νοτίως του οικοδομικού συγκροτήματος της μητρόπολης και μεταξύ αυτής και του τείχους περνούσε παρατείχιος δρόμος. Το συμπέρασμα αυτό, που δεν μπορεί προς το παρόν να διασταυρωθεί από άλλη πηγή, παραπέμπει στην ενδιαφέρουσα συζήτηση που πραγματοποιήθηκε πα-

Σχήμα 1

Απόσπασμα χάρτη (1882) στην περιοχή του μητροπολιτικού συγκροτήματος, που δημοσιεύθηκε από την Α. Γερόλυμπου [Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Το σχέδιο Wernieskу για τη Θεσσαλονίκη (1870-1880)», Θεσσαλονίκη 4 (1994)]. Με διακεκομμένες σηματοδοτούνται, κατά προσέγγιση, οι σημερινές οικοδομικές γραμμές. Με διάστικτες, οι θέσεις του Ναού του Αγ. Γρηγορίου Παλαμά και του κτιρίου του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα που κατασκευάστηκαν μετά την πυρκαγιά του 1890

λαιότερα[14] και που ανακινήθηκε προσφάτως[15]: Αφορά την ερμηνεία του γνωστού χωρίου από την αφήγηση του Evliya Celebi, σχετικά με τη διαδρομή που ακολούθησε από το Λευκό Πύργο ως την Πύλη της Σκάλας. Ο Evliya έκανε τον εξωτερικό γύρο του τείχους της Θεσσαλονίκης. Επειδή, όμως, δεν μπορούσε να βαδίσει έξω από το παραθαλάσσιο τείχος, διότι «το μέρος εκείνο το κτυπά η θάλασσα»[16], περπάτησε «διά της εσωτερικής πλευράς του τείχους»[17]. Οι ερευνητές, όμως, διαφωνούν αν η διαδρομή αυτή έγινε κατά κυριολεξία από την εσωτερική πλευρά του τείχους ή από κάποιον άλλο δρόμο, όπως η παλαιά οδός Τσιμισκή[18].

Αν πράγματι υπήρχε παρατείχιος δρόμος -όπως καταλήξαμε με βάση την ύπαρξη του νότιου περιτοιχίσματος στο οικόπεδο του νοσοκομείου-, η πιθανότητα να περπάτησε ο Evliya κατά μήκος του τείχους είναι μεγαλύτερη, με άμεσες συνέπειες στην αναγνώριση των πυλών του λιμένος. Διότι, αν ο περιηγητής ακολούθησε την παλαιά οδό Τσιμισκή, τότε κατέληξε στην Πύλη του Γιαλού, που βρισκόταν στη σημερινή πλατεία Εμπορίου, διότι εκεί κατέληγε η οδός Τσιμισκή[19]. Άρα, με την ονομασία «Πύλη της Σκάλας», την οποίαν αναφέρει[20], εννοεί τη γνωστή από νεότερες πηγές Πύλη του Γιαλού. Αν, όμως, ακολούθησε την προκάτοχο της οδού Προξένου Κορομηλά, τότε δεν αποκλείεται να εξήλθε από άλλη νοτιότερη πύλη, η ύπαρξη της οποίας πιθανολογείται[21]. Στην περίπτωση αυτή, η ονομασία «Πύλη της Σκάλας» δεν είναι απλώς προγενέστερη ή εναλλακτική ονομασία της Πύλης του Γιαλού, αλλά αφορά άλλη πύλη.

Ένδειξη για το ποια μπορεί να είναι αυτή παρέχει ο ίδιος ο M. Vickers[22], δημοσιεύοντας αποσπάσματα από το ημερολόγιο του ζωγράφου Cockerell, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1810:

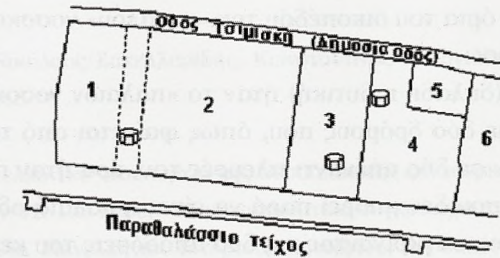
«*We coast up the bay and arrived at Salonica at 8 o'clock, too late for the Gates which are always shut at dark. We wrote to Mr. Charnaugh*[23] *and waited in an apartment of the Douan*[24]*, until his arrival. He soon came. We were admitted through a small door in the bottom of a large tower, the doing which obliged us to stoop. On each side within stood two Albanians with Torches, who led us through courts and winding staircases*».

Ο πύργος δεν μπορεί να ήταν άλλος από τον Τοπχανέ[25], που υψωνόταν στη βόρεια πλευρά του σημερινού πάρκινγκ της πλατείας Ελευθερίας[26]. Η περιοχή μέσα από τα τείχη ήταν η συνοικία του Τοπχανέ[27]. Το παράθεμα του Cockerell δείχνει ότι υπήρχε μία μικρή στρατιωτική πύλη στη βάση του Τοπχανέ, που οδηγούσε στην αποβάθρα (στη «σκάλα»). Η μικρή αυτή πύλη θα πρέπει να είχε κάποια ιδιαίτερη ονομασία, που να την ξεχωρίζει από τη μεγάλη Πύλη του Γιαλού. Καθώς δεν γνωρίζουμε άλλη ονομασία, πιθανολογούμε ότι αυτή ήταν η Πύλη της Σκάλας[28].

Συμπέρασμα: Η ύπαρξη νοτίου περιτοιχίσματος στο χριστιανικό νοσοκομείο, προγενέστερου του 1866, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε δρόμος στο εσωτερικό και κατά μήκος του παραθαλάσσιου τείχους. Είναι πιθανόν ότι κατά τον 17ο αιώνα ο δρόμος αυτός κατέληγε στον πύργο του λιμένος.

Το πηγάδι

Όπως προκύπτει από το περί φρέατος απόσπασμα, ολόκληρος ο χώρος μεταξύ της παλαιάς μητροπολιτικής κατοικίας (νυν ενοριακό κέντρο μητρόπολης)[29] και του νοσοκομείου (νυν μητροπολιτικό μέγαρο) διέθετε μόνο ένα πηγάδι, που ήταν απαραίτητο για την καλλιέργεια των κήπων του μητροπολιτικού ναού και του νοσοκομείου. Ο κήπος του νοσοκομείου καταλάμβανε το νότιο τμήμα του σημερινού μητροπολιτικού μεγάρου. Το πηγάδι, που βρισκόταν σε σημείο από το οποίο διήλθε η

Υπόμνημα σκαριφήματος:
(1) Οικόπεδο μητροπολιτικού μεγάρου. Μεταξύ των (1) και (2) η οδός Αγίας Σοφίας που διανοίχθηκε περί το 1877. Ως τότε ήταν τμήμα του ενιαίου οικοπέδου
(2) Οικόπεδο μητροπολιτικού ναού
(3) Οικόπεδο «παλαιού» νοσοκομείου
(4) Οικόπεδο «μεγάλου» νοσοκομείου
(5) Ιδιοκτησία Φαράζη
(6) Κτίριο Τσοχατζή
Πηγάδι

οδός Αγίας Σοφίας κατά τη διάνοιξή της[30], καταργήθηκε. Έτσι, διανοίχτηκε νέο. Η λογοδοσία δεν αναφέρει τον ακριβή τόπο, αλλά το γεγονός ότι για την κατασκευή χρεώθηκε το νοσοκομείο και όχι ο μητροπολιτικός ναός δείχνει ότι το πηγάδι ανοίχθηκε στον κήπο του. Είναι βέβαιο ότι δεν υπήρχε άλλο πηγάδι στο οικοδομικό συγκρότημα της μητρόπολης[31], διότι διαφορετικά η μεν Εφορεία θα απέφευγε τα περιττά έξοδα, η δε διατύπωση του κειμένου [«το παλαιόν φρέαρ (...) νέον φρέαρ»] θα ήταν διαφορετική.

Η εκποίηση του νοσοκομείου το 1823

Με τα παραπάνω δεδομένα μπορούμε να επανεξετάσουμε τη γνωστή εκποίηση του «νέου» νοσοκομείου της Ελληνικής Κοινότητας, που πραγματοποιήθηκε το 1823[32]. Τότε, η κοινότητα πούλησε το εξής ακίνητο[33]:

«εν μέγα νοσοκομείον (...) συνορευόμενον εκ της μιας πλευράς με το παλαιόν νοσοκομείον, εκ της άλλης με την πλευράν του τείχους και την πάροδον [=το δρόμο που οδηγούσε στον τοίχο του κάστρου[34]], εκ της τρίτης με το μέγαρον τσοχατζή του Δημοσίου και εκ της τετάρτης με την οικίαν του Εβραίου κετσατζή Γιακώ Φαράζη και με την δημοσίαν οδόν. Ο άνω όροφος αυτού αποτελείται από οκτώ δωμάτια και δύο μαγειρεία και εξώστην, ο μέσος όροφος από οκτώ δωμάτια, εν μαγειρείον και δύο εξώστας και ο κάτω όροφος από δύο ξυλίνας αποθήκας και έτερον μαγειρείον, φρέαρ, και μικράν αυλήν, καθώς και από εν ισόγειον δωμάτιον και εν ανώγειον δωμάτιον και μαγειρείον, κείμενα πλησίον της εξωθύρας, εκτισμένα επί οικοπέδου, υπαγομένου εις το βακούφιον Ακτσέ Μετζίτ[35] (...) αποσπασθέντος προηγουμένως από το παλαιόν νοσοκομείον και υπαχθέντος εις το ήδη πωλούμενον μέγα νοσοκομείον ...».

Το έγγραφο, λοιπόν, κάνει λόγο για ένα μεγάλο κτίριο, το «μέγα» νοσοκομείο, ένα πηγάδι και ένα άλλο μικρό διώροφο κτίσμα που βρισκόταν κοντά στην είσοδο.

Παρατηρούμε ότι το «μέγα» νοσοκομείο δεν είχε πηγάδι. Το πηγάδι βρισκόταν στην αυλή που αποσπάσθηκε από το οικόπεδο του «παλαιού» νοσοκομείου, το οποίο περιλάμβανε πηγάδι. Η λεπτομέρεια αυτή μας απαλλάσσει από κάθε υπόνοια ότι το «μέγα» νοσοκομείο είναι δυνατόν να ανακτήθηκε κάποτε από την Ελληνική Κοινότητα, αφού, όπως είδαμε, το «παλαιό» νοσοκομείο δεν είχε πλέον πηγάδι, μέχρι το 1878, οπότε ανοίχτηκε καινούργιο. Άρα ήταν δύο διαφορετικές ιδιοκτησίες, η δε Ελληνική Κοινότητα έχασε παντελώς το ακίνητο, το οποίο ήταν (κατά την ανωτέρω διατύπωση) πλήρους ιδιοκτησίας[36].

Καθώς τα άλλα όρια του οικοπέδου του «παλαιού» νοσοκομείου είναι σαφώς προσδιορισμένα (δυτικά του ήταν το οικόπεδο του μητροπολιτικού ναού, βόρεια η

παλαιά οδός Τσιμισκή, και νότια το παραθαλάσσιο τείχος), συμπεραίνουμε ότι το «μέγα» νοσοκομείο, αναγκαστικά, βρισκόταν ανατολικά του.

Ας εξετάσουμε τα όρια του οικοπέδου του «μεγάλου» νοσοκομείου, όπως περιγράφονται στο έγγραφο:

Η πρώτη πλευρά (δηλαδή η δυτική) ήταν το «παλαιόν νοσοκομείον». Το οικόπεδο συνόρευε μόνο με δύο δρόμους που, όπως φαίνεται από τη σειρά αναφοράς των ορίων, βρίσκονταν σε δύο απέναντι πλευρές του, άρα ήταν παράλληλες. Η μία ήταν η δημοσία οδός, που δεν μπορεί παρά να είναι η παλαιά οδός Τσιμισκή και η άλλη ήταν μία οδός, που συγκρίνοντας τις δύο αποδόσεις του κειμένου, συσχετίζεται με το παραθαλάσσιο τείχος. Άρα, φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από το έγγραφο η ύπαρξη παρατείχιου δρόμου.

Το οικόπεδο της ανατολικής πλευράς ήταν το δημόσιο κτίριο της τσόχας, ενώ η ιδιοκτησία του Φαράζη, που συνδέεται με τον δημόσιο δρόμο, πρέπει να βρισκόταν στη βόρεια πλευρά.

Παρ' όλο που το έγγραφο στο σημείο αυτό δεν είναι αρκετά σαφές, υπάρχει το ενδεχόμενο η μικρή αυλή με το πηγάδι και το μικρό διώροφο κτίσμα κοντά στην είσοδο να αποσπάσθηκαν από το παλιό νοσοκομείο και να παραχωρήθηκαν στο «μέγα», για να εξασφαλιστεί η πρόσβαση στο οικόπεδο από την οδό Τσιμισκή, αυξάνοντας έτσι την αξία του, καθώς ο παρατείχιος δρόμος φαίνεται να ήταν μικρότερης σημασίας (πάροδος, κατά την απόδοση του Ι. Βασδραβέλλη).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λογοδοσία των Εφόρων του εν Θεσσαλονίκη Ελληνικού Ορθοδόξου Νοσοκομείου, Θεσσαλονίκη 1880.

2. Έφοροι ήταν οι: Νικόλαος Σακελλαρίδης, Κωνσταντίνος Γεωργιάδης, Δημήτρης Κώνστα και Ελευθέριος Αποστόλου.

3. *Αυτόθι*, 8-9.

4. Ε. Χεκίμογλου, «Τα ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί τουρκοκρατίας», *Μακεδονικά* 28 (1992), 56-81, ιδίως 79-81. Του ιδίου, «Το μητροπολιτικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα», Πρακτικά ΙΔ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1994, 445-468, αναδημοσιευμένο στου ιδίου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης: Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2001, 189-222, ειδικώς βλ. 193-197.

5. Δ. Σταματόπουλος, «Θεσσαλονίκη, 1858-1874. Η εφαρμογή των γενικών κανονισμών και ο μητροπολίτης Νεόφυτος», *Θεσσαλονικέων Πόλις, Γραφές και Πηγές 6.000 Χρόνων* 1 (1997), 92. Παλαιότερη πηγή τοποθετούσε την ανέγερση στα 1869. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης, ό.π.*, 194-196.

6. Είναι ενδιαφέρον ότι κατέρρευσε μόνον το νότιο τμήμα του περιτοιχίσματος και όχι το βόρειο (προς την παλαιά οδό Τσιμισκή) ή το ανατολικό (προς το γειτονικό οικόπεδο). Πρόκειται για σαφή ένδειξη ότι το νότιο τμήμα του περιτοιχίσματος ήταν παλαιότερο των λοιπών τμημάτων.

7. Το 1878 έφοροι του νοσοκομείου ήταν οι Μιχαήλ Καλός, Αθανάσιος Βήκας, Δημήτριος Κόπανος και Ελευθέριος Αποστόλου. Ν. Γκαρμπολάς, *Πώς η Μακεδονία παρέμεινε ελληνική*, 101.

8. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης, ό.π.*, 194-196.

9. Η Alexandra Yerolympos, «Changing Uses of City Walls in Late Ottoman Balkans. Urban Expansion Projects and the Case of Thessaloniki», *Μνημείο και περιβάλλον* 2 (1994), 117, τοποθετεί την έναρξη των εργασιών το 1869. Το 1874 το παραθαλάσσιο τείχος είχε πλέον εξαφανιστεί. Βλ. Χ. Μπακιρτζής, «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 7 (1975), 300.

10. Το ενδεχόμενο να υπήρχε κάποιο άλλο οικόπεδο μεταξύ του νοσοκομείου και του τείχους, χωρίς να υφίσταται ενδιάμεσα δρόμος, θα πρέπει να αποκλεισθεί, διότι ακόμη και το 1882 (όπως δείχνει το Σχήμα 1) δεν υπήρχε δρόμος κάθετος προς την παραλία και, άρα, έλειπε η πρόσβαση.

11. Έτσι οικοδομήθηκε το κτίριο που βρισκόταν στη θέση του σημερινού Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα που κάηκε στην πυρκαγιά του 1890, και άλλες δύο οικίες, βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης, ό.π.*, 200 και 208.

12. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Χ. Τσιούμη - Θ. Παζαράς, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 31 (1976) Β2, 270· Ε. Μαρκή, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 45 (1990) Β2, 341.

13. Με την επέκταση προς Νότο του οικοδομικού συγκροτήματος της μητρόπολης πρέπει να έχει σχέση και ο μη μνημονευόμενος στη λογοδοσία «έτερος λόγος» της ανοικοδόμησης του περιτοιχίσματος. Προφανώς, ο φράκτης δεν κτίσθηκε στην ίδια, αλλά σε νοτιότερη θέση. Δημιουργήθηκε έτσι τόπος για την οικοδόμηση δύο οικιών. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης, ό.π.*, 205-207.

14. M. Vickers, «The Sea Walls of Thessaloniki», *Balkan Studies* 11 (1970), 261-280, ιδίως 264, Χ. Μπακιρτζής, *ό.π.*, 323-324, Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, 362.

15. Π. Φωτιάδης, «Παρατηρήσεις στο θαλάσσιο τείχος της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 32 (1999-2000), 113-123, ιδίως 118.

16. Ν. Μοσχόπουλος, « Η Ελλάς κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή», *ΕΕΒΣ* 16 (1940), 330.

17. *Αυτόθι*.

18. Ο M. Vickers, (*ό.π.*, 264) παρατηρεί ότι η διαδρομή του Evliya «took place a fair distance inland, and not literally 'along the inside of the fortress wall'». Ο Χ. Μπακιρτζής (*ό.π.*, 324) σημειώνει μεν ότι ο Evliya περπάτησε «από τη μέσα μεριά του τείχους», αλλά και ότι «στο τμήμα της Θεσσαλονίκης που

βρίσκεται κοντά στη θάλασσα δεν έχουν βρεθεί ίχνη κανενός δρόμου». Προσφάτως, ο Π. Φωτιάδης (*ό.π.*, 118) δέχεται ότι ο Evliya «δεν ακολούθησε την πορεία της παλιάς οδού Τσιμισκή, αλλά αυτήν των παλαιών οδών Λ. Κορομηλά και Καλαποθάκη». Το ζήτημα είναι αν πράγματι υπήρχε η παλαιά οδός «Κορομηλά και Καλαποθάκη». Καμία από τις ερμηνείες που αναφέρθηκαν δεν στηρίζεται σε αυτόν τον παράγοντα. Ο Vickers στηρίζεται στην εξής φράση του Evliya για να υποστηρίξει ότι η διαδρομή «took place in a fair distance inland»: «Κατά τον υπολογισμόν τούτον η περίμετρος του φρουρίου της Θεσσαλονίκης είναι 11.500 βημάτων. Αν δεν υπήρχεν η παραλία και εμετρείτο έξωθεν, θα ήτο χίλια βήματα περισσότερον» (Ν. Μοσχόπουλος, *ό.π.*, 331). Το απόσπασμα δείχνει απλώς ότι ο Evliya περπάτησε μέσα από την πόλη και όχι έξω από το θαλάσσιο τείχος, γι' αυτό διήνυσε μικρότερη απόσταση. Η διαφορά των χιλίων βημάτων μπορεί να αποδοθεί στο σύνολο της εσωτερικής διαδρομής και δεν αποδεικνύει ότι ο περιηγητής βάδισε από την παλαιά οδό Τσιμισκή.

19. Όπως προκύπτει από τους χάρτες της εποχής, δηλαδή τον στρατιωτικό χάρτη του 1882 και τον σύγχρονό του, που εκπόνησε ο μηχανικός Wernieski. Βλ. για τον πρώτο Α. Σαμουηλίδου & Α. Στεφανίδου, «Η Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία», *Αρχαιολογία* 7 (1983), 54, και αναλυτικότερα Ε. Χεκίμογλου & Εσρά Νταντατζίογλου, *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια: Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση*, Θεσσαλονίκη 1998, 109-124 και ειδικώς 120-121. Για τον δεύτερο χάρτη, Αλεξάνδρα Γερόλυμπου, «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες της δημοτικής αρχής και το πρώτο σχέδιο πόλεως στη Θεσσαλονίκη (1870-1880), *Θεσσαλονίκη* 4 (1994), 151-177 και ειδικώς 169.

20. Χ. Μπακιρτζής, *ό.π.*, 323, [πύλη της αποβάθρας (Ισκέλε-καπισί), κατά την απόδοση του Ν. Μοσχόπουλου, *ό.π.*, 330]

21. Λόγω της ταυτόχρονης ύπαρξης «Τεμένους της Πύλης του Γιαλού» και «Τεμένους της Σκάλας» Αν οι δύο ονομασίες (Πύλη του Γιαλού και Πύλη της Σκάλας) αφορούσαν την ίδια πύλη, οι προαναφερθείσες ονομασίες των τεμενών θα οδηγούσαν σε σύγχυση. Βλ. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 362, υποσημ. 192.

22. M. Vickers, «Cockerell at Thessaloniki», *Balkan Studies* 13 (1972), 50.

23. Ο βρετανός πρόξενος.

24. Το τελωνείο βρισκόταν εκτός των πυλών ακόμη και δώδεκα χρόνια μετά. Βλ. περιγραφή της περιοχής, Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1983, 310.

25. Η παλαιότερη αναφορά στον παραθαλάσσιο πύργο του Τοπχανέ γίνεται σε έγγραφο του 1650, που αφορά τον Άγιο Μηνά. Αναφερόμενο σε οικόπεδα που βρίσκονταν εντός του περιβόλου του ναού, το έγγραφο σημειώνει: «κειμένων πλησίον του Τοπχανέ της περιφρουρήτου Θεσσαλονίκης και παραπλεύρως της πρότινος πυρποληθείσης μονής του Αγίου Μηνά» Βλ. Θάλεια Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, «Ήταν ο Άγιος Μηνάς μοναστήρι;», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 6 (Οκτώβριος 2001), 99.

26. Πρβλ. Χ. Μπακιρτζής, *ό.π.*, 305-306, Γ. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία της προαναφερθείσας μελέτης του Χ. Μπακιρτζή, *Μακεδονικά* 15 (1975), 376. Ο Γ. Τσάρας, «Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης ΙΙ», *Μακεδονικά* 22 (1982), 87 θεωρεί ότι ο Τοπχανέ δε βρισκόταν σ' αυτό το σημείο (αλλά στο Βαρδάρη) και ότι το εν λόγω κτίσμα ήταν απλώς αποθήκη.

27. Βλ. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, 172.

28. Σε ανάλογη πιθανολόγηση μας οδηγεί η εξής αναφορά που περιλαμβάνεται σε έγγραφο της Λαύρας του έτους 1569: «Εις την πύλην της σκάλας έχομεν οινοπωλείον και με τρία δωμάτια κονάκιον και πλησίον εις του Αγίου Μηνά οκτώ δωμάτια με εκκλησίαν της Αγίας Μαρίνης», Ι. Βασδραβέλλης, «Δύο ανέκδοτα τουρκικά έγγραφα προερχόμενα εκ των μονών του Αγίου Όρους Λαύρας και Βατοπεδίου», *Μακεδονικά* 12 (1972), 289. Η περιγραφή αυτή δεν θα είχε νόημα, αν η Πύλη της Σκάλας ήταν η Πύλη του Γιαλού. Διότι η τελευταία βρισκόταν σε ελάχιστη απόσταση από την αυλή του Αγίου Μηνά, όπως αυτή αποδίδεται στο χάρτη του 1882. Για να ξεχωρίζει ο συντάκτης του εγγράφου τον Άγιο Μηνά από την Πύλη της Σκάλας, σημαίνει ότι υπήρχε ανάμεσά τους κάποια λογική απόσταση. Αυτό θα συνέβαινε αν η Πύλη της Σκάλας βρισκόταν στη βάση του πύργου Τοπχανέ, κάπου δηλαδή στη σημερινή πλατεία Ελευθερίας, στο ύψος της οδού Ηλία Οπλοποιού.

29. Για τη θέση του παλαιού μητροπολιτικού μεγάρου βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, 197-204.

30. *Αυτόθι.*

31. Ο Χ. Μπακιρτζής (*ό.π.*, 297) αποδίδει την κατασκευή της κινστέρνας κάτω από το παρεκκλήσι της γειτονικής Αγίας Ελεούσας στο πότισμα των κηπευτικών που καλλιεργούσαν από τη βυζαντινή εποχή στην περιοχή. Από τις ιδιοκτησίες που υπήρχαν γύρω από την Παναγία Ελεούσα κατά τον 19ο αιώνα, μόνο μία φαίνεται πως είχε δικό της πηγάδι. Βλ. Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη, «Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα περί βακουφικών αστικών ακινήτων της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (1829-1906)», *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1989, 445-463 και ειδικώς 463.

32. Υπενθυμίζεται ότι ο Β. Δημητριάδης (*ό.π.*, 467) τοποθέτησε το νοσοκομείο κοντά στο τέμενος Akce Mescid, κάπου στην πλατεία Ναβαρίνου, ενώ ο Ε. Χεκίμογλου αρχικώς μεν νοτιότερα (Ε. Χεκίμογλου, «Τα ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας»,) και αργότερα στη θέση που καταλαμβάνει σήμερα το μητροπολιτικό μέγαρο (*Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, 193-197).

33. Ι. Βασδραβέλλης (επιμέλεια), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α΄ Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, 476.

34. Κατά την απόδοση του Β. Δημητριάδη (*ό.π.*, 468).

35. Δεν είναι ξεκάθαρο αν ολόκληρο το μέγα νοσοκομείο ήταν κτισμένο σε οικόπεδο του βακουφίου του Ακτσέ Μεστζίτ ή μόνο ένα τμήμα του οικοπέδου, που περιλάμβανε όσα αναφέρθηκαν τελευταία, δηλαδή το φρέαρ, τη μικρή αυλή και ένα μικρό διώροφο. Είτε στη μία περίπτωση, όμως, είτε στην άλλη, το οικόπεδο αυτό είχε αποσπαστεί από το παλαιό νοσοκομείο, που έχουμε ήδη ταυτίσει με το οικόπεδο στο οποίο βρίσκεται σήμερα το μητροπολιτικό μέγαρο. Αυτό το οικόπεδο, συνεπώς, είχε ως ψιλό κύριο το βακούφι του Ακτσέ Μεστζίτ. Δικαιώνεται, έτσι, η παράδοση που διασώζει ο Π. Παπαγεωργίου («Θεσσαλονίκης ιστορικά και αρχαιολογικά», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου* 5 (1912), 58, πρβλ. Θάλεια Σ. Μαντοπούλου, «Ο παραθαλάσσιος ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 20 (1980), 176), ότι «...οι κατακτηταί τον παλαιόν μητροπολιτικόν ναόν της αγίας του Θεού Σοφίας εις τζαμίον μεταβαλόντες εδωρήσαντο τοις Χριστιανοίς προς τω παραλίω τείχει τόπον ίσον προς τον του ναού της Σοφίας χάριν της κτίσεως του νέου μητροπολιτικού ναού...». Δεν επρόκειτο, κατά κυριολεξία, περί δωρεάς: απλώς η παράδοση διέσωσε τη μνήμη της ψιλής κυριότητας του τόπου από ισλαμικό βακούφι.

36. Επιφυλάξεις για τη χρήση του όρου, βλ. Δ. Τσούρκα-Παπαστάθη, *ό.π.*

Συμβολή στην τοπογραφία των χριστιανικών σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα

Ευάγγελος Χεκίμογλου

Η παρούσα μελέτη εξετάζει κυρίως τα νέα δεδομένα στο χώρο της ιστορικής τοπογραφίας που διαμορφώθηκαν μετά τη δημοσίευση του κώδικα των ελληνικών εκπαιδευτηρίων της περιόδου 1825-1844. Επίσης, αναφέρεται στους δωρητές των κτιρίων του παρθεναγωγείου και του νηπιαγωγείου Βαρδαρίου.

1. Η γεωγραφική θέση των χριστιανικών σχολείων της Θεσσαλονίκης, 1825-1844

Η δημοσίευση του κώδικα των ελληνικών εκπαιδευτηρίων Θεσσαλονίκης (γνωστού και ως «κώδικα του Αγίου Αντωνίου»), που καλύπτει την χρονική περίοδο 1825-1844[1], επιτρέπει να αναθεωρήσουμε τις γνώσεις μας περί της τοπογραφίας των χριστιανικών σχολείων της πόλης[2]. Στον κώδικα αυτόν γίνεται μνεία δύο σχολείων: του ανώτερου «ελληνικού σχολείου» και του πρωτοβάθμιου «σχολείου της παιδαγωγίας», μετέπειτα αλληλοδιδακτικού[3]. Όπως προκύπτει από την ίδια πηγή, η ελληνική σχολή λειτουργούσε στα 1825 σε ιδιόκτητο κοινοτικό κτίριο[4]. Το έτος εκείνο πραγματοποιήθηκε η ριζική επισκευή του κτιρίου[5]. Σημαντική επισκευή ή, ενδεχομένως, ανακατασκευή του κτιρίου καταγράφεται και στα 1840[6].

Η «σχολή της παιδαγωγίας» λειτουργούσε τουλάχιστον από το 1825 και μέχρι το 1832 σε μίσθιο κτίσμα[7]. Το 1832 η κοινότητα οικοδόμησε ιδιόκτητο κτίριο για την -«αλληλοδιδακτική», όπως ονομαζόταν πλέον- σχολή της παιδαγωγίας[8]. Έτσι, από το έτος εκείνο η κοινότητα διέθετε δύο ιδιόκτητα σχολικά κτίρια. Αλλά ο κώδικας δεν παρέχει καμία πληροφορία για το πού βρίσκονταν αυτά τα σχολεία.

(α) Η γεωγραφική θέση της ενοικιαζόμενης σχολής της παιδαγωγίας (1825-1832)

Το ενοικιαζόμενο κτίριο της σχολής της παιδαγωγίας ανήκε στο ναό του Αγίου Νικολάου[9], στον επίτροπο του οποίου κατέβαλλε ο έφορος των σχολείων το ενοίκιο[10]. Ο κώδικας δεν κατονομάζει την θέση του, την οποία θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε με βάση άλλα στοιχεία.

Προ του έτους 1797 κάποια χριστιανή[11] είχε αφιερώσει στον ναό του Αγίου Νικολάου ένα ακίνητο τελείας κυριότητος. Το ακίνητο αυτό συνόρευε «αφενός με το κτήμα του νηπιαγωγού διδασκάλου των απίστων [=χριστιανών], αφετέρου με εβραϊκήν οικίαν και από της ετέρας πλευράς με ιδιωτικήν οδόν»[12]. Το «κτήμα του νηπιαγωγού διδασκάλου των απίστων» ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, σχολικό κτίριο[13]. Έχουμε, συνεπώς, ένα ακίνητο αφιερωμένο στον ναό του Αγίου Νικολάου, δίπλα σε

ένα σχολείο, που συνόρευε με πάροδο και οικία εβραϊκής ιδιοκτησίας. Αυτά στα 1797.

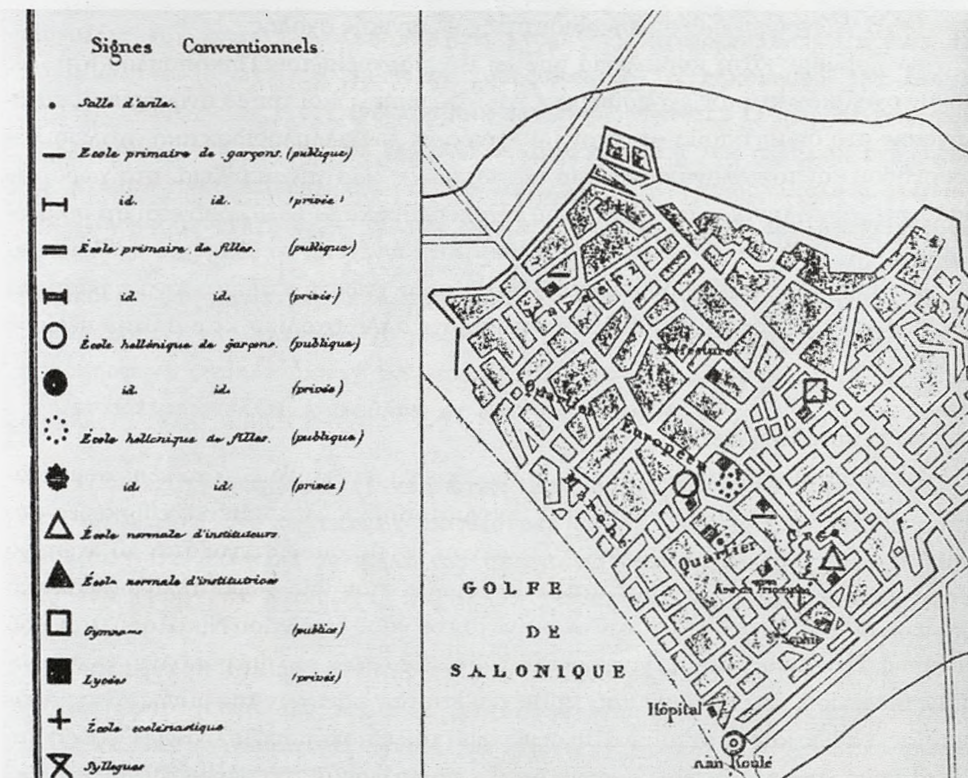
Στην ενοριακή περιουσία του Αγίου Νικολάου, όπως καταγράφτηκε επισήμως κατά το έτος 1926, περιλαμβανόταν και ένα ακίνητο επί της παλαιάς οδού Κοζάνης, το οποίο συνόρευε αφενός με πάροδο αφετέρου με μία χριστιανική και με μία εβραϊκή ιδιοκτησία[14]. Η οδός Κοζάνης βρισκόταν βορείως της Αχειροποιήτου. Ήταν κάθετη προς την οδό Αγίας Σοφίας αλλά και προς την οδό Χριστοπούλου, στα όρια δηλαδή με τη συνοικία του Αγίου Αθανασίου[15].

Οι περιγραφές των ορίων του ακινήτου του 1797 κι εκείνου του 1926 είναι παρόμοιες (εβραϊκή ιδιοκτησία και πάροδος), ενώ ο ιδιοκτήτης παρέμενε ο ίδιος (ο ναός του Αγίου Νικολάου). Φαίνεται, λοιπόν, ότι στο συγκεκριμένο σημείο, στην οδό Κοζάνης, βρισκόταν το αναζητούμενο σχολείο, που χρησίμεψε ως αλληλοδιδακτικό μέχρι το 1832.

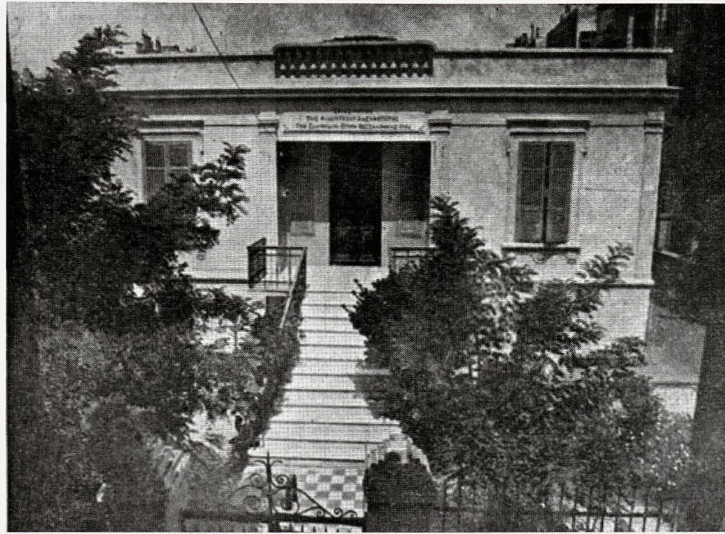
(β) Η γεωγραφική θέση της ιδιόκτητης αλληλοδιδακτικής σχολής

Στις αναλυτικές δαπάνες για την κατασκευή της αλληλοδιδακτικής σχολής δεν περιλαμβάνεται κονδύλι για αγορά οικοπέδου[16]. Άρα, χρησιμοποιήθηκε οικόπεδο που ανήκε στην κοινότητα.

Στο κτηματολόγιο της ελληνικής κοινότητας που συντάχθηκε στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα και στα πρώτα του 20ού αναφέρεται η «παλαιά αλληλοδιδακτική σχολή ή οικόπεδον εν τη ενορία του Αγίου Αθανασίου»[17]. Ομοίως, στην έκθεση που συνέταξε το 1891 ο εκ των προκρίτων της ελληνικής κοινότητας Ιωάννης Αυγερινός γίνεται μνεία του «οικοπέδου του παλαιού αλληλοδιδακτικού»[18]. Το 1904 το εν λόγω οικόπεδο παραχωρήθηκε στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυριών, η οποία και ανήγειρε το κτίριό της. Στη θέση του κτιρίου αυτού, στην οδό Στεφάνου Τάττη, ανεγέρθηκαν το 1961 οι σημερινές εγκαταστάσεις της Αδελφότητας[19]. Συνεπώς, γνωρί-

Χάρτης με τη θέση των σχολείων της Θεσσαλονίκης, που δημοσιεύθηκε το έτος 1881. Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Η εκπαιδευτική δραστηριότητα της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης...», ό.π., 110

Το κτίριο της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Κυριών στην οδό Στεφάνου Τάττη. «Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης, 100 χρόνια 1873-1973», χ.τ., χ.χ. (Θεσσαλονίκη 1973)

ζουμε πού βρισκόταν το οικόπεδο της «παλαιάς αλληλοδιδακτικής». Πρόκειται, όμως, για την αλληλοδιδακτική της οποίας γίνεται μνεία στον κώδικα του Αγίου Αντωνίου;

Στα 1908 ο παλαιός εκπαιδευτικός Ι. Τσικόπουλος[20] σημείωνε ότι «ως μόνον σχολικόν κτίριον από του 18ου αιώνος εχρησίμευεν εν τη συνοικία του Αγίου Αθανασίου, εν τω οικοπέδω του νυν καταστήματος των Ελληνίδων Κυριών, υπάρχουσα τότε αλληλοδιδακτική σχολή, ένθα υπήρχε και τμήμα ανώτερον, ως ενθυμούνται πρεσβύτεροι συμπολίται ημών». Ο ίδιος διαβεβαιώνει ότι γύρω από τη σχολική αίθουσα υπήρχαν κατοικίες δασκάλων[21]. Πράγματι, όπως πιστοποιεί ο κώδικας του Αγίου Αντωνίου, στα 1832 είχαν κατασκευαστεί «κάμαρα του διδασκάλου και τα αναγκαία»[22]. Είναι βέβαιο ότι στην «κάμαρα» κατοικούσε ο δάσκαλος της αλληλοδιδακτικής, διότι η κοινότητα δεν του κατέβαλλε ενοίκιο. Αντίθετα, ο δάσκαλος του ανώτερου σχολείου κατοικούσε σε άλλο σπίτι που νοίκιαζε γι' αυτόν η κοινότητα[23].

Συνεπώς, η θέση της ιδιόκτητης αλληλοδιδακτικής σχολής (από το 1832) μπορεί να προσδιοριστεί στο ακίνητο της οδού Στεφάνου Τάττη.

(γ) Η γεωγραφική θέση της ιδιόκτητης ελληνικής σχολής

Αν λάβουμε κατά κυριολεξία υπόψη την μαρτυρία του Τσικόπουλου (ότι «ως μόνον σχολικόν κτίριον εχρησίμευεν» και ότι «υπήρχε και τμήμα ανώτερον»), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στον ίδιο χώρο με τον αλληλοδιδακτικό σχολείο λειτουργούσε και το ελληνικό σχολείο («ανώτερον»). Για την ακρίβεια, στο χώρο του παλαιότερου ελληνικού σχολείου, που επισκευάσθηκε το 1825, φαίνεται ότι οικοδομήθηκε στα 1832 και το αλληλοδιδακτικό. Στη συνέχεια, το ελληνικό σχολείο επισκευάσθηκε ή ανοικοδομήθηκε στα 1840. Καμία γνωστή κτηματολογική μαρτυρία δεν παρέχει την παραμικρή ένδειξη ότι υπήρχε άλλο σχολικό κτίριο στην περίοδο 1832-1844.

(δ) Η συνολική εικόνα

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, μπορούμε να καταλήξουμε στο εξής συμπέρασμα: Στα 1825 η ελληνική κοινότητα πραγματοποίησε εκτεταμένες επισκευές στο σχολικό κτίριο της σημερινής οδού Στεφάνου Τάττη, όπου στεγαζόταν το ανώτερο σχολείο της. Στα 1832 η κοινότητα οικοδόμησε στον ίδιο χώρο αλληλοδιδακτικό σχολείο, που ως τότε στεγαζόταν σε ακίνητο του ναού του Αγίου Νικολάου στην οδό Κοζάνης. Η ανοικοδόμηση έγινε δυνατή χάρη σε δωρεές του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μελετίου, του Γ. Σίννα από τη Βιέννη και των μοναχών της μονής Αγίας Αναστασίας, καθώς και σε μεταθανάτιο αφιέρωμα του επισκόπου Πολυανής Θεοδοσίου. Κύρια πηγή χρηματοδότησης, όμως, ήταν η παραχώρηση του αφιερωμένου στα εκπαιδευτήρια ναού του Αγίου Αντωνίου στον πνευματικό Δαμιανό Τραμπόζα, για να τον εξουσιάζει εφ' όρου ζωής[24]. Διαφορετικά, τα οικονομικά των σχολείων δεν θα επέτρεπαν τόσο μεγάλο βήμα, όπως η οικοδόμηση της αλληλοδιδακτικής.

Το 1852 η ελληνική κοινότητα αγόρασε το ακίνητο του (θανόντος τον Απρίλιο του 1851) επισκόπου Βενιαμίν Καρίπογλου, στη σημερινή οδό Ολύμπου, προκειμένου να αποσυμφορήσει το συγκρότημα της οδού Στεφάνου Τάττη[25].

(ε) Πληροφορίες των αμερικανών ιεραποστόλων H. Dwight και W. Schauffler (1834)

Το συμπέρασμά μας ότι μέχρι το 1852 τα δύο σχολεία συνυπήρξαν στο ίδιο οικόπεδο δοκιμάζεται από τις πληροφορίες των προτεσταντών ιεραποστόλων H. Dwight και W. Schauffler που επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη το Μάιο του 1834 και αναζήτησαν την αλληλοδιδακτική σχολή για να διαπιστώσουν πώς λειτουργούσε. Καταρχάς, επισκέφθηκαν ένα χριστιανικό σχολείο, που όμως δεν ήταν κοινοτικό. Ο δάσκαλος τους πληροφόρησε ότι εκτός από το αλληλοδιδακτικό και το ελληνικό σχολείο υπήρχαν και άλλες ιδιωτικές τάξεις που λειτουργούσαν στη Θεσσαλονίκη, στις οποίες οι γονείς πλήρωναν τους δασκάλους[26]. Είναι, νομίζω, η πρώτη αξιόπιστη είδηση ότι υπήρχαν και άλλα χριστιανικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη[27]. Ιδιαίτερη σημασία έχει, όμως, η συνέχεια της περιήγησης των ιεραποστόλων:

«Το ελληνικό σχολείο λειτουργούσε σε ένα μεγάλο κτίριο, νομίζω κατάλληλο για σχολείο. Εκτός από τις αίθουσες διδασκαλίας του, το κτίριο είχε και κοιτώνες, γιατί λειτουργούσε και ως οικοτροφείο για μαθητές που διέμεναν εκτός Θεσσαλονίκης. Αν θυμάμαι καλά, οι μαθητές ήταν τότε περίπου 100».

32η επέτειος της Φιλοπτώχου Αδελφότητας Ανδρών στη Θεσσαλονίκη, έτους 1904. Διακρίνονται οι: Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Αλέξανδρος, Παπακωνσταντίνος Αρχιμανδρίτης, Γεώργιος Μόσχου, Γρηγόριος Γράβαρης, Κωστάκης Γεωργιάδης Αζάς, Κοντογούρης, Τάσκος Γιαννούλης, Βασίλειος Μάνος, Στέφανος Νούκας, Ιωάννης Μπήτος, Σαββαρίκας, Στέφανος Τάττης. («Παλαιά Θεσσαλονίκη», εικονογραφημένη: Η παιδεία-τα ελληνικά σχολεία-ο τύπος-το θέατρον-η φιλανθρωπία κτλ. κατά τον 19ο αιώνα, τόμος Β΄, Αγγελική Β. Μεταλλινού, Θεσσαλονίκη, Τύποις Κορνήλιου Θεοδωρίδου, 1940)

Η αστική σχολή στις αρχές του εικοστού αιώνα. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα. Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για το κτίριο στο ακίνητο Καρίπογλου

Και αφού περιγράφει μία τάξη του σχολείου, ο ιεραπόστολος συνεχίζει:

«*Τέλος, βρήκα* το Λαγκαστεριανό [=αλληλοδιδακτικό] Σχολείο, που ήταν ο κύριος στόχος των εκπαιδευτικών μου αναζητήσεων. Η αίθουσα διδασκαλίας ήταν *ευρύχωρη* και είχε τον κατάλληλο εξοπλισμό (θρανία κ.ά.). Οι μαθητές ήταν περίπου 80, αν και η χωρητικότητα της αίθουσας αναλογούσε σε διπλάσιο αριθμό μαθητών...»[28] (οι υπογραμμίσεις δικές μου).

Από τις μαρτυρίες αυτές γεννώνται δύο ερωτήματα: (α) Αν τα σχολεία βρίσκονταν πράγματι στο ίδιο οικόπεδο, έτσι θα εκφραζόταν ο ιεραπόστολος («τέλος βρήκα...»); (β) Το οικόπεδο της οδού Στεφάνου Τάττη θα μπορούσε να χωρέσει ένα «μεγάλο κτίριο» με «κοιτώνες» για το ελληνικό σχολείο και ταυτόχρονα μια «ευρύχωρη» αίθουσα χωρητικότητας 150 μαθητών για το αλληλοδιδακτικό;

Τα ερωτήματα αυτά μπορούν να διασκεδαστούν. Επί παραδείγματι, δεν γνωρίζουμε πώς ήταν η ρυμοτομία της περιοχής στα 1834. Ίσως οι ιεραπόστολοι να έπρεπε να διασχίσουν οφιοειδείς δρομίσκους και το σχολικό οικόπεδο να ήταν μεγαλύτερο από αυτό που απέμεινε στα 1904. Πιθανόν έτσι να τους δημιουργήθηκε η αίσθηση ότι βάδισαν μεγαλύτερη απόσταση από όση διάνυσαν στην πραγματικότητα. Η αξιοπιστία της περιγραφής τους υπονομεύεται από την πληροφορία τους ότι στο ελληνικό σχολείο φοιτούσαν εκατό μαθητές (ο Ζαχαριά είχε βρει στα 1838 μόνον είκοσι)[29]. Επίσης, είναι αμφίβολο κατά πόσον το αλληλοδιδακτικό χωρούσε 160 μαθητές, ενώ, όπως είδαμε, ότι το εμβαδόν του κτιρίου δεν υπερέβαινε τα 123 τετραγωνικά μέτρα (βλ. υποσημείωση 8). Δεν αποκλείεται, λοιπόν, να υπήρχε κάποια σύγχυση στις αναμνήσεις του ιεραποστόλου. Αλλά, αν οι πληροφορίες του μπορούν να αμφισβητηθούν, δεν συμβαίνει το ίδιο με μια άλλη είδηση, που κλονίζει σοβαρά το συμπέρασμά μας ότι τα δύο σχολεία συλλειτουργούσαν στο ίδιο οικόπεδο και ότι η «παλαιά αλληλοδιδακτική» βρισκόταν στην οδό Στεφάνου Τάττη.

(στ) Η πώληση του παλαιού ακινήτου του αλληλοδιδακτικού

Σύμφωνα με είδηση του κώδικα των εκπαιδευτηρίων της περιόδου 1845-1874 (γνωστού ως «κώδικα του Ιερώνυμου»), με τον οποίον ασχολήθηκε ο Γ. Στογιόγλου, το 1853 εκποιήθηκε «το παλαιό ακίνητο του αλληλοδιδακτικού αντί του ποσού των 17.325 γροσίων»[30]. Η εκποίηση έγινε για την πραγματοποίηση εργασιών στο ακίνητο Καρίπογλου (στην παλαιά οδό Αριστοτέλους, μετέπειτα Ολύμπου, αριθμός 147, στη γωνία με την οδό Ιουλιανού: βλ. πιο κάτω). Σύμφωνα με την ίδια πηγή, δαπανήθηκαν 21.740 γρόσια για την «επισκευή» της ελληνικής σχολής και 19.576 για τις εργασίες που έγιναν στην αλληλοδιδακτική. Προφανώς, το τελευταίο ποσό δεν δαπανήθηκε για την αλληλοδιδακτική σχολή που πουλήθηκε (αφού ήταν μεγαλύτερο από το ποσό που εισπράχθηκε), αλλά στη «νέα» αλληλοδιδακτική σχολή που λειτούργησε μετά την εκποίηση της παλαιάς.

Το γεγονός ότι οικοδομήθηκαν νέα κτίσματα στο ακίνητο Καρίπογλου μας το βεβαιώνει και ο αρχιμανδρίτης Πορφύρος Ουσπένσκι που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα 1859, που κάνει λόγο για διώροφο «μεγάλο κτήριο σε δύο πτέρυγες στο βάθος ευρύχωρης αυλής»[31], το οποίο αντικατέστησε «μικρό παλαιό σπίτι» του επισκόπου[32]. Δηλαδή, η κοινότητα αγόρασε το ακίνητο, αλλά δεν το χρησιμοποίησε ως είχε. Δαπάνησε σημαντικό ποσό για να οικοδομήσει νέα κτίρια. Προκειμένου να αντεπεξέλθει στη δαπάνη, πούλησε το παλαιό ακίνητο του αλληλοδιδακτικού.

Η είδηση αυτή δημιουργεί τρία πρόσθετα ερωτήματα: (α) Ποια σχολεία στεγάσθηκαν στο ακίνητο Καρίπογλου; (β) Ποια χρήση είχε το ακίνητο της οδού Στεφάνου Τάττη μετά το 1852; (γ) Ποια ήταν η «παλαιά» αλληλοδιδακτική σχολή;

(ζ) Ποια σχολεία στεγάσθηκαν στο ακίνητο Καρίπογλου

Στην έκθεση του Αυγερινού (1891) και στο κοινοτικό κτηματολόγιο του 1894 λείπουν ειδήσεις σχετικές με την αρχική χρήση του ακινήτου Καρίπογλου. Στο κτηματολόγιο το ακίνητο αυτό καταγράφτηκε ως «κεντρική αστική σχολή [=κατώτερο σχολείο] εν τη ενορία Αγίου Αθανασίου»[33]. Επιπροσθέτως, αναφέρεται ότι στα 1877 η κοινότητα αγόρασε από τη σύζυγο του Δ. Μουμτσή οικόπεδο με ετοιμόρροπη οικία «συνεχόμενον εξ όπισθεν» με το σχολείο, που λειτουργούσε τότε ως γυμνάσιο[34]. Στην έκθεση Αυγερινού (1891) το ακίνητο Καρίπογλου δεν ήταν πλέον γυμνάσιο. Κατονομάζεται ως «κεντρικόν συνδιδακτικόν» [=κατώτερο σχολείο]. Οι αίθουσές του κρίνονταν ως ακατάλληλες και υπογραμμιζόταν η ανάγκη να ανοικοδομηθεί.

Εργαστήριο της Φιλοπτώχου Αδελφότητας των Ελληνίδων Κυριών Θεσσαλονίκης, έτος ιδρύσεως 1876. Αναμνηστική φωτογραφία έτους 1907. («Παλαιά Θεσσαλονίκη», εικονογραφημένη, Η παιδεία-τα ελληνικά σχολεία-ο τύπος-το θέατρον-η φιλανθρωπία κτλ. κατά τον 19ο αιώνα, τόμος Β΄, Αγγελική Β. Μεταλλινού, Θεσσαλονίκη, Τύποις Κορνήλιου Θεοδωρίδου, 1940)

Επειδή, μάλιστα, είχε αγοραστεί ήδη άλλο οικόπεδο για την ανέγερση αστικής σχολής, ο Αυγερινός πρότεινε να πουληθεί το ακίνητο Καρίπογλου, μαζί με τη συνεχόμενη ετοιμόρροπη οικία[35]. Πράγματι, η συνεχόμενη οικία πουλήθηκε το 1893 στο Σιουκρή εφέντη αντί 126 λιρών[36], όχι όμως και το ακίνητο Καρίπογλου[37].

Οι λοιπές ειδήσεις που διαθέτουμε σε σχέση με το ερώτημα ποια σχολεία στεγάσθηκαν στο ακίνητο Καρίπογλου είναι αντιφατικές. Από τον κώδικα του Ιερωνύμου προκύπτει ότι κατά το έτος 1853 στο ακίνητο Καρίπογλου μεταφέρθηκε το αλληλοδιδακτικό σχολείο[38]. Ο Ουσπένσκι (1859) δεν διευκρινίζει ποια ήταν η σχολή, αλλά ομιλεί περί διακοσίων μαθητών και τεσσάρων δασκάλων[39], ένδειξη ότι επρόκειτο για το κατώτερο σχολείο[40]. Επιβεβαιώνεται έτσι η πληροφορία του κώδικα του Ιερωνύμου.

Αντίθετα, μεταγενέστερος κοινοτικός κώδικας του 1918 μας πληροφορεί σχετικά με το ακίνητο Καρίπογλου: «Μετά την αγοράν του κτήματος τούτου εχρησίμευσεν ως ελληνική σχολή επί τινα έτη και κατόπιν ως γυμνάσιον»[41]. Η είδηση αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις προηγούμενες. Αλλά και ο Τσικόπουλος έγραψε ότι στο ακίνητο λειτούργησε η ελληνική σχολή, κατόπιν το γυμνάσιο και τελικώς η αστική σχολή. Θεωρούσε, μάλιστα, ως λόγο αγοράς του ακινήτου Καρίπογλου την αδυναμία συνύπαρξης του κατώτερου και του ανώτερου σχολείου στο συγκρότημα της οδού Στεφάνου Τάττη.

Συνδυάζοντας τις παραπάνω πληροφορίες, οδηγούμαστε στο εξής συμπέρασμα: Στο ακίνητο Καρίπογλου αρχικώς λειτούργησε το αλληλοδιδακτικό σχολείο. Η πληροφορία αυτή δεν υπάρχει στους νεότερους κώδικες, διότι είχαν περάσει πολλά χρόνια και η συγκεκριμένη χρήση είχε ξεχαστεί. Στη συνέχεια εγκαταστάθηκε το ελληνικό σχολείο, έπειτα το γυμνάσιο (που αποτέλεσε ολοκληρωμένη μορφή του ελληνικού σχολείου). Τέλος (προφανώς, όταν το γυμνάσιο εγκαταστάθηκε στο ακίνητο της οικογένειας Πρασακάκη[42]), μεταφέρθηκε στο ακίνητο Καρίπογλου το συνδιδακτικό (δηλαδή το κατώτερο) σχολείο[43].

(η) Το ακίνητο της οδού Στεφάνου Τάττη μετά το 1852

Τα κτίσματα στο ακίνητο της οδού Στεφάνου Τάττη κατεδαφίσθηκαν προ του 1883[44]. Όπως είδαμε, έκτοτε και μέχρι το 1904 που παραχωρήθηκε στη Φιλόπτωχο, το οικόπεδο παρέμεινε άκτιστο. Συνεπώς, διερευνητέα είναι η χρήση του στην περίοδο από το 1852 (έτος αγοράς του ακινήτου Καρίπογλου και πώλησης της αλληλοδιδακτικής σχολής) ως το 1883.

Στα 1838 κατοικούσε σε ιδιόκτητη οικία στην ενορία του Αγίου Αθανασίου ο καπετάν Γεράσιμος από την Κεφαλονιά. Είχε δικό του ιστιοφόρο και διέθετε αγγλική υπηκοότητα[45]. Γιος του πρέπει να ήταν ο Κωνσταντίνος Γερασίμου, ο οποίος εξελέγη επιλαχών δημογέροντας το 1877[46] και μέλος της κοινοτικής αντιπροσωπείας το 1878[47]. Ο Κωνσταντίνος Γερασίμου υπήρξε και αυτός ενορίτης του Αγίου Αθανασίου, ενεργός στα μέσα της δεκαετίας του 1880[48]. Στα 1904 η κατοικία της οικογένειας Γερασίμου βρισκόταν δίπλα στη σημερινή Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυριών[49]. Δεν γνωρίζουμε αν ήταν εξ αρχής η οικία που είχε αγοράσει ο καπετάν Γεράσιμος προ του 1838.

Από τις κοινοτικές κτηματολογικές πηγές έχουμε την πληροφορία ότι το «οικόπεδο της παλαιάς αλληλοδιδακτικής» (μετέπειτα Φιλοπτώχου) πουλήθηκε στον Κ. Γερασίμου αντί 400 λιρών, αλλά από το ποσό αυτό ο αγοραστής κατέβαλε μόνον 100 λίρες κι έτσι η συναλλαγή δεν ολοκληρώθηκε. Συγκεκριμένα, ο κώδικας του 1894 αναφέρει ότι: «Εν τω ισολογισμώ από 1 Νοεμβρίου 1885 μέχρι 30 Ιουνίου 1887 εκ του Παλαιού Μεγάλου Καθολικού εύρηται ότι η Εφορεία έλαβεν λ. οθ. 100 παρά του

Κ. Γερασίμου απέναντι της εκ λ. οθ. 400 πωλήσεως»[50]. Και στην έκθεση Αυγερινού (1891) διατυπώνεται η υπόδειξη να διευθετηθεί η διαφορά της κοινότητας με τον Γερασίμου και να ολοκληρωθεί η πώληση. Δεν γνωρίζουμε την αιτία της, αλλά είναι βέβαιο ότι μόνον στα 1904 διευθετήθηκε η διαφορά μεταξύ κοινότητας και Γερασίμου. Η κοινότητα επέστρεψε τις 100 λίρες στον ενορίτη, η πώληση καταργήθηκε και το οικόπεδο παραδόθηκε στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα[51].

Αν η πώληση προς τον Κ. Γερασίμου έγινε, όπως φαίνεται, στην περίοδο 1885-1887, τότε είναι σίγουρα διαφορετική από την πώληση της παλαιάς αλληλοδιδακτικής που, όπως είδαμε, πραγματοποιήθηκε το 1853[52]. Παραμένει, λοιπόν, το ερώτημα: ποια ήταν η χρήση του ακινήτου από το 1853 μέχρι το 1883 που κατεδαφίσθηκε το υφιστάμενο κτίριο και κατ' επέκταση μέχρι το 1885/1887 που εκποιήθηκε;

Στα 1874 η υφιστάμενη δημοτική σχολή (της οποίας δεν γνωρίζουμε τη θέση) κρίθηκε ακατάλληλη από την κοινοτική ηγεσία και αποφασίσθηκε η ανέγερση νέας[53]. Δύο χρόνια μετά, το «οικόπεδο της δημοτικής σχολής» κρίθηκε ακατάλληλο και αποφασίσθηκε η αγορά νέου[54], η οποία και πραγματοποιήθηκε το ίδιο έτος[55]. Ωστόσο, η οικοδόμηση καθυστέρησε πολλά χρόνια. Στα 1885 η κοινότητα νοίκιαζε κτίριο για το δημοτικό σχολείο της[56], ενώ στη συνέχεια (προ του 1890) το εγκατέστησε στο ακίνητο Καρίπογλου.

Ο λόγος που αναζητούμε τις διαδοχικές θέσεις της δημοτικής (πρώην αλληλοδιδακτικής σχολής) είναι η πληροφορία ότι η Φιλόπτωχος κτίσθηκε «εις τα ερείπια παλαιάς αστικής σχολής»[57]. Η έκφραση «αστική σχολή» είναι νεότερη, ενώ όπως είδαμε στους παλαιότερους κώδικες του τέλους του 19ου αιώνα γίνεται λόγος για «παλαιό αλληλοδιδακτικό». Επίσης, είδαμε ότι στα 1874 το δημοτικό σχολείο (για την ακρίβεια το ένα από τα δύο που λειτουργούσαν, το λεγόμενο κεντρικό, διότι το άλλο βρισκόταν στην περιοχή του Βαρδάρη) στεγαζόταν σε ιδιόκτητο ακίνητο, όχι μόνο η κτιριακή κατάσταση αλλά και η γεωγραφική θέση του οποίου κρινόταν ακατάλληλη. Ίσως, λοιπόν, το κατώτερο σχολείο επανήλθε στο ακίνητο της οδού Στεφάνου Τάττη, όταν το ελληνικό σχολείο εγκαταστάθηκε στο ακίνητο Καρίπογλου. Στην εκδοχή αυτή συνηγορεί και χάρτης με τη θέση των σχολείων της Θεσσαλονίκης, που δημοσιεύθηκε το έτος 1881[58] (βλ. σελ. 99). Ο χάρτης τοποθετεί κατά προσέγγιση το κεντρικό δημοτικό σχολείο δίπλα στο ναό του Αγίου Αθανασίου, όπως και το παρθεναγωγείο. Το παρθεναγωγείο, όμως, βρισκόταν βορειότερα του ναού και πιθανότατα και το δημοτικό σχολείο λίγο νοτιότερα (δη-

Αικατερίνη Κοντορέπα. Απόφοιτος του παλαιού Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης, επί διευθυντρίας Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου. («Παλαιά Θεσσαλονίκη», εικονογραφημένη, Η παιδεία-τα ελληνικά σχολεία-ο τύπος-το θέατρον-η φιλανθρωπία κτλ. κατά τον 19ο αιώνα, τόμος Β', Αγγελική Β. Μεταλλινού, Θεσσαλονίκη, Τύποις Κορνήλιου Θεοδωρίδου, 1940)

Οι μαθήτριες μπροστά στο κτίριο του Παρθεναγωγείου. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα

λαδή στην οδό Τάττη), οπωσδήποτε όμως όχι στην αυλή του Αγίου Αθανασίου[59].

(θ) Ποια ήταν η «παλαιά» αλληλοδιδακτική σχολή;

Με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στα 1853 πουλήθηκε μέρος του ενιαίου οικοπέδου της οδού Στεφάνου Τάττη που στέγαζε τα δύο σχολεία της ελληνικής κοινότητας (το τμήμα που αντιστοιχούσε στο αλληλοδιδακτικό). Το υπόλοιπο οικόπεδο παρέμεινε στην ιδιοκτησία της κοινότητας και φιλοξένησε αρχικά το ελληνικό σχολείο (αφού το αλληλοδιδακτικό είχε εγκατασταθεί στου Καρίπογλου) και στη συνέχεια το αλληλοδιδακτικό-πλέον συνδιδακτικό[60] - (όταν στο ακίνητο Καρίπογλου εγκαταστάθηκε το ελληνικό σχολείο, μετέπειτα γυμνάσιο). Στο χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1874-1883 το παλαιό κτίσμα εγκαταλείφθηκε και στη συνέχεια κατεδαφίσθηκε. Οι μνήμες χάθηκαν.

Όλα τα σχολεία που προαναφέραμε βρίσκονταν γύρω από τον Άγιο Αθανάσιο. Δεν είναι τυχαίο ότι ο ναός είναι τρισυπόστατος, τιμώμενος επ' ονόματι του Αγίου Αθανασίου, του Αγίου Ελευθερίου και των Τριών Ιεραρχών. Γι' αυτό και στον Άγιο Αθανάσιο γινόταν η εορταστική τελετή των γραμμάτων, κατά την εορτή των Τριών Ιεραρχών (30 Ιανουαρίου). Όπως σημείωνε ο μύστης της τοπικής ιστορίας Νικόλαος Χριστοδούλου, «μετά το πέρας της Θείας Λειτουργίας ολόκληρον το εκκλησίασμα μετά εξαπτερύγων και λαμπάδων προπορευομένου του ταψιού του μνημοσύνου επί κεφαλής τον λειτουργόν Αρχιερέα εν στολή, μετά των ιερέων και των ψαλτών και των μαθητριών των ανωτέρων τάξεων του Παρθεναγωγείου μετέβαινον δια της οδού Σωκράτους εις το τότε Κεντρικόν Παρθεναγωγείον και εισήρχοντο δια της επί της οδού Σωκράτους κεντρικής εισόδου εις το ίδρυμα»[61].

2. Ο Καρά Νικόλας και το κτίριο του Παρθεναγωγείου

Το κτίριο του χριστιανικού παρθεναγωγείου αποτελούσε σημείο αναφοράς για τους Θεσσαλονικείς του 19ου αιώνα. Σπάνια θα εντρυφήσει κανείς σε πηγές της εποχής, χωρίς να συναντήσει το λαμπρό αυτό οικοδόμημα, που βρισκόταν λίγο βορειότερα από τον Άγιο Αθανάσιο, στη μέση της πλουσιότερης χριστιανικής συνοικίας του 18ου και 19ου αιώνα. Υπήρξε, κατά την παράδοση, το μεγαλύτερο και ευπρεπέστερο σχολικό μέγαρο, αφού σε αυτό γίνονταν οι χοροί και οι τελετές της ελληνικής κοινότητας[62].

Το κτίριο, ετοιμόρροπο ήδη στις αρχές του εικοστού αιώνα[63], κατεδαφίστηκε στα 1937-1938[64]. Στη θέση του, ανάμεσα στις οδούς Σωκράτους και Χριστοπούλου, ανεγέρθηκε αργότερα το σχολικό συγκρότημα του Ε΄ Γυμνασίου Θηλέων.

Σε παλαιότερη μελέτη μου[65] υποστήριξα ότι η πληροφορία της μακαριστής Αγγελικής Μεταλλινού[66], ότι το Παρθεναγωγείο στεγάστηκε στο υπό συζήτηση κτίριο το έτος 1845, απηχούσε μάλλον την παράδοση και όχι την πραγματικότητα και προσδιόρισα ως χρόνο εγκατάστασης του παρθεναγωγείου την περίοδο 1874-1880.

Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγήθηκα, λαμβάνοντας υπόψη ότι στα 1874 η Δημογεροντία της ελληνικής κοινότητας έκρινε ότι «η οικία εν η κατώκει ο πρόξενος της Ελλάδος κύριος Βατικιώτης είναι κατάλληλος να αγορασθή υπό της Εφορείας των Σχολείων ίνα χρησιμεύση ως Παρθεναγωγείον». Το κτίριο του προξενείου βρισκόταν επί της Εγνατίας και κόστιζε περί τις 700 ή 800 λίρες[67]. Αλλά η στενότητα των πόρων της ελληνικής κοινότητας ήταν πανθομολογούμενη. Πώς θα σκεπτόταν η κοινοτική ηγεσία να καταβάλει ένα τόσο μεγάλο ποσό, αν είχε στη διάθεσή της το άνετο κτίριο, που περιγράφει η Μεταλλινού; Στα 1882-1883, πάντως, οθωμανικός χάρτης σημειώνει την ύπαρξη χριστιανικού σχολείου θηλέων στο σημείο όπου αργότερα βρίσκουμε το Παρθεναγωγείο[68]. Κατέληξα, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι η εγκατάσταση του σχολείου στο κτίριο έγινε μεταξύ των ετών 1874 και 1880 ή ορθότερα 1882[69].

Η ελληνική κοινότητα αγόρασε το εν λόγω κτίριο μόλις το 1887. Το συμφωνηθέν τίμημα ήταν 1.700 λίρες, αλλά ουδέποτε καταβλήθηκε[70]. Η εξεύρεση μάλιστα του ποσού αποτέλεσε σημείο τριβής ανάμεσα στις δύο κοινοτικές μερίδες που συγκρούσθηκαν στη δεκαετία του 1880: «εξηπάτησαν τους απλουστέρους επιδεικνύοντες έγγραφον άδειαν πολυταλάντου αρχηγού, ίνα επ' ονόματι τούτου λάβωσιν εκ της ενταύθα τραπέζης δισχιλίας ή τρισχιλίας λ. Τ. [λίρες Τουρκίας] δια τας ανάγκας της κοινότητος, εξαγοράσωσι την χρησιμεύουσαν ως παρθεναγωγείον οικίαν [κ.λπ.][71]».

Στο πρόσφατο έργο της «Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914)», η Κατερίνα Ι. Δαλακούρα[72] επανέρχεται στο θέμα ως εξής[73]:

«Ο Ε.Α. Χεκίμογλου υποστηρίζει πως το Παρθεναγωγείο δε στεγάστηκε με την έναρξη της λειτουργίας του στο κτίριο αυτό, αλλά *σε χρόνο αρκετά υστερότερο*, ανάμεσα στα έτη 1874-1880 [...] Τα τεκμήρια, όμως, που προσάγει ο ερευνητής δεν είναι επαρκή. *Στοιχεία, βέβαια, επαρκή για τον πρώιμο αυτό χρόνο λειτουργίας του ιδρύματος δεν έχουν εντοπιστεί.* Τη θέση, όμως, πως το Παρθεναγωγείο εξ αρχής λειτούργησε στο κτίριο της οδού Σωκράτους στηρίζει και η πληροφορία που καταχωρεί η Αγγ. Μεταλλινού, η οποία υπήρξε μαθήτρια και δασκάλα στο σχολείο αυτό, για «...εκατόν και πλέον έτη...» λειτουργία του σχολείου «στο αρχαίον και πεπαλαιωμένον κτίριον [...]». Επίσης, δεν μπορεί να μεταφέρθηκε στο κτίριο αυτό της οδού Σωκράτους μετά το 1874 -ανάμεσα στα έτη που προτείνονται από τον ερευνητή- καθώς και *ο Τύπος της εποχής μαρτυρεί ότι ήδη από το 1874 στεγάζεται σε αυτό* [οι υπογραμμίσεις δικές μου]». Και καταχωρίζει η ερευνήτρια (δυστυχώς, χωρίς να παραθέτει αυτούσιες τις ειδήσεις) ημερομηνίες δημοσιευμάτων από το έτος 1875 και επέκεινα.

Κατ' αρχάς, πρέπει να ελεγχθεί η χρονολογία ίδρυσης του σχολείου, διότι πράγματι δεν διαθέτουμε «στοιχεία επαρκή» για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του. Η Αγγελική Μεταλλινού (1885-1963)[74], την οποία επικαλείται η συγγραφεύς, δεν έκανε αρχειακή έρευνα για το Παρθεναγωγείο. Απλώς κατέγραψε την τοπική παράδοση. Οι προφορικές αναμνήσεις της πρέπει, συνεπώς, να διασταυρώνονται και να αξιολογούνται. Το γεγονός ότι φοίτησε στο σχολείο αυτό στα τέλη του 19ου αιώνα δεν την καθιστούσε ικανή να πιστοποιεί γεγονότα που συνέβησαν πολλά χρόνια πριν γεννηθεί, όπως η στέγαση του Παρθεναγωγείου. Στα δημοσιευμένα στοιχεία από τον «Κώδικα του Ιερωνύμου» (που φτάνουν ως το 1853)[75] δεν γίνεται μνεία για Παρθεναγωγείο. Η είδηση που παραθέτει η συγγραφέας ότι στα 1854 η εφορεία των εκπαιδευτηρίων αποφάσισε να δημιουργήσει σχολείο «απόρων κορασίδων»[76] δεν είναι αρκετή για να τοποθετήσουμε την έναρξη λειτουργίας του Παρθεναγωγείου κατά το έτος εκείνο. Η παλαιότερη γνωστή συγκεκριμένη αναφορά για το Παρθεναγωγείο χρονολογείται στα 1861[77]. Συνεπώς, δεν τίθεται θέμα να λειτουργούσε επί «εκατόν και πλέον έτη» (η φράση δημοσιεύθηκε το 1938) το Παρθεναγωγείο.

Δεύτερον, η Κ. Δαλακούρα σημειώνει ότι η λειτουργία του σχολείου στο συγκεκριμένο κτίριο μαρτυρείται από τον Τύπο και παραθέτει χρονολογίες από 3.6.1875 και έπειτα. Αλλά πώς άραγε «μαρτυρεί» ο Τύπος ότι εκεί στεγαζόταν το σχολείο; Πώς το αναγνωρίζει η συγγραφέας; Αυτό, δυστυχώς, δεν μπορούμε να το κρίνουμε, αφού δεν διαθέτουμε τις σχετικές ειδήσεις από τις δυσεύρετες εφημερίδες. Επιπλέον, η στέγαση του Παρθεναγωγείου στο συγκεκριμένο κτίριο στα 1874, δεν αποδεικνύει τίποτε για τα προηγούμενα χρόνια. Αν όντως στα 1874 το Παρθεναγωγείο στεγαζόταν στο εν λόγω κτίριο, το γεγονός αυτό μάλλον επιβεβαιώνει παρά απορρίπτει την υπόθεσή μου («...από το 1874 ως το 1880»).

Τρίτον, προκύπτει ένα ερώτημα: Αν πράγματι η Μαριγώ Καρανικόλα είχε «δωρίσει το αρχοντικό της στην κοινότητα στα 1845»[78], τότε για ποιο λόγο αγόρασε η κοινότητα το σχολείο αυτό στα 1887, αφού υποτίθεται ότι ήταν ήδη ιδιοκτήτριά του;

Ανεξάρτητα, πάντως, από το πότε ακριβώς εγκαταστάθηκε το παρθεναγωγείο στην οδό Σωκράτους, σημασία έχει η οικογένεια που το αφιέρωσε στην ελληνική κοινότητα. Ποια ήταν αυτή η δωρήτρια, η Μαριγώ Χατζηνικόλα;

Ο Χατζή Αστέριος Φίφα[79] υπήρξε ένας από τους δύο πλουσιότερους χριστιανούς κατασκευαστές χοντρού μάλλινου υφάσματος, του λεγόμενου αμπά, στα τέλη του 18ου αιώνα και ένας από τους έξι πλουσιότερους χριστιανούς Θεσσαλονικείς της εποχής του[80]. Το 1792 απέδωσε στην κοινότητα ως μερίδιο για την αποπληρωμή του συσσωρευμένου κοινοτικού χρέους το σημαντικό ποσό των 3.500 γροσίων[81]. Την εποχή εκείνη το γρόσι περιείχε 5,9 γραμμάρια καθαρό ασήμι, η ισοτιμία του οποίου προς το χρυσό ήταν 1:11,8[82]. Άρα, ο Αστέριος πλήρωσε φόρο σχεδόν 21 κιλά καθαρό ασήμι, ή 1.750 γραμμάρια χρυσό, δηλαδή περίπου 20.000 σημερινά δολάρια.

Ελένη Ιωάννου. Απόφοιτος του παλαιού Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης, επί διευθυντρίας Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου. («Παλαιά Θεσσαλονίκη», εικονογραφημένη, Η παιδεία-τα ελληνικά σχολεία-ο τύπος-το θέατρον-η φιλανθρωπία κτλ. κατά τον 19ο αιώνα, τόμος Β', Αγγελική Β. Μεταλλινού, Θεσσαλονίκη, Τύποις Κορνηλίου Θεοδωρίδου, 1940)

Δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο για τον Αστέριο Φίφα. Αλλά, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις άλλες περιπτώσεις των ευπόρων Θεσσαλονικέων, επιχειρηματίας με τόσο μεγάλη οικονομική επιφάνεια θα έπρεπε να διαθέτει ξένη διπλωματική προστασία για να διατηρήσει την περιουσία του. Γι' αυτό θα πρέπει να ταυτίσουμε τον Αστέριο Φίφα με τον μοναδικό Αστέριο που ήταν προστατευόμενος ξένης δύναμης, δηλαδή με τον Αστέριο γιο του Χατζή Μανόλη, που ήταν το 1797 υπήκοος της Ολλανδίας[83].

Γιος του Αστερίου, υιού του Χατζή Μανόλη, ήταν ο Νικόλαος Αστερίου, για τον οποίον γνωρίζουμε περισσότερα. Γεννήθηκε περί το 1765[84]. Το 1809 είχε αγοράσει στασίδι και στην εκκλησία της Παναγίας της Λαγουδιανής[85], όμως αυτό μπορεί να αποτέλεσε απλώς χειρονομία βοηθείας στη μονή Βλατάδων, της οποίας η Λαγουδιανή ήταν μετόχι, και δεν δείχνει απαραίτητα ότι ο Νικόλαος ήταν τότε ενορίτης της Λαγουδιανής. Το ενδιαφέρον του για το ενοριακό έργο φαίνεται, άλλωστε, και από την αναφορά του στον κώδικα του ναού της Παναγούδας, κατά τα έτη 1802 και 1815[86], αν και δεν ήταν ενορίτης της. Στα 1819 ο Νικόλαος Αστερίου ήταν ήδη ένας από τους πλουσιότερους χριστιανούς της Θεσσαλονίκης, αν κρίνουμε από την προσφορά που έκανε για την αγορά ενός στασιδιού στον Άγιο Αθανάσιο, του οποίου ήταν ενορίτης. Πρόσφερε, συγκεκριμένα, το σεβαστό ποσό των 680 γροσίων, μία από τις υψηλότερες προσφορές που έγιναν το έτος εκείνο (αντιστοιχούσε σε ημερομίσθια δύο χρόνων ενός τεχνίτη), και αγόρασε το στασίδι με αριθμό 55[87]. Ο Νικόλαος διατέλεσε επίτροπος του Αγίου Αθανασίου στα 1820[88]. Επανήλθε στα καθήκοντα αυτά κατά τη δύσκολη μετεπαναστατική περίοδο 1828-1831[89], όταν ο Ελληνισμός της Θεσσαλονίκης χειμαζόταν.

Το 1831 ο Νικόλαος χαρακτηρίζεται σε φερμάνι ως «έμπορος» και «μπερατλής», είχε αποκτήσει δηλαδή ειδικά εμπορικά και φορολογικά προνόμια για να πραγματοποιεί πράξεις εξωτερικού εμπορίου. Το έτος εκείνο ήταν 65 ετών[90]. Πέθανε πριν από το 1840, αφού στον σχετικό κατάλογο των μπερατλήδων του έτους εκείνου δεν αναφέρεται[91]. Πριν από το θάνατό του, αφιέρωσε κληροδότημα υπέρ των σχολείων[92].

Ο Νικόλαος απέκτησε μια κόρη, την Αγορίτσα, η οποία παντρεύτηκε το σταφιδέμπορο Δημήτριο Οικονόμου[93], και τρεις γιους: Το Δημήτρη, που γεννήθηκε το 1803, τον Κωνσταντίνο, που γεννήθηκε το 1806, και τον Πέτρο, που γεννήθηκε το 1817. Το 1831 οι δύο μεγαλύτεροι ήταν ήδη εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη[94]. Αργότερα, τους ακολούθησε και ο Πέτρος. Πράγματι, το 1850 ο Πέτρος Ν. Στεργίου [δηλαδή υιός Νικολάου υιού Αστερίου], Θεσσαλονικιός εγκατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη, πρόσφερε υπέρ των σχολείων 1.000 γρόσια[95]. Στα 1867 ο ίδιος προσέφερε 1.000 γρόσια στο ναό του Αγίου Αθανασίου, μέσω του Ι. Ρογκότη[96].

Μαρία Δούκα. Υποδιευθύντρια του παλαιού Παρθεναγωγείου επί διευθυντρίας Ειρήνης Κοκκίνου (Χαρίση). («Παλαιά Θεσσαλονίκη», εικονογραφημένη, Η παιδεία- τα ελληνικά σχολεία-ο τύπος-το θέατρον-ηφιλανθρωπία κτλ. κατά τον 19ο αιώνα, τόμος Β', Αγγελική Β. Μεταλλινού, Θεσσαλονίκη, Τύποις Κορνήλιου Θεοδωρίδου, 1940)

Ας επιστρέψουμε τώρα στο Παρθεναγωγείο και στον τρόπο με τον οποίον πέρασε το κτίριό του στην ιδιοκτησία της ελληνικής κοινότητας. Όπως είδαμε, η

Το κτίριο του Παρθεναγωγείου, κατοικία της οικογένειας Νικολάου Αστερίου. Αγγελική Μεταλλινού, «Το Ανώτερον Κεντρικόν Παρθεναγωγείον και η μορφωτική του δράσις», Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1939

κοινότητα αγόρασε το κτίριο στα 1887. Όμως, σύμφωνα με την παράδοση, δωρίθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα από τη Μαριγώ, «σύζυγο Στεργίου Καρανικόλα»[97]. Η παράδοση κάνει λάθος ως προς το χρόνο. Η πληροφορία είναι όμως σημαντική, διότι μας επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τη σύζυγο του Νικολάου Στεργίου, ο οποίος κρύβεται πίσω από το όνομα «Στέργιος Καρά Νικόλας», με τη συνήθη αντιμετάθεση του βαπτιστικού ονόματος (Νικόλαος) και του πατρωνυμικού προσωνυμίου (Στεργίου). Η Μαριγώ, δηλαδή, ήταν σύζυγος του Νικολάου Αστερίου. Το πρόθεμα «καρά» [=μαύρο] μαρτυρεί το παρατσούκλι του Νικολάου, επειδή ήταν μελαχρινός. Το γεγονός επιβεβαιώνεται από την αρχειακή μαρτυρία ότι οι γιοι του είχαν μαύρο μουστάκι, στα 1831 όταν ο ίδιος -γέρος πια- είχε γκρίζο[98].

Η Μαριγώ ήταν κόρη του Ανδρόνικου, γιου του Γεωργίου Πάικου. Πράγματι, ο εκτελεσθείς κατά το 1821 Ανδρόνικος Πάικος[99] είχε μία κόρη, της οποίας η έρευνα δεν είχε βρει το όνομα, αλλά γνώριζε ότι είχε παντρευτεί «Καρανικόλα τινά»[100]. Αδελφές της ήταν η Αικατερίνη, σύζυγος Ιωάννη Δέλτα, που έζησε στην Τεργέστη, και η Ευθυμώ, σύζυγος Γαβριήλ, που έζησε στο Βουκουρέστι[101].

Σύμφωνα με τα κοινοτικά αρχεία, το 1905 ή 1906 «οι αδελφοί Στεργίου Πέτρου, γόνοι του ποτέ Καρανικόλα Θεσσαλονίκης», εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη, αφιέρωσαν το κτίριο στην κοινότητα, «όπως χρησιμεύση ως εκπαιδευτήριον υπό τον όρον ίνα τεθή πλαξ δηλούσα το αφιέρωμα αυτών»[102]. Τη δωρεά έκαναν, δηλαδή, τα εγγόνια του Πέτρου, που είχε γεννηθεί το 1817. Ο Πέτρος απέκτησε (τουλάχιστον) ένα γιο, τον Στέργιο, που έφερε το όνομα του παππού του. Ο Στέργιος Πέτρου απέκτησε τουλάχιστον δύο γιους. Αυτοί οι «αδελφοί [γιοι του] Στεργίου [γιου του] Πέτρου» ήταν εκείνοι που πραγματοποίησαν τη δωρεά.

Το Παρθεναγωγείο, με άλλα λόγια, ήταν η οικογενειακή κατοικία του Νικολάου Στεργίου, που εγκαταλείφθηκε μετά την αποδημία των απογόνων του στην Κωνσταντινούπολη. Το κτίριο ήταν «αρχαίο, ευρύχωρο και βυζαντινού ρυθμού», «πλουσιότατο μέγαρο», κατά την Αγγελική Μεταλλινού, που διέσωσε και φωτογραφία του[103]. Πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση που κατέχουμε έστω μια αχνή φωτογραφία αστικής κατοικίας της Θεσσαλονίκης των αρχών του 19ου αιώνα ή ενδεχομένως και του τέλους του 18ου. Ήταν κτίσμα διώροφο, διέθετε 16 δωμάτια και είχε μεγάλη αυλή[104].

Το περίγραμμα της οικογένειας αυτής δείχνει ότι ο ήδη πλούσιος αμπατζής Αστέριος από το Μοναστήρι[105] εγκαθίσταται στη Θεσσαλονίκη. Στα τέλη του 18ου αιώνα, ο αμπάς όχι μόνο συναγωνίζεται τα ευρωπαϊκά μάλλινα υφάσματα στις οθωμανικές αγορές, αλλά εξάγεται και στην Ευρώπη, διότι υπερτερεί τόσο από άποψη ποιότητας, όσο και από άποψη κόστους. Η εκμηχάνιση της παραγωγής στη Βρετανία δεν έχει πάρει ακόμη τις διαστάσεις, που αργότερα θα συντρίψουν την οθωμανική εριουργία.

Ο γιος του αμπατζή, ο Νικόλαος, γίνεται έμπορος μεγάλων αποστάσεων, με φερμάνι που του επιτρέπει να εξάγει και να εισάγει εμπορεύματα με μειωμένο δασμό, σαν να είναι ευρωπαίος υπήκοος. Τα πλούτη του δεν τον εμποδίζουν να απασχολείται με το υψίστης σημασίας -εκείνη την εποχή- λειτούργημα του ενοριακού επιτρόπου. Οι σύγχρονοί του τον καταγράφουν στους κώδικες ως Νικόλαο Αστερίου ή Στεργίου, αλλά στην καθημερινή πρακτική τον ξεχωρίζουν με βάση ένα εξωτερικό χαρακτηριστικό, που φαίνεται ότι δεν περνάει απαρατήρητο: ο ένοικος του ανακτόρου με τα 16 δωμάτια, ο γαλαντόμος αγοραστής στασιδιών, είναι πολύ μελαχρινός. Έτσι, γίνεται για όλους ο «Καρά» Νικόλας.

Στα «χρόνια της παρακμής», κατά την έκφραση του Β. Δημητριάδη, που ακολούθησαν την καταστροφή της χριστιανικής αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης στα 1821-1823, η τρίτη γενιά, δηλαδή τα παιδιά του Καρά Νικόλα, μετακινείται στην ασφαλέστερη Κωνσταντινούπολη, όπου η αγορά έχει μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους. Η τρίτη γενιά διατηρεί τα πλούτη της, αλλά και την μνήμη της Θεσσαλονίκης. Δωρίζει πρώτα στα σχολεία, μετά στην ενορία που επιτρόπευσε ο πρόγονός της και, τέλος, στα παιδιά του δέκατου ένατου και των επόμενων αιώνων, ένα σημαντικό αστικό ακίνητο, που είχε μεν αγοράσει η ελληνική κοινότητα, αλλά δεν μπορούσε να το ξεπληρώσει.

Αυτά ως προς την οικογένεια, με βάση τα υφιστάμενα τεκμήρια. Αλλά η «πλαξ», που ανέλαβε η κοινότητα να τοποθετήσει, για να διατηρηθεί η μνήμη της οικογένειας, δεν είναι ορατή σε κανένα σημείο του σχολικού κτηρίου του πρώην Ε΄ Γυμνασίου Θηλέων, νυν 17ου Λυκείου. το οποίο αντικατέστησε το παλαιό παρθεναγωγείο. Τι απέγινε η πλάκα;

3. Ο Χατζή Δημήτριος Χρήστου και το Νηπιαγωγείο Βαρδαρίου

Η περίπτωση του Δημητρίου Χρήστου μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την περιουσιακή διάρθρωση ενός «μεσαίου» επιχειρηματία της Θεσσαλονίκης, στα μέσα του 19ου αιώνα. Ο Δημήτριος Χρήστου φορολογήθηκε στα 1865 με στρατολογικό αντισήκωμα 70 γροσίων[106], ενώ το ανώτερο ήταν 200 και το κατώτερο 25. Με βάση

Όμιλος Φιλομούσων, αναμνηστική φωτογραφία δείπνου.(«Παλαιά Θεσσαλονίκη», εικονογραφημένη, Η παιδεία-τα ελληνικά σχολεία-ο τύπος-το θέατρον-η φιλανθρωπία κτλ. κατά τον 19ο αιώνα, τόμος Β΄, Αγγελική Β. Μεταλλινού, Θεσσαλονίκη, Τύποις Κορνήλιου Θεοδωρίδου, 1940)

αυτό το στοιχείο, θα τον κατατάσσαμε σε μεσαίο οικονομικό επίπεδο. Ήταν «άνθρωπος αγράμματος και ήκιστα κοινωνικός, ζήσας καθ' όλον τον βίον μεμονωμένως και ιδιοτρόπως»[107]. Ο «αγράμματος» αυτός άνθρωπος πέθανε το 1877 και άφησε όλη του την περιουσία στην ελληνική κοινότητα. Η περιουσία του ήταν η εξής[108]:

- Μία οικία στην περιοχή του Βαρδάρη, αξίας 150 λιρών[109].
- Μισός σαμολαδόμυλος και ένας αλευρόμυλος ή σιδηρουργείο[110].
- Χρεωστικά ομόλογα διαφόρων, ύψους 514 λιρών.

Επιπλέον, ο Χατζή Δημήτριος είχε αφιερώσει και το οίκημα στο οποίο στεγαζόταν το νηπιαγωγείο Βαρδαρίου[111], στην οδό Αντιγονιδών[112]. Ήταν μονώροφο, με τρία δωμάτια και οικόπεδο 300 πήχεων[113].

Το τι σήμαινε «βίος μεμονωμένος» με τα μέτρα της εποχής φαίνεται από το γεγονός ότι ο Χατζή Δημήτριος διατέλεσε επίτροπος του ναού του Αγίου Μηνά[114]. Είχε, δηλαδή, αναλάβει σοβαρές κοινωνικές ευθύνες.

Σε πρόσφατη μελέτη[115], η οποία χρησιμοποίησε τις ανωτέρω γνωστές από ετών πηγές[116], αμφισβητήθηκε ότι το Νηπιαγωγείο Βαρδαρίου στεγάσθηκε σε ακίνητο που δώρισε ο Δημήτριος Χρήστου[117]. Εν τούτοις, η είδηση αυτή προέρχεται απευθείας από το Γενικό Κτηματολόγιο της Ελληνικής Κοινότητας (1894), στο οποίο αναγράφεται σαφώς:

«Νηπιαγωγείον Βαρδαρίου. Εν τω Κώδικι της Μητροπόλεως σημειούται ως αφιέρωμα Χ΄΄ Δημητρίου Χρήστου αντί (λ. οθ.) 250»[118].

Προηγουμένως, η έκθεση Αυγερινού σημείωνε με σαφήνεια:

«Νηπιαγωγείον Βαρδαρίου αφιέρωμα Χ΄΄ Δημητρίου (αξία λ. οθ.) 250[119]».

Στον συντάκτη της μελέτης προκάλεσε σύγχυση το γεγονός ότι, ενώ ο Δημήτριος Χρήστου άφησε με τη διαθήκη του μία οικία στην κοινότητα, οι κτηματολογικές πηγές μνημονεύουν δύο οικίες που κληροδότησε το ίδιο πρόσωπο. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι κάνουν λάθος οι πηγές, αλλά ότι απλώς δεν γνωρίζουμε πότε και υπό ποίες συνθήκες (όχι πάντως με τη διαθήκη του) δώρισε ο ευεργέτης την οικία όπου στεγάσθηκε το Νηπιαγωγείο Βαρδαρίου.

Παραδόξως, η ίδια μελέτη διατείνεται ότι το Νηπιαγωγείο Βαρδαρίου στεγαζόταν σε οίκημα της «αειμνήστου Καλούδας», στηριζόμενη στα πρακτικά μίας συνεδρίασης κοινοτικού οργάνου του έτους 1878[120]. Η συνεδρίαση αφορούσε, όμως, άλλο σχολείο, που τελικώς δεν ιδρύθηκε, και όχι το νηπιαγωγείο. Αφιερώτρια με το όνομα «Καλούδα»[121] δεν αναφέρεται σε καμία κτηματολογική πηγή[122] και οπωσδήποτε δεν είχε σχέση με το Νηπιαγωγείο Βαρδαρίου, σύμφωνα με τις κτηματολογικές ειδήσεις που προαναφέραμε.

Ως προς τη χρονολογία έναρξης λειτουργίας του Νηπιαγωγείου στο Βαρδάρη, αυτή θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν από το έτος 1885, αφού στην έκθεση του εφόρου Φιλίπποβιτς του έτους εκείνου, γίνεται μνεία της λειτουργίας του με 42 νήπια[123].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Κατάστιχον της Ελληνικής Σχολής Θεσσαλονίκης 1825-1844: Οι αγώνες της Εκκλησίας και της Ελληνικής Κοινότητας για την πρόοδο των σχολείων και την ανάπτυξη της εκπαίδευσης», *Θεσσαλονίκη* 6 (2002) 369-493.

2. Βλ. Θάλεια Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, «Τα κτηματολόγια της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης ως πηγές ιστορίας και τοπογραφίας της πόλης: Το παράδειγμα των σχολείων», *Πρακτικά ΙΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, 1994, Θεσσαλονίκη 1995, 381-406. Επίσης, Ε. Χεκίμογλου, «Νεότερες και λανθάνουσες ειδήσεις για τα εκπαιδευτήρια και τους οικονομικούς πόρους της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Θεσσαλονίκης (1850-1912)», *Θεσσαλονίκη* 4, 119-150, Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Η εκπαιδευτική δραστηριότητα της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας: Γενικό πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων. Σχολικά κτίρια, τοπογραφία», *Θεσσαλονίκη* 3 (1992) 109-130.

3. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Κατάστιχον της Ελληνικής Σχολής», *ό.π.*, 373.

4. Δεν αναγράφεται σε κανένα σημείο του κώδικα καταβολή ενοικίου για το σχολείο αυτό.

5. *Αυτόθι*, 373, 389 και 391. Δαπανήθηκαν (642,29 + 70 =) 712,29 γρόσια.

6. *Αυτόθι*, 471-473. Πραγματοποιήθηκαν πάνω από 500 ημερομίσθια κτιστών και δαπανήθηκαν 6.043 γρόσια. Το ποσό αυτό είναι μεγαλύτερο από εκείνο που δαπανήθηκε για την ανέγερση αλληλοδιδακτικής σχολής (βλ. πιο κάτω). Από τον αναλυτικό λογαριασμό φαίνεται ότι εκτός από μεγάλη ποσότητα κεραμιδιών αγοράσθηκαν και πολλά οικοδομικά υλικά. Ίσως, λοιπόν, επρόκειτο περί ανοικοδομήσεως και όχι απλής επισκευής.

7. *Αυτόθι*, 373.

8. *Αυτόθι*, 413. Δαπανήθηκαν 5.270 γρόσια για την κατασκευή 246 τετραγωνικών πήχεων (περίπου 123 τετραγωνικών μέτρων).

9. Για το ναό του Αγίου Νικολάου βλ. Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου, «Νεότερα στοιχεία για το ναό του αγίου Νικολάου Τρανού στη Θεσσαλονίκη (1863). Προσέγγιση σε ένα θέμα βυζαντινής τυπολογίας», *Μακεδονικά* 29 (1994) 132-173, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Ευτέρπη Μαρκή Αγγέλκου, «Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού», *Μακεδονικά* 19 (1979) 271-290.

10. *Αυτόθι*, 373.

11. Η Μαλάμω, θυγατέρα του Κωνσταντίνου και αδελφή του Αντωνίου. Βλ. Ι.Κ. Βασδραβέλλης (επιμ.), *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α΄ Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952, 349

12. *Αυτόθι*.

13. Στο άτιτλο λογιστικό κατάστιχο της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης (1793-1796) που περιλαμβάνει τα περισσότερα ονόματα των χριστιανών της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα καταγράφτηκε μόνον ένας δάσκαλος, ονόματι Δέλιος, ο οποίος φορολογήθηκε με την κατώτατη φορολογική κλίμακα, άρα ήταν πολύ φτωχός. Πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση να ήταν ιδιοκτήτης ακινήτου. Για το άτιτλο λογιστικό κατάστιχο που τηρείται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», *Πρακτικά Ε΄ Επιστημονικού Συμποσίου, Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912 Α΄*, Θεσσαλονίκη 1993, 117 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία (σ. 117, υποσ. 7).

14. *Έκθεσις της κατά το άρθρον 1 του Νομ. Διατάγματος της 25ης Φεβρουαρίου του 1926 «περί τροποποιήσεως του νόμου 2508» επιτροπής, υπό ημερομηνίαν 15-29 Ιουνίου 1926, περί εκκαθαρίσεως της περιουσίας των ευαγών ιδρυμάτων και ναών της τέως Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη, τύποις Παπανέστορος Μεγάλου Αλεξάνδρου 16, χ.χ. [1926], 15.

15. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 68-69. Η οδός Κοζάνης ονομαζόταν τουρκιστί Μποστάν Τσικμαζί (=Αδιέξοδο του λαχανόκηπου). Πάροδός της ήταν η οδός Σιατίστης.

16. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, 413.

17. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κτηματολόγιο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, σ. 6. Πρβλ.

Θάλεια Σ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 382-383.

18. Αρχείο Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, κώδικας 555 με τίτλο «Βιβλίον δεύτερον των πρακτικών της Αντιπροσωπείας της ενταύθα Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος», σ. 11. Πρβλ. Γ. Στογιόγλου, *Νέα στοιχεία για τα σχολεία της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στην εποχή του μητροπολίτη Ιερωνύμου (1841-1853)*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 77 κ.έ., Θάλεια Σ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου και Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 381-382.

19. *Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Θεσσαλονίκης, 100 χρόνια 1873-1973*, χ.τ., χ.χ. (Θεσσαλονίκη 1973), σ. 33. Πρβλ. αυτόθι και 16: «Με την εισήγησιν του Μητροπολίτου [=Αλεξάνδρου] της παρεχωρήθη [=της αδελφότητας] το οικόπεδο εις τα ερείπια παλαιάς αστικής σχολής, πλησίον της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου, το οποίον ανήκεν εις την Ελληνικήν Κοινότητα (...) Δια τα σχέδια του κτιρίου προσεφέρθη ο αείμνηστος μηχανικός Γεώργιος Μενεξές».

20. Ι. Τσικόπουλος, «Ιστορία των σχολείων της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον «Ο Γόρδιος Δεσμός» Χρήστου Γουγούση 1915* [εκδόται καταστήματα Μ. Τριανταφύλλου και Σίας, οδός Βενιζέλου αριθ. 97, Θεσσαλονίκη]. Ο συγγραφέας, Ιωάννης Τσικόπουλος, καταγόμενος εκ Καταφυγίου, χρημάτισε καθηγητής του Ελληνικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης [βλ. Κ.Σ. Τάττης, «Ιστορικαί σημειώσεις περί Θεσσαλονίκης», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 2 (1918) 521]. Έγραψε το άρθρο στις αρχές του 1908.

21. Ι. Τσικόπουλος, *ό.π.*

22. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, *ό.π.*, 413. Για την «κάμαραν του διδασκάλου και τα αναγκαία» δαπανήθηκαν 450 γρόσια.

23. *Αυτόθι*, 433, 443, 453, 475, 477, 481, 483, 493,

24. *Αυτόθι*, 410 και 422.

25. Η κοινότητα αγόρασε το ακίνητο αντί 300 οθωμανικών λιρών. Όμως, ο Βενιαμίν είχε κληροδοτήσει στην κοινότητα σχεδόν το ήμισυ αυτού του ποσού. Βλ. Γ. Στογιόγλου, *Νέα στοιχεία, ό.π.*, σ. 53, Θάλεια Σ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 391-393.

26. Κ.Π. Κισκήρα, «Η Θεσσαλονίκη στα 1834 μέσα από τα μάτια αμερικάνων ιεραποστόλων», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3 (Οκτώβριος 2000) 138.

27. Ενδιαφέρον έχει και η εξής λεπτομέρεια. Κανείς από τους δασκάλους που μνημονεύονται στον κώδικα των εκπαιδευτηρίων δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των χριστιανών της Θεσσαλονίκης που χρονολογείται στην περίοδο 1830-1835. Βλ. Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής: Η Ελληνική Κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατά τη δεκαετία του 1830 με βάση ένα οθωμανικό κατάστιχο απογραφής του πληθυσμού*, Ηράκλειο 1997, σσ. 211-316. Αντίθετα, καταγράφεται ο 27χρονος δάσκαλος Απόστολος, γιος Γιώργη, «πρώτος κεχαγιάς», που κατοικούσε στην ενορία της Υπαπαντής (*αυτόθι*, σ. 277), ο οποίος όμως δεν μνημονεύεται στον κώδικα. Ίσως δίδασκε σε κάποιο από τα ιδιωτικά σχολεία περί των οποίων κάνουν μνεία οι ιεραπόστολοι.

28. Κ.Π. Κισκήρα, *ό.π.*, 138-139.

29. Α. Βακαλόπουλος, «Αναμνήσεις του γερμανού νομοδιδασκάλου και ιστορικού του Δικαίου Karl Eduard Zacharia από ένα ταξίδι του στην Ανατολή στα χρόνια 1837 και 1838», *Θεσσαλονίκη* 2 (1992) 146.

30. Γ. Στογιόγλου, *Νέα στοιχεία, ό.π.*, σ. 53.

31. Το εμβαδόν του οικοπέδου ήταν 970 τετραγωνικοί πήχεις.

32. Θάλεια Σ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 392-393.

33. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κτηματολόγιο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, σ. 1-2. Γίνεται σαφής αναφορά ότι αγοράσθηκε το 1852 αντί 300 λιρών.

34. *Αυτόθι*. Ο λόγος που έγινε η αγορά ήταν για να οικοδομηθεί νέο κτίριο του γυμνασίου (Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Κώδικας 14, σ. 83), η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε, διότι το γυμνάσιο μετεγκαταστάθηκε στην οικία Πρασακάκη. Βλ. Θ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 396-397. Πρβλ. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Εύτολμος και άοκνος των ημετέρων σχολείων προστάτης. Η παρουσία του Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ιωακείμ στην οργάνωση και λειτουργία των σχολείων της Ελληνικής Κοινότητος (1874-1878)», *Επιστημονικό συμπόσιο Χριστιανική Μακεδονία, Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής*, Θεσσαλονίκη 1994, 112 υποσημείωση 5.

35. Αρχείο Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, κώδικας 555, *ό.π.*, σ. 8 και 11. Πρβλ. Γ. Στογιόγλου, *Νέα στοιχεία, ό.π.*, σ. 81, 82 και 85. Μικρή σύγχυση γεννάται από το λάθος στο χειρόγραφο του Αυγερινού, ο οποίος αναγνωρίζει στη σ. 8 την «οικίαν όπισθεν του συνδιδακτικού» με τον αύξοντα αριθμό 6, ενώ στον κατάλογο της σ. 11 την αριθμεί ως 22. Το λάθος μπορεί να διαπιστωθεί από το άθροισμα των αξιών των ακινήτων. Ο Αυγερινός υπολογίζει την αξία του ακινήτου Καρίπογλου με 350 λίρες και της οικίας με 300 (σ. 11), ενώ προηγουμένως (σ. 8) σημειώνει ότι, αν πουληθούν αμφότερα τα ακίνητα, η κοινότητα θα ωφεληθεί με 650 λίρες.

36. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κτηματολόγιο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, σ. 2.

37. Το οποίο αναφέρεται ως οικόπεδο στο Αρχείο Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Γενικό Κτηματολόγιο του 1918, σελ. 8. (Εκ παραδρομής στο Θ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 393, σημείωση 39 σημειώνεται η σελ. 3). Επίσης, ως οικόπεδο αναφέρεται στο Έκθεσις (...) περί εκκαθαρίσεως της περιουσίας των ευαγών ιδρυμάτων και ναών της τέως Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης, *ό.π.*, σ. 18: «συνορευόμενον προς νότον με οδόν Αριστοτέλους, προς ανατ. με οδόν Ιουλιανού...».

38. Γ. Στογιόγλου, *ό.π.*: «Κατά το έτος αυτό [=1853] συνεχίσθηκε η προσπάθεια για τη βελτίωση των συνθηκών της στέγασης των σχολείων και η μεταφορά του Αλληλοδιδακτικού Σχολείου στην οικία Καρίπογλου, η οποία μετατράπηκε σε σχολείο».

39. Θάλεια Σ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*

40. Κατά το σχολικό έτος 1857-1858 το ελληνικό σχολείο είχε 104 μαθητές και 3 δασκάλους. Βλ. Χ. Παπαστάθης, «Η καλλιέργεια των γραμμάτων στη Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία», *Νέα Εστία* 1403 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1985) 224. Στα 1861-1862 είχε 122 μαθητές. Το ίδιο έτος λειτουργούσαν στη Θεσσαλονίκη δύο αλληλοδιδακτικά σχολεία με 400 συνολικά μαθητές. Βλ. Δ. Σταματόπουλος, «Θεσσαλονίκη, 1858-1874. Η εφαρμογή των γενικών κανονισμών και ο μητροπολίτης Νεόφυτος», *Θεσσαλονικέων Πόλις, Γραφές και Πηγές 6.000 Χρόνων* 1 (1997) 92 υποσημείωση 34.

41. Θάλεια Σ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, με βάση το κτηματολόγιο της ελληνικής κοινότητας του 1894. Πανομοιότυπη σχεδόν είναι η αναφορά του γενικού κτηματολογίου του έτους 1918 (σ. 8): «Ελειτούργησε κατ' αρχάς ως αστική κεντρική σχολή. Μετά την αγοράν του κτήματος τούτου εχρησίμευσεν ως ελληνική σχολή επί τινα έτη και κατόπιν ως γυμνάσιον». Για τα κτηματολόγια βλ. *αυτόθι*, 381-384.

42. Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 397.

43. Προς αποφυγή συγχύσεων χρησιμοποιούμε τον όρο «αλληλοδιδακτικό» εννοώντας το κατώτερο σχολείο, ως συνώνυμο των όρων «συνδιδακτικό» ή «αστική σχολή». Το αλληλοδιδακτικό αντικαταστάθηκε από το συνδιδακτικό το έτος 1874. Βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Εύτολμος και άοκνος των ημετέρων σχολείων προστάτης...», *ό.π.*, 115.

44. Ι. Τσικόπουλος, *ό.π.*

45. Ι.Κ. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, σ. 532.

46. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Κώδικας 14, σ. 169.

47. Ν. Γκαρμπολάς, *Πώς η Μακεδονία παρέμεινε ελληνική*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1934, σ. 101.

48. Συμμετείχε στην ενοριακή συνέλευση της 15.1.1886. Βλ. Κώδικα Αγίου Αθανασίου, σ. 102. Εξέλεγξε, μάλιστα, και τους λογαριασμούς της ενορίας (αυτόθι, σ. 105).

49. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Κώδικας 19, 43.

50. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κτηματολόγιο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, σ. 6-7.

51. Αυτόθι. Επίσης, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Κώδικας 19, 43.

52. Με μια βιαστική ανάγνωση, στο ίδιο συμπέρασμα θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε και από τα διαφορετικά ποσά (17.325 γρόσια απέφερε η εκποίηση του 1853 και σε 100 λίρες ανήλθε η είσπραξη από τον Γερασίμου, δηλαδή εκ πρώτης όψεως 10.000 γρόσια). Όμως, στην περίοδο που εξετάζουμε η ισοτιμία οθ. λίρας και γροσιού ήταν κυμαινόμενη, όπως προκύπτει από συναλλαγές που καταγράφτηκαν στον Κώδικα του ναού του Αγίου Αθανασίου, που τηρείται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας: Έτος 1860, 1 οθ. λ. = 160 γρόσια (σ. 53δ). Έτος 1872, 1 οθ. λ. = 124 γρόσια (σ. 74). Έτος 1886, 1 οθ. λ. = 178 γρόσια (σ. 104δ). Έτος 1887, 1 οθ. λ. = 154 γρόσια (σ. 107). Θα μπορούσε, δηλαδή, το ποσόν των 17.325 γροσιών του 1853 να αντιστοιχούσε σε 100 λίρες.

53. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Κώδικας 14, σ. 82-83.

54. *Αυτόθι*, σ. 120.

55. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κτηματολόγιο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, σ. 6. Αγοράσθηκε η παλαιά «φάμπρικα του Μαυρουδή» (πιθανότατα εγκαταλειμμένο μεταξουργείο). Εκεί χτίσθηκε το 1906 η κεντρική αστική σχολή. Βλ. Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 394-395.

56. Με το σημαντικό μίσθωμα των 130 λιρών ετησίως. Βλ. Δ. Φιλίπποβιτς, *Έκθεσις της πνευματικής και υλικής καταστάσεως των εν Θεσσαλονίκη ελληνικών εκπαιδευτηρίων κατά το σχολικόν έτος 1884-1885 ήτοι λογοδοσία της Εφορίας αναγνωσθείσα εν τη ιερά μητροπόλει τη 11η Νοεμβρίου 1885*, εν Αθήναις 1886, σ. 11 και 43.

57. Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών, *ό.π.*

58. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Η εκπαιδευτική δραστηριότητα της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης...», *ό.π.*, 110.

59. Μνεία του δημοτικού σχολείου δεν γίνεται ούτε στο χάρτη Βερνιέσκι [βλ. Αλεξάνδρα Γερόλυμπου, «Πρώιμες πολεοδομικές πρωτοβουλίες της δημοτικής αρχής και το πρώτο «σχέδιο πόλεως» στη Θεσσαλονίκη (1870-1880)», *Θεσσαλονίκη* 4 (1994) 151-177] ούτε στον στρατιωτικό οθωμανικό χάρτη του 1882 (βλ. Ε. Χεκίμογλου-Ε. Danacioğlu, *Η Θεσσαλονίκη πριν από εκατό χρόνια: Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 109-124. Για την αυλή του Αγίου Αθανασίου βλ. Ε. Χεκίμογλου, *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης: Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*, Θεσσαλονίκη 2001, 223-253.

60. Ανάλογη ήταν και η άποψη που υποστηρίξαμε στο Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου και Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 391. Εκεί, όμως, στηριζόμασταν για την ταύτιση και σε περιγραφή του Πέτρου Παπαγεωργίου, που σήμερα δεν είμαι βέβαιος ότι αφορούσε το συγκεκριμένο ακίνητο. Δυστυχώς, όταν η παρούσα μελέτη συντάχθηκε, δεν ήταν διαθέσιμος ο κώδικας του μητροπολίτη Ιερωνύμου, ο οποίος ίσως μας διαφώτιζε σε ποιον πουλήθηκε το οικόπεδο του αλληλοδιδακτικού το 1853. Ενδεχομένως, η συγκεκριμένη πληροφορία να καθιστούσε το έργο της τοπογραφικής ταύτισης ευκολότερο. Δεν αποκλείω το ενδεχόμενο και εκείνη η πώληση να έγινε προς την οικογένεια Γερασίμου.

61. Ν.Κ. Χριστοδούλου, *Η εν Θεσσαλονίκη εκκλησία του Αγίου Αθανασίου*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 8 και 13.

62. Αγγελική Μεταλλινού, «Το Ανώτερον Κεντρικόν Παρθεναγωγείον και η μορφωτική του δράσις», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1939, 280.

63. Θ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 395-396.

64. Όπως προκύπτει από την Αγγελική Μεταλλινού, *ό.π.*

65. Ε. Χεκίμογλου, «Νεότερες και λανθάνουσες ειδήσεις για τα εκπαιδευτήρια», *ό.π.*, 125-126.

66. Αγγελική Μεταλλινού, *ό.π.*, 277.

67. Οσάκις στο κείμενο γίνεται αναφορά σε λίρες, πρόκειται για χρυσές οθωμανικές λίρες που είχαν αξία ίση προς το 90% της χρυσής αγγλικής λίρας.

68. Βλ. Ε. Χεκίμογλου-Ε. Danacioglu, *ό.π.*, σσ. 109 κ.έ., ειδικώς 119.

69. Ε. Χεκίμογλου, «Νεότερες και λανθάνουσες ειδήσεις», *ό.π.*, 126, όπου σημείωνα ως απώτερο

όριο τη χρονολογία 1880, έχοντας υπόψη μου ότι ο χάρτης είχε εκδοθεί το έτος εκείνο. Η ακριβής χρονολογία, όμως, είναι το έτος 1300 Εγίρας, δηλαδή καθ' ημάς 1882-1883. Βλ. Ε. Χεκίμογλου-Ε. Danacioglu, *ό.π.*, σ. 109.

70. Θ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*

71. Ανωνύμων, *Το μωρόν άλας, ήτοι ο αποκεκηρυγμένος Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Καλλίδης και η συντροφία αυτού*, χ.τ., 1888, σ. 7. Πρβλ. Ε. Χεκίμογλου, «Νεότερες και λανθάνουσες ειδήσεις», *ό.π.*, 127.

72. Κατερίνα Ι. Δαλακούρα, *Το Κεντρικό Παρθεναγωγείο Θεσσαλονίκης (1854-1914). Μια πρώτη προσέγγιση της εκπαίδευσης των θηλέων στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 71. Βλέπε παρουσίαση του βιβλίου από τον υπογράφοντα, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 4 (Φεβρουάριος 2001) 87-88.

73. Κατερίνα Δαλακούρα, *ό.π.*, υποσημείωση 5.

74. Σ. Βασιλειάδης, Α. «Η γιαγιά μου η Αγγελική: Αναμνήσεις από την παιδική μου ηλικία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 12 (Δεκέμβριος 2003) 255-258.

75. Γ. Στογιόγλου, *ό.π.*

76. Κατερίνα Δαλακούρα, *ό.π.*, σσ. 55 και 75-76 υποσημείωση 19.

77. Δ. Σταματόπουλος, *ό.π.*

78. Κατερίνα Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 75.

79. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, άτιτλος κοινοτικός κώδικας 1792-1796, σ. 78.

80. Ε. Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», *ό.π.*, 113-136.

81. Η προέλευση του προσωνυμίου «φίφα» μου είναι άγνωστη. Ως προσωνύμιο δεν απαντά άλλη φορά στη Θεσσαλονίκη. Υπενθυμίζουμε ότι την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν επίθετα, αλλά μόνο προσωνύμια, που συνήθως δεν ήταν σταθερά. Ως επίθετο συμπεριλαμβάνεται στον Τηλεφωνικό Κατάλογο Αθηνών 2003.

82. Για τις ισοτιμίες βλέπε S. Pamuk, «Money in the Ottoman Empire, 1326-1914», *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Volume 2 (Cambridge University Press) 1994, 972-973.

83. Ι. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, *ό.π.*, σ. 353. Ο Αστέριος Χατζή Μανόλη δεν μνημονεύεται στον άτιτλο κώδικα του 1792 (βλέπε υποσημείωση 79), ενώ ο Αστέριος Φίφα δεν μνημονεύεται στα φερμάνια που παραχώρησαν ευρωπαϊκή υπηκοότητα σε Θεσσαλονικείς.

84. Β. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, *ό.π.*, σ. 217.

85. Γ. Στογιόγλου, *Η εν Θεσσαλονίκη Πατριαρχική Μονή των Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 280.

86. Γ. Στογιόγλου, «Ο εν Θεσσαλονίκη ναός της Παναγούδας εξ ανεκδότων πηγών, 1757-1905», *ΕΕΘΣΑΠΘ (1974)* 354 και 377 αντιστοίχως. Πιθανόν να κατείχε ακίνητα και στην ενορία αυτήν, στην οποία ήταν παντρεμένη η κόρη του.

87. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κώδικας Αγίου Αθανασίου, σ. 7.

88. Κώδικας Αγίου Αθανασίου, *ό.π.*, φ. 9.

89. Αυτόθι, φ. 21.

90. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 217.

91. Ι. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, σ. 531 κ.ε. Στον κατάλογο του 1840 σημειώνονται ακόμη και έμποροι που είχαν πεθάνει πρόσφατα.

92. Γ. Στογιόγλου, Νέα στοιχεία, *ό.π.*, σ. 30.

93. Εξετάζω την οικογένεια αυτή σε ανέκδοτη μελέτη μου.

94. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*, σ. 217.

95. Γ. Στογιόγλου, *ό.π.*, σ. 49.

96. Κώδικας Αγίου Αθανασίου, *ό.π.*, φ. 65.

97. Αγγελική Μεταλλινού, *ό.π.* Πρβλ. Στ. Παπαδόπουλος, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη

1970, σ. 97-98.

98. Β. Δημητριάδης, *ό.π.*

99. Σύμφωνα με ανέκδοτη μελέτη μου.

100. Γ. Στογιόγλου, «Παναγούδα», *ό.π.*, 383. Πρβλ. Αγγελική Μεταλλινού, *Παλαιά Θεσσαλονίκη*, [χ.χ., χ.τ.] τόμος Α΄, σ. 56.

101. Γ. Στογιόγλου, *αυτόθι*.

102. Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, Ε. Χεκίμογλου, «Νεότερες και λανθάνουσες», *ό.π.*

103. Αγγελική Μεταλλινού, «Το Ανώτερον Παρθεναγωγείον», *ό.π.*, 278-279.

104. Θ. Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 396.

105. Η καταγωγή προκύπτει από τον τρόπο με τον οποίον αναφέρεται ο Νικόλαος Αστερίου, όταν εγγράφεται το 1817 ως συνδρομητής σε μία ελληνική έκδοση του εξωτερικού: Νικόλαος Αστερίου εκ Μπιτολίων. Βλ. Α. Καραθανάση, *Θεσσαλονίκεια και Μακεδονικά*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 112.

106. Κ. Βακαλόπουλος, «Χριστιανικές συνοικίες, συντεχνίες και επαγγέλματα της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19ου αιώνα», *Μακεδονικά* 18 (1978) 119.

107. Έτσι τον χαρακτηρίζει η κοινοτική δημογεροντία. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Κώδικας 14, 189-190. Πρβλ. Ε. Χεκίμογλου «Νεότερες και λανθάνουσες», *ό.π.*, 128.

108. *Αυτόθι*.

109. Η αξία σύμφωνα με τον Κώδικα 555 (*ό.π.*, Έκθεση Αυγερινού), σ. 11. Η οικία αναφέρεται στο Γενικόν Κτηματολόγιον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος (σ. 12-13), ως «οικία εν τη συνοικία Βαρδαρίου» προερχομένη από αφιέρωμα Χατζή Δημητρίου αξίας 150 λ. Πουλήθηκε το 1894 στον Θ. Παρίση για 122 λιρών, «προς μείωσιν των ελλειμμάτων των εκπαιδευτηρίων».

110. Το πρακτικό της δημογεροντίας μνημονεύει μισό σαμολαδόμυλο και αλευρόμυλο (Κώδικας 14, σ. 189-190). Το Γενικόν Κτηματολόγιον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος μνημονεύει ως αφιέρωμα του Χατζή Δημητρίου «ήμισυ σαμολαδάδικον και εργαστήριον σιδηρουργείου», αξίας 400 λιρών, τα οποία πουλήθηκαν το 1895 στον Θωμά Μπέλλα αντί 370 λιρών (σσ. 20-21). Δεν είναι βέβαιο αν το σιδηρουργείο ήταν διαφορετικό περιουσιακό στοιχείο ή αν πρέπει να ταυτιστεί με το μύλο. Η έκθεση Αυγερινού (*ό.π.*) μνημονεύει μισό σαμολαδόμυλο και εργαστήριο.

111. Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 395. Γενικόν Κτηματολόγιον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος, σ. 4-5. Το οίκημα είχε κατά την εκτίμηση της κοινότητας αξία 250 λιρών. Το ίδιο σημειώνει και η Έκθεση Αυγερινού, (*ό.π.*, σ. 11).

112. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας*, *ό.π.*, σ. 390.

113. Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 395.

114. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*: «κεχαγιάς».

115. Ε. Βαχάρογλου, «Προσχολική αγωγή στη Θεσσαλονίκη τα τελευταία έτη της Τουρκοκρατίας», *Θεσσαλονίκη* 6 (2000) 136-138.

116. Ε. Χεκίμογλου «Νεότερες και λανθάνουσες...», *ό.π.*, 128, Θάλεια Μαντοπούλου Παναγιωτοπούλου-Ε. Χεκίμογλου, *ό.π.*, 395.

117. Ε. Βαχάρογλου, *ό.π.*, 137, υποσημ. 38: «Ο κ. Χεμίκογλου (sic) υποστηρίζει ότι στην οικία αυτή στεγάσθηκε το Νηπιαγωγείο Βαρδαρίου...».

118. Γενικό Κτηματολόγιο, *ό.π.*, σ. 4.

119. Έκθεση Αυγερινού, *ό.π.*, σ. 11. Επισημαίνουμε ότι το αφιέρωμα αυτό είχε αξία 250 λιρών, ενώ η οικία που είχε κληροδοτήσει ο Δημήτριος Χρίστου με τη διαθήκη του διατιμήθηκε σε 150 λίρες και ότι τα ακίνητα διακρίνονται αλλήλων στο Γενικό Κτηματολόγιο.

120. Ε. Βαχάρογλου, *ό.π.*, 137. Βιβλιογραφικώς, η συνεδρίαση αυτή είναι γνωστή από τη Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, «Εύτολμος και άοκνος...», *ό.π.*, σ. 113 υποσημείωση 7. Επίσης, Κατερίνα Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 62 υποσημείωση 137.

121. Η μοναδική αναφορά σε δωρήτρια «Καλούδα» είναι στην «καλούδα Χιώτισσα», η οποία δώρισε 500 γρόσια στα σχολεία της Θεσσαλονίκης το έτος 1843. Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, «Κατάστιχον της Ελληνικής Σχολής Θεσσαλονίκης 1825-1844», *ό.π.*, 476.

122. Η μόνη γνωστή γυναίκα δωρήτρια ακινήτου στην περιοχή Βαρδαρίου ήταν η Αικατερίνη Σεργίνη, που αφιέρωσε οικία αξίας 100 λιρών. Ωστόσο, αυτή η οικία ουδέποτε χρησιμοποιήθηκε ως σχολείο. Βλ. Γενικό Κτηματολόγιο, *ό.π.*, σ. 12.

123. Δ. Φιλίπποβιτς, *ό.π.*, σ. 32. Πρβλ. Ελένη Ντούνα - Βασιλεία Αμπατζίδου, «Γενικά για την προσχολική αγωγή και τη δημοτική εκπαίδευση στη Θεσσαλονίκη», *Τα ελληνικά σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1994, 142. Επίσης, βλ. Κατερίνα Δαλακοκούρα, *ό.π.*, που χρονολογεί την ίδρυση στα 1879-1880.

Μοναστηριώτες στη Θεσσαλονίκη: Από τον Μακεδονικό Αγώνα στην εμπορία δερμάτινων ειδών

Ελένη Αμπατζή & Άννα Ζουμετίκου

Πολλοί δρόμοι στη Θεσσαλονίκη έχουν ονόματα, άγνωστα στους πολλούς, ανθρώπων που συνεισέφεραν στην ελληνική ιστορία. Ένας τέτοιος δρόμος, η οδός Αλεξάνδρου Ζουμετίκου, βρίσκεται στην ανατολική Θεσσαλονίκη και τέμνει την 25ης Μαρτίου. Αναφέρεται σε έναν καθηγητή που διατέλεσε γυμνασιάρχης στο εξατάξιο Γυμνάσιο Μοναστηρίου στα 1897-1906[1] και είχε το τραγικό προνόμιο να είναι ο τελευταίος γυμνασιάρχης του Ελληνικού Γυμνασίου στην Αδριανούπολη[2].

Ο Αλέξανδρος Ζουμετίκος τοποθετήθηκε στην ευαίσθητη εκείνη θέση, λόγω της προσφοράς του στην ελληνική εκπαίδευση σε εδάφη έξω από την Ελλάδα. Και αυτός, όπως οι περισσότεροι καθηγητές του Ελληνικού Γυμνασίου, ήταν Βλάχος[3].

Οι βλαχόφωνοι κάτοικοι της Πελαγονίας αποτέλεσαν ένα σημαντικό ιστορικό και πολιτιστικό στοιχείο του Ελληνισμού. Στην πλειονότητά τους οι αστικές οικογένειες ήταν ή κατάγονταν από τους φημισμένους κυρατζήδες, πραματευτές των Βαλκανίων. Αυτοί στον 17ο και 18ο αιώνα διέσχιζαν την Ευρώπη και την Ασία μεταφέροντας εμπορεύματα[4]. Έφταναν από την Ουγγαρία μέχρι τη Ρουμανία, την Οδησσό και την Καλκούτα. Έχοντας ζήσει στα πολιτιστικά κέντρα της εποχής, πολλοί κάτοικοι ήταν μορφωμένοι, με σπουδές στο εξωτερικό και μάλιστα στη Γερμανία και στην Αυστρία. Ήταν πολύγλωσσοι με επιδόσεις όχι μόνο στα ελληνικά αλλά και στα γαλλικά, σέρβικα, αρβανίτικα, βλάχικα, βουλγαρικά. Συχνή ήταν και η επίδοσή τους στη μουσική, καθώς πολλοί έπαιζαν πιάνο, βιολί ή άλλα όργανα. Σταδιακά οι πραματευτές επεκτάθηκαν και σε άλλους κλάδους, όπως στα τραπεζικά και τη βιοτεχνία[5].

Όπως ήταν φυσικό, είχαν αποκτήσει σοβαρές περιουσίες και μόρφωση, ενώ πολλοί ασχολήθηκαν και με τα κοινά και έκαναν διάφορες ευεργεσίες. Ο τραπεζίτης Ναούμ Ζουμετίκος ήταν και έφορος του σχολείου όπου ο Αλέξανδρος Ζουμετίκος ήταν γυμνασιάρχης. Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, μέλη της οικογένειας εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη και ασχολήθηκαν και εκεί με τα τραπεζικά[6].

Οι Μοναστηριώτες ήταν «Έλληνες με έψιλον κεφαλαίο» που είχαν μεγάλες ελπίδες να ενσωματωθούν στην Ελλάδα και φύλαγαν στα σεντούκια τους κρυμμένες ελληνικές σημαίες κεντημένες[7]. Όμως η ενσωμάτωση δεν έμελλε να γίνει, γιατί το Μοναστήρι καταλήφθηκε ειρηνικά από τους Σέρβους. Η αναπάντεχη μεταστροφή φόβισε πολλούς Μοναστηριώτες, που αποφάσισαν να φύγουν. Ο Ναούμ Ζουμετίκος έστειλε τα παιδιά του (τρία κορίτσια και ένα αγόρι) με τη γυναίκα του και τον αδερφό του Γεώργιο στη Θεσσαλονίκη το 1913.

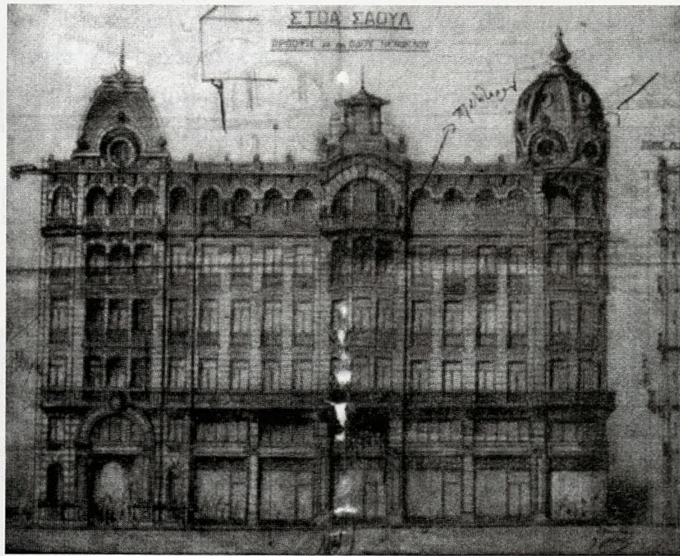
Δεν είχε άδικο. Κατά τον Σερβοβουλγαρικό πόλεμο (1913), οι Σέρβοι έκαναν το σπίτι του Ναούμ στρατηγείο. Το σπίτι κάηκε από βομβαρδισμό και η κυβέρνηση τον αποζημίωσε με 25.000 χρυσά ναπολεόνια. Με τα χρήματα αυτά ο γιος του Νίκος Ζουμετίκος το 1928 άνοιξε ένα μαγαζί δερμάτινων ειδών στη Θεσσαλονίκη. Την τέχνη κατεργασίας δερμάτων και σχεδιασμού δερμάτινων ειδών την είχε μάθει στο Βελιγράδι, όπου μαθήτευσε σε ένα εργαστήριο δερμάτινων ειδών, «Kuzman Iosifofsky».

Ήταν ο πρώτος ενοικιαστής του κτιρίου της Βενιζέλου 17, στη Στοά Σαούλ. Το σημερινό διατηρητέο κτίριο το είχε κτίσει ο Ελί Μοδιάνο με αρχιτέκτονα τον Βιτα-

Οικογένεια Ζουμετίκου. Μοναστήρι, 1894: Ναούμ και Ευγενία. Οι γονείς Νικόλαος και Διαμάντω. Οικογενειακό αρχείο

Στοά Σαούλ. Προσχέδιο κάτοψης επί της οδού Βενιζέλου. Αρχείο Διεύθυνσης Πολεοδομίας Θεσσαλονίκης. Δημοσιεύθηκε από την Χριστίνα Ζαρκάδα-Πιστιόλη, «Στοά Σαούλ. Οικοδομική ιστορία και αρχιτεκτονική έκφραση», Θεσσαλονικέων Πόλις. Πηγές και Γραφές 6.000 χρόνων, τχ.1 (1997) 133

λιάνο Ποζέλι. Ο Μοδιάνο το ένωσε με το παλιότερο κτίριο που έχει πρόσοψη στη Βασιλέως Ηρακλείου. Η επιχείρηση νοίκιαζε ένα μεγάλο χώρο με πρόσοψη στη Βενιζέλου.

Το μαγαζί διατηρήθηκε 75 χρόνια. Ως το 1972 το δούλεψε ο Νίκος με τη σύζυγό του Έφη (Ιφιγένεια), το γένος Κόκκου[8]. Μετά τον θάνατό του το ανέλαβαν τα παιδιά του Πάρης και Άννα Ζουμετίκου. Έκλεισε τις πόρτες του τον Ιούνιο του 2003 με τη συνταξιοδότηση του Πάρη Ζουμετίκου, λόγω των αλλαγών που είχαν επέλθει στην αγορά.

Η επιχείρηση άρχισε με εμπόριο, παραγωγή και εισαγωγή δερμάτινων ειδών ανώτερης ποιότητας, τα οποία περιλάμβαναν τσάντες, γάντια, σακάκια, παπούτσια, κυλόττες ιππασίας. Η Θεσσαλονίκη είχε παραδοσιακή κατεργασία δερμάτων, οπότε εκείνο τον καιρό υπήρχαν έμπειροι τεχνίτες. Επίσης, η επιχείρηση έκανε εισαγωγές από το Klugherz και το Offenbach και αγόραζε από τον Οίκο Σαρφατί και το εργοστάσιο δερμάτινων Σουρλάγκα στη Μυτιλήνη. Πουλούσαν καμπαρντίνες Premier, παπούτσια Factum και Veto, αλλά έκαναν και παραγωγή υποδημάτων στο υπόγειο, μέχρι το 1940 περίπου.

Όπως ήταν φυσικό, το μαγαζί αυτό είχε πολλές περιπέτειες στα 75 χρόνια της ζωής του. Ύστερα από λίγα χρόνια αποδοτικής εργασίας, ήρθε ο Β΄ Παγκόσμιος και ο Εμφύλιος πόλεμος. Οι αντάρτες έκαναν εκποίηση εμπορευμάτων 3.000 λιρών «για τις ανάγκες του λαού» το 1944-45. Για να κρατηθεί η επιχείρηση, ο Ν. Ζουμετίκος πούλησε τριώροφο κτίριο στην οδό Διοικητηρίου. Ξανά, κατά το 1948-49, το επίσημο κράτος επίταξε καμπαρντίνες και δερμάτινα παλτά για το ναυτικό και τον στρατό, αξίας 900.000 δρχ. Τότε πήραν κάποια απόδειξη για χρήματα, που όμως δεν τους τα έδωσαν ποτέ. Ύστερα από αυτό το γεγονός δεν ξαναπούλησαν ρούχα και παπούτσια.

Νέος κλονισμός επήλθε στην επιχείρηση το 1952, όταν ο συνέταιρός του Ν. Ζουμετίκου (σύζυγος της αδερφής του Χρυσούλας, Αριστείδης Καραδήμος)[9] αποφάσισε να φύγει στην Αθήνα και να αγοράσει εκεί ακίνητα. Ήταν αδύνατο τότε να κρατηθεί στο σύνολό του το μαγαζί. Ξενοικιάστηκε η πρόσοψη και κρατήθηκε μόνο το πίσω μέρος μέσα στη στοά Σαούλ, όπου παλιότερα πουλιόντουσαν τα παπούτσια και οι παντόφλες. Εκεί έμεινε η επιχείρηση τα τελευταία 51 χρόνια. Αν και το μαγαζί ήταν μικρό και εσωτερικό, το ήξεραν οι Θεσσαλονικείς και όσοι έψαχναν για δερμάτινα προϊόντα ποιότητας.

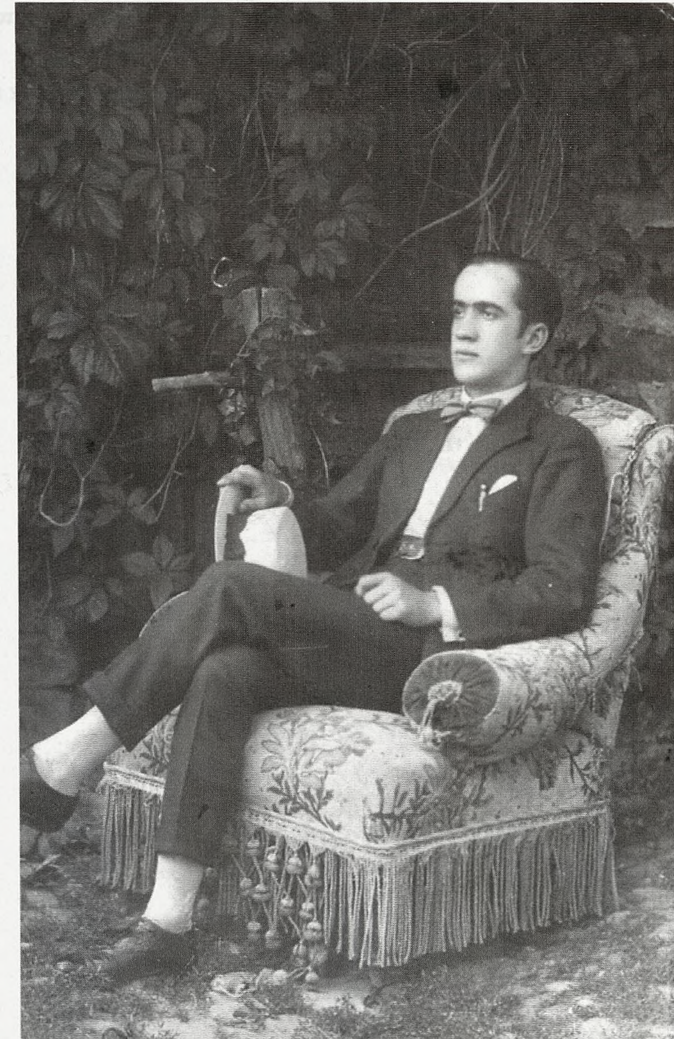
Έπειτα από αυτή την περίοδο ήρθαν καλύτερες ημέρες. Έρχονταν σέρβοι πελάτες συστημένοι, γιατί ήξεραν πως ο Ζουμετίκος μιλούσε και τη γλώσσα τους. (Υπήρχε στο μαγαζί πίνακας αναρτημένος με τις περίπου 10 γλώσσες που ήξερε). Η αγορά ήταν καλή από το 1965 ως το 1990. Ειδικότερα, ως το 1972 κατασκεύαζαν σημαίες ολόμαλλες, που δεν ξεθώριαζαν, κυρίως για την Έκθεση της Θεσσαλονίκης.

Τις ημέρες των εορτών έμεναν ανοικτοί από το πρωί ως το βράδυ. Μετά, όμως, έχασε η Βενιζέλου την αίγλη της ως εμπορικός δρόμος και έγινε πιο σημαντική η Τσιμισκή. Επίσης, οι σέρβοι πελάτες δυσκολεύονταν οικονομικά και τα ενοίκια ελευθερώθηκαν.

Βαθμιαία η αγορά άλλαξε. Ο Πάρης Ζουμετίκος, που άρχισε να δουλεύει με τους γονείς του το 1971, θυμάται πως αρχικά είχε 32 συνεργάτες για εισαγωγές. Εξήγε τσάντες στα αραβικά εμιράτα και στη Ρουμανία, αλλά σταμάτησε όταν η κυβέρνηση δεν έδωσε το πριμ των εξαγωγών που είχε αναγγελθεί. Ως το 1980 κατασκεύαζε βαλίτσες και τσάντες, αλλά έκανε φασόν παραγγελία (γιατί μετά το 1952 δεν είχαν εργαστήριο) σε τοπικές βιοτεχνίες και παλιούς τεχνίτες. Έκανε και εμπόριο με την Αθήνα κατά το 1975. Όταν άνοιξαν τα σύνορα της Κίνας, θέλησε να πάει και να αρχίσει εισαγωγές από εκεί, αλλά δεν θέλησαν οι γονείς του.

Όμως από το 1985 άρχισε μεγάλος ανταγωνισμός κινέζικων προϊόντων, που έκανε αδύνατη την εντόπια παραγωγή. Τα δερμάτινα προϊόντα μπήκαν σε πολλά μαγαζιά και σουπερμάρκετ, με χαμηλές τιμές, και η διατήρηση της εντόπιας παραγωγής έγινε αδύνατη. Η κατεργασία δερμάτων στην Ελλάδα σχεδόν έληξε. Η επιχείρηση εισήγε βαλίτσες και τσάντες Samsonite και Delsey. Μετά το 2000 η επιχείρηση είχε παθητικό. Με τη συνταξιοδότηση του Πάρη Ζουμετίκου έκλεισε.

Ήταν μία από τις τελευταίες επιχειρήσεις που αντικατόπτριζε τα εμπορικά χαρακτηριστικά των αρχών του 20ού αιώνα. Προσαρμόστηκε όσο ήταν δυνατό στις αλλαγές της αγοράς, συνεισέφερε στους αγώνες του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου και έθρεψε δύο γενιές. Μετά το τέλος της απέμεινε μόνο η οδός Αλεξάνδρου Ζουμετίκου, για να θυμίζει τις προσπάθειες των Μοναστηριωτών να ενσωματωθούν στην Ελλάδα και να στηρίξουν τον Ελληνισμό.

Ο Νικόλαος Ζουμετίκος στο Μοναστήρι σε νεαρή ηλικία. Οικογενειακό αρχείο

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ηλιάδου-Τάχου 2003.
2. Πέθανε στη Νάουσα κατά το 1935. Σπούδασε στη Λειψία και στο Goettingen.
3. Είναι άγνωστο πώς αντιμετώπιζε ο γυμνασιάρχης τη συνύπαρξη στην ίδια πόλη με το Ρουμανικό Γυμνάσιο, το πρώτο από τα ρουμανικά σχολεία που ιδρύθηκε από τον Απόστολο Μαργαρίτη για την εκπαίδευση των Βλάχων ανάλογα με την ρουμανική πολιτική ιδεολογία.
4. Έξαρχος 1998, Ζαφείρης 1998, Tsourka-Papastathi 1982.
5. «Σε 3.000 λίρες Τουρκίας υπολογίσθηκε η περιουσία που είχαν οι αδελφοί Ναούμ και Γεώργιος Ζουμετίκος, "τραπεζίται". Η οικία τους εκτιμήθηκε για 800 λίρες, το μαγαζί τους για 200 και το ρευστό κεφάλαιό τους σε 2.000» (Ε. Χεκίμογλου, «Όψεις της ελληνικής μεσαίας τάξης στο Μοναστήρι, στις αρχές του Κ΄ αιώνα», ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Μακεδονία-Πελαγονία: μια άλλη Ελλάδα», Θεσσαλονίκη 1996).
6. Κατά το 1913, στη Θεσσαλονίκη ζούσαν οι Ν. Ζουμετίκος, υπάλληλος Οθωμανικής Τράπεζας, Χαρίλ. Ζουμετίκος, υπάλληλος Τράπεζας Ανατολής και Μιχ. Ζουμετίκος, αγνώστου επαγγέλματος (Β. Δημητριάδης, «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η ελληνική κοινότητά της κατά το 1913», *Μακεδονικά* 23 (1983) Ο τελευταίος μαζί με τον Γρηγόριο Ζουμετίκο υπέγραψαν ομαδική επιστολή της Ελληνικής Κοινότητας κατά το 1880 (αναφέρεται στο βιβλίο του Ν. Γκαρμπολά, «*Πώς η Μακεδονία παρέμεινε ελληνική*».
7. Όταν ιδρύθηκε το Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα στη Θεσσαλονίκη, η οικογένεια δώρησε τη σημαία που είχε φέρει από το Μοναστήρι.
8. Οι οικογένεια Κόκκου ήταν βλαχόφωνη. Είχαν κτήμα με αγροτοκαλλιέργειες και κτηνοτροφία στη Ν. Χαλκηδόνα, τριών χιλιάδων στρεμμάτων.
9. Η οικογένεια αυτή αγόρασε ένα τούρκικο ακίνητο που το έκανε κινηματογράφο και το ονόμασε «Αίγλη» προς τιμή της κόρης της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Δημητριάδης, Β. 1983. «Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και η ελληνική κοινότητά της κατά το 1913», *Μακεδονικά* 23.
2. Ηλιάδου-Τάχου, Σοφία. 2003. «Ο Ελληνισμός του Μοναστηρίου Πελαγονίας». Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.
3. Παπαστάθης, Χαράλαμπος. «Οι Έλληνες της Ρέσνης κατά τας αρχάς του 20ου αιώνα». Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1974.
4. Παπαστάθης, Χαράλαμπος. 1999. «Από την αλληλογραφία Μοσχοπολιτών Εμπόρων». Διεθνές Συμπόσιο «Μοσχόπολις», Θεσσαλονίκη 31/10-1/11 1996. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, *Μακεδονική Βιβλιοθήκη* αρ. 91, Θεσσαλονίκη.
5. Tsourka-Papastathi, Despina. 1982. «A Propos des Compagnies Grecques de Transylvanie a Sibiu et Brasov». Review Essay. *Balkan Studies*, 23.
6. Χεκίμογλου, Ευάγγελος. «Όψεις της ελληνικής μεσαίας τάξης στο Μοναστήρι, στις αρχές του Κ΄ αιώνα», ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Μακεδονία-Πελαγονία: μία άλλη Ελλάδα», Θεσσαλονίκη 1996.

Μια άγνωστη ρουμανοβουλγαρική διαμάχη στην κατεχόμενη Μακεδονία: «Το ζήτημα των μελισσιών» (1941 - 1942)

Δημήτρης Γόλης

Η βουλγαρική κατοχή στην ελληνική Ανατολική Μακεδονία[1] και τη Δυτική Θράκη, αλλά και στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία[2], σήμαινε αυτομάτως τη «δικαίωση» των κόπων και προσπαθειών των βουλγαρικών εθνικιστικών κύκλων που εμφορούνταν από το όραμα της Μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου. Βέβαια, το επίσημο βουλγαρικό κράτος δεν τη θεώρησε κατοχή, αλλά ένα πρώτο στάδιο για την οριστική προσάρτηση των «νεοαπελευθερωμένων» περιοχών στα όρια του βουλγαρικού κράτους[3]. Οι εδαφικές διεκδικήσεις της Βουλγαρίας έναντι των γειτόνων της ήταν, ιεραρχικά, ο πιο σημαντικός παράγοντας που επηρέαζε τη βουλγαρική εξωτερική πολιτική από την ίδρυση του βουλγαρικού κράτους και εξής. Ο ίδιος αυτός παράγοντας στάθηκε καθοριστικός και για την πολιτική που ακολούθησε η ηγεσία της χώρας κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, την προσέγγιση και ταύτισή της με τη Γερμανία, από τις αρχές του 1941 ως το φθινόπωρο του 1944[4]. Έτσι, οι στρατιωτικές και πολιτικές βουλγαρικές αρχές, ενεργώντας στα «νεοαπελευθερωμένα» εδάφη ως οι φορείς πραγματοποίησης της εθνικής ολοκλήρωσης και ικανοποίησης των «ιστορικών δικαίων» του βουλγαρικού λαού, άσκησαν μια έντονη πολιτική αφομοίωσης ανθρώπων και ενσωμάτωσης θεσμών στο βουλγαρικό εθνικό και κρατικό κορμό[5]. Η κυβέρνηση της Βουλγαρίας επεδίωξε από την αρχή τον πλήρη εκβουλγαρισμό των εδαφών που είχε κατακτήσει, αλλά και την επέκταση της κυριαρχίας της στα εδάφη της ελληνικής Δυτικής Μακεδονίας που είχαν μείνει υπό ιταλική ή γερμανική κατοχή, με τελικό στόχο την προσάρτησή τους στο βουλγαρικό κράτος[6]. Αξίζει να σημειωθεί ότι η προσχώρηση της Βουλγαρίας στον Άξονα έγινε σχεδόν ομόθυμα αποδεκτή από όλο το βουλγαρικό πολιτικό κόσμο και λαό, από τη στιγμή μάλιστα που προσέφερε στη Βουλγαρία εδάφη τα οποία θεωρούνταν πατρογονικά[7].

Πλήθος παρεκτροπών σε βάρος του ελληνικού, και όχι μόνο, πληθυσμού πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της βουλγαρικής κατοχής. Ιδιαίτερες δυσκολίες συναντούσε ο πληθυσμός στο θέμα του σιτισμού. Συστηματικές διακρίσεις σε βάρος των Ελλήνων γινόταν στο θέμα της διανομής τροφίμων[8]. Ταυτόχρονα με την κατάληψη της περιοχής από τα βουλγαρικά στρατεύματα, το βουλγαρικό Δημόσιο προέβη στη δήμευση περιουσιακών στοιχείων, κινητών και ακίνητων των Ελλήνων που δεν βρίσκονταν στις εστίες τους, απελαύνονταν ή μετανάστευαν. Παράλληλα, δημεύθηκαν τα εμπορεύματα, τα γεωργικά προϊόντα και η σοδειά του 1940 - 1941 ως «λεία πολεμική», ενώ λίγο αργότερα, με διάταγμα που δημοσιεύθηκε στη βουλγαρική Εφημερίδα της Κυβέρνησης, στις 11 Ιουνίου 1942, κατασχέθηκε όλο το απόθεμα

ξυλείας και δημεύθηκαν όλες οι δασικές εκτάσεις και οι βοσκότοποι της περιοχής. Η συγκομιδή ορισμένων αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, όπως ελιές, μέλι και γάλα, γινόταν υπό την εποπτεία των βουλγάρων δημοτικών και κοινοτικών υπαλλήλων και σε κάποιες περιπτώσεις «αγοράζονταν» από το βουλγαρικό Δημόσιο σε εξευτελιστικές τιμές, σύμφωνα με το σύστημα κρατικών μονοπωλίων που ίσχυε στα κατεχόμενα εδάφη[9].

Το ζήτημα των μελισσιών

Η συμπεριφορά των Βουλγάρων ήταν ίδια, όμως, και απέναντι στους «συμμάχους» τους, Ρουμάνους, όπως αποδεικνύεται από σειρά ρουμανικών εγγράφων, που αφορούν την περίοδο 1941 - 1942. Τα έγγραφα, τα οποία, στην πλειοψηφία τους, προέρχονται από το προσωπικό αρχείο του ρουμάνου πρέσβη στην Αθήνα, Ράντου Αρίον (Radu Arion), αναφέρονται στη διαμάχη που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στους δυο «συμμάχους» για το ζήτημα της κυριότητας διακοσίων μελισσιών και των παραγόμενων από αυτά προϊόντων (μέλι και κερί), που μέχρι την κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας από τους Βουλγάρους ανήκαν στη ρουμανική Σκήτη Τιμίου Προδρόμου του Αγίου Όρους[10]. Σύμφωνα με έγγραφο του Νοεμβρίου 1941, κάθε καλοκαίρι, οι ρουμάνοι μοναχοί της Σκήτης μετέφεραν τα περίπου διακόσια μελίσσια τους από το Άγιο Όρος στη Θάσο, όπου τα βοσκοτόπια ήταν αποδοτικότερα σε σχέση με τον Άθω[11], σε μια έκταση που παλαιότερα τους ανήκε, η οποία ωστόσο είχε δημευθεί από το ελληνικό κράτος ήδη από το 1923[12]. Η κίνησή τους αποσκοπούσε πιθανότατα στο να υπενθυμίζει στο ελληνικό κράτος ότι το μέρος και τα κτίσματα που ανήκαν σε αυτό, παρά τη δήμευση, εξακολουθούσαν να βρίσκονται υπό την κυριότητά τους. Ωστόσο, δεν λογάριασαν τους Βουλγάρους, καθώς η μεταφορά και η παραμονή των διακοσίων μελισσιών συνέπεσε με την απαρχή της βουλγαρικής κατοχής της Θάσου. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το οίκημα που είχε δημευθεί ήδη το

Σκήτη Τιμίου Προδρόμου. Φωτογραφική λήψη το 1852. «Αγιορειτική Φωτογραφία 4, Μονές και Σκήτες του Αγίου Όρους - Φωτογραφική καταγραφή του 1870». Πλούταρχος Θεοχαρίδης, Πολιτιστικό Κέντρο Βορ. Ελλάδος Εθνικής Τράπεζας, Αγιορειτική Φωτοθήκη, Θεσσαλονίκη 1996

1923 από τις ελληνικές αρχές, επιτάχθηκε από τις βουλγαρικές κατοχικές αρχές, χωρίς βέβαια προηγουμένως να ζητηθεί η γνώμη των ρουμάνων «συμμάχων»[13].

Τον Ιούλιο του 1941, οι βουλγαρικές αρχές διοίκησης της Θάσου γνωστοποίησαν στους ρουμάνους μοναχούς ότι δεν τους επέτρεπαν να μεταφέρουν τα μελίσσια στο Άγιο Όρος, ενώ δήμευσαν περίπου 1.000 οκάδες μέλι και 100 οκάδες κερί, που ήδη είχαν παραχθεί. Αμέσως, οι ρουμάνοι μοναχοί απευθύνθηκαν για βοήθεια στον Γενικό Πρόξενο της Ρουμανίας στη Θεσσαλονίκη, Em. Popescu, προκειμένου να μεσολαβήσει ώστε να τους επιτραπεί να μεταφέρουν τα μελίσσια, το κερί και το μέλι στο Άγιο Όρος. Με το μέλι υπολόγιζαν να αγοράσουν ψωμί και καλαμπόκι, ενώ το κερί προοριζόταν για τις ανάγκες της Σκήτης. Ο ιερομόναχος Βενιαμίν απευθύνθηκε στις βουλγαρικές στρατιωτικές αρχές του νησιού, οι οποίες ωστόσο απάντησαν ότι μόνο μετά από διαταγή της Σόφιας θα μπορούσαν να δώσουν τη συγκατάθεσή τους, ώστε να γίνει η μεταφορά των μελισσιών. Οι ρουμάνοι μοναχοί, σε περίπτωση άρνησης των Βουλγάρων, πρότειναν ως εναλλακτική λύση να πάρουν από τις βουλγαρικές αρχές της Καβάλας σιτάρι ή καλαμπόκι. Σημείωναν, μάλιστα, ότι θα ήταν και πιο εύκολη η μεταφορά στο Άγιο Όρος των συγκεκριμένων προϊόντων. Τα αιτήματα των μοναχών διαβίβασε ο Em. Popescu στον αρμόδιο υπηρεσιακά προϊστάμενό του, τον πρέσβη της Ρουμανίας στην Αθήνα, Radu Arion[14].

Τελικά, φαίνεται πως τίποτε από τα παραπάνω δε συνέβη. Έτσι, η επιτροπή της Σκήτης, που ασκούσε τη διοίκησή της και αποτελείτο από τον ιερομόναχο Βενιαμίν, τον Ελισέι Φιλιμπίου και τον Καλλίστρατο Σιμωνά, απέστειλε νέα επιστολή προς στον Γενικό Πρόξενο της Ρουμανίας στη Θεσσαλονίκη, Em. Popescu, γύρω στα μέσα Μαρτίου του 1942. Σε αυτήν παρακαλούσαν τον Popescu να μεσολαβήσει στο ρουμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, ώστε να μεταβεί στη Σόφια ο ιερομόναχος Βενιαμίν μαζί με τον μοναχό Λάζαρο, για να εξασφαλίσουν τρόφιμα από την περιοχή Καβάλας[15]. Είχε γίνει αντιληπτό από τους ρουμάνους μοναχούς ότι πολύ δύσκολα θα έπαιρναν πίσω τα μελίσσια, το κερί και το μέλι κι έτσι έβαλαν σε εφαρμογή το εναλλακτικό σχέδιο, ώστε να αποκομίσουν κάποιο μικρό όφελος, έστω και αν δεν τους ικανοποιούσε απολύτως.

Ο Γενικός Πρόξενος της Ρουμανίας στη Θεσσαλονίκη, Em. Popescu, επανήλθε στο θέμα με επιστολή του προς τον πρέσβη της Ρουμανίας στην Αθήνα, Radu Arion, στις 17 Απριλίου 1941[16]. Στην επιστολή επισυνάπτονταν δυο παραρτήματα που αντιστοιχούσαν σε δυο επιστολές σχετικές με το θέμα. Η πρώτη επιστολή με γλαφυρό ύφος περιέγραφε τον άγριο τρόπο με τον οποίο φέρθηκαν οι βούλγαροι «σύμμαχοι» τους ρουμάνους μοναχούς[17]. Χαρακτηριστική είναι η φράση που απηύθυναν οι Βούλγαροι προς τους ρουμάνους μονάχους, σύμφωνα με τη μαρτυρία των τελευταίων: «Τώρα είμαστε σύμμαχοι, επειδή φοβόμαστε το Γερμανό. Θυμόμαστε όμως τις περιπτώσεις που οι Ρουμάνοι εισέβαλαν στη Βουλγαρία και μας πήραν τη Δοβρουτσά»[18]. Η δεύτερη επιστολή (προφορική νότα διαμαρτυρίας από τη ρουμανική προς τη βουλγαρική πρεσβεία στην Αθήνα) μας πληροφορεί ότι ήδη από τα τέλη Δεκεμβρίου του 1941 η ρουμανική αντιπροσωπεία στη Σόφια είχε λάβει τη διαβεβαίωση ότι το θέμα θα λυνόταν σύμφωνα με την επιθυμία των ρουμάνων μοναχών, θα μπορούσαν δηλαδή να μεταφέρουν τα μελίσσια στο Άγιο Όρος. Ωστόσο, τίποτε δεν είχε γίνει από τότε[19].

Σύμφωνα με μια άλλη επιστολή, η οποία φέρει την ημερομηνία 5 Μαΐου 1942, φαίνεται ότι οι δυο πλευρές, η ρουμανική και βουλγαρική, είχαν καταλήξει σε συμφωνία για το ζήτημα. Σύμφωνα με αυτήν, οι Βούλγαροι υποσχέθηκαν να αποζημιώσουν με 30 λέβα την οκά το μέλι και το κερί που είχαν κατάσχει. Οι Ρουμάνοι δέχτηκαν αναγκαστικά την χρηματική αποζημίωση, αξίωναν όμως και αποζημίωση σε είδος. Στις 31 Δεκεμβρίου 1941, οι βουλγαρικές αρχές της Σόφιας ενέκριναν τη μεταφορά των μελισσιών από τη Θάσο στο Άγιο Όρος, όμως στις 17 Απριλίου 1942 ανακοινώθηκε με έμμεσο τρόπο στους Ρουμάνους ότι η συμφωνία τελικά δεν θα τηρείτο. Οι βουλγαρικές αρχές της Θάσου αρνούνταν να επιστρέψουν τα μελίσσια, το κερί και το μεγαλύτερο μέρος από το μέλι, ενώ ήταν διατεθειμένες να αποζημιώσουν με το χρηματικό ποσό των 30 λέβα μόνο μια μικρή ποσότητα από το μέλι. Η πρόταση των ρουμάνων μοναχών μπροστά στα νέα δεδομένα ήταν η εξής : α) να «αγοράσουν» από την περιοχή Καβάλας σιτάρι και καλαμπόκι, με την ταυτόχρονη επιστροφή των 15.000 λέβα που είχαν δώσει οι Βούλγαροι στους Ρουμάνους ως αποζημίωση για τη δήμευση των προϊόντων τους (μέλι και κερί), β) το μισό από το κερί, δηλαδή οι 50 από τις 100 οκάδες να επιστραφούν στη Σκήτη, ενώ το υπόλοιπο μισό να ανταλλαχθεί με διατροφικά προϊόντα πρώτης ανάγκης, γ) να μεταφέρουν το φθινόπωρο τα μελίσσια στο Άγιο Όρος. Ωστόσο, και αυτές οι προτάσεις πρέπει να προσέκρουσαν στη σθεναρή άποψη των Βουλγάρων ότι επρόκειτο για «λάφυρα πολέμου». Οι Ρουμάνοι, βέβαια, από τη μεριά τους αντέτειναν το επιχείρημα ότι «δεν είμαστε σε κατάσταση πολέμου με τη Βουλγαρία». Η χρηματική αποζημίωση δεν τους ικανοποιούσε, αφού δεν πρέπει να λησμονούμε ότι το χρήμα τη συγκεκριμένη περί-

Παρασκευή κεριών στα Καυσοκαλύβια. Φωτογραφία Κωνσ. Βαμβακά, γύρω στα 1940. «Αγιορειτική Φωτογραφία 5, Το Αγιορειτικό Φωτογραφικό Φαινόμενο - Μία αναδρομική παρουσίαση», Δήμος Θεσσαλονίκης, Αγιορειτική Φωτοθήκη, Θεσσαλονίκη x.x. [1998]

οδο είχε μικρή αξία, αντιθέτως προϊόντα όπως το μέλι, το σιτάρι και το καλαμπόκι είχαν ιδιαίτερη αξία, καθώς εξασφάλιζαν, κυριολεκτικά, την επιβίωση[20].

Τελικά, τα γεγονότα πήραν δραματική τροπή όταν μια τριμελής αντιπροσωπεία μοναχών από τη Σκήτη Προδρόμου πήρε την άδεια, στα τέλη Απριλίου 1942, μετά από τη μεσολάβηση του ρουμάνου πρέσβη Radu Arion, να μεταβεί στη Θάσο, ώστε να διευθετηθεί το πρόβλημα. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη μαρτυρία του μοναχού Ματθαίου, ο οποίος συμμετείχε στην «αποστολή», η εχθρική στάση των Βουλγάρων φάνηκε από τη στιγμή που έφτασαν στο λιμάνι, όπου τους έγινε σωματικός έλεγχος. Λόγω της φουρτούνας που συνάντησαν οι ρουμάνοι μοναχοί στο ταξίδι τους έφτασαν αργά στο νησί, οπότε η μετάβασή τους στο χώρο όπου φυλάσσονταν τα μελίσσια, μετατέθηκε για το επόμενο πρωί. Την επομένη το πρωί, όμως, ξαφνικά εμφανίστηκαν βούλγαροι φαντάροι με μουλάρια, προκειμένου να μεταφέρουν τα προϊόντα που ως τότε φυλάσσονταν στο χώρο που παλαιότερα ανήκε στη Σκήτη Προδρόμου. Στην όλη διαδικασία προΐστατο ο διορισμένος από τους Βουλγάρους πρόεδρος της Κοινότητας Ποταμιάς, στην οποία ανήκε το πρώην ρουμανικό μετόχι. Ουσιαστικά, όμως, εκτελούσε εντολές του βούλγαρου νομάρχη Λιμένα, ο οποίος είχε δώσει τη διαταγή να δημευθούν όλα τα προϊόντα των ρουμάνων μοναχών. Χαρακτηριστικές είναι οι φράσεις των ρουμάνων μοναχών: «μας πήραν το ψωμί από το στόμα» και «λες και ήταν μπολσεβίκοι [Οι Βούλγαροι] κι όχι χριστιανοί»[21].

Μετά από αυτά τα γεγονότα και την ανεπιτυχή προσπάθεια «επαναπατρισμού» των μελισσιών, το ρουμανικό Υπουργείο Εξωτερικών απέστειλε βοήθεια στη ρουμανική Σκήτη Προδρόμου, το Δεκέμβριο του 1942. Σύμφωνα με τον αναλυτικό κατάλογο, η βοήθεια σε προϊόντα ήταν η εξής: 10 τόνοι σιτάρι, 10 τόνοι καλαμπόκι, 1 τόνος φασόλια, 1 τόνος φακές, 2 τόνοι μπιζέλια και 100 κιλά σαπούνι[22]. Η βοήθεια από τη Ρουμανία προς τη Σκήτη Προδρόμου επαναλήφθηκε, τον Αύγουστο του 1943, και περιλάμβανε: 20 τόνους καλαμπόκι (δωρεά του ρουμανικού κράτους), 10 τόνοι καλαμπόκι, 10 τόνοι σιτάρι, 1 τόνο φασόλια, 1 τόνο φακές και 100 κιλά σαπούνι (δωρεά της Σκήτης Darvari του Βουκουρεστίου)[23].

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο νομός Καστοριάς, μέρος του νομού Κοζάνης (Γρεβενά και Σιάτιστα) και μέρος του νομού Φλώρινας τελούσαν υπό ιταλική κατοχή. Η Κεντρική Μακεδονία (Θεσσαλονίκη, Κιλκίς, Γουμένισσα, Έδεσσα, Βέροια) και τμήμα των νομών Κοζάνης και Φλωρίνης (συμπεριλαμβανομένης και της πόλης της Φλώρινας) ήταν υπό γερμανική κατοχή, ενώ ολόκληρη η Ανατολική Μακεδονία, όπως και η Δυτική Θράκη, υπό βουλγαρική, βλ. σχετικά, Σφέτας Σπυρίδων, *Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος*, Θεσσαλονίκη 2001, σελ. 82.

2. Μετά την επίθεση της Γερμανίας κατά της Γιουγκοσλαβίας, την κατάρρευση του γιουγκοσλαβικού μετώπου και την κατάληψη της χώρας από γερμανικά, ιταλικά και βουλγαρικά στρατεύματα, ο διαμελισμός της Γιουγκοσλαβίας και η επιβολή της νέας τάξης πραγμάτων καθορίστηκαν κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων μεταξύ Ribbentrop και Ciano στη Βιέννη, αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε η γνωστή συμφωνία της 24ης Απριλίου 1941. Η συμφωνία αυτή προέβλεπε, σε σχέση με τη σερβική Μακεδονία, τη διανομή της περιοχής μεταξύ Ιταλίας και Βουλγαρίας. Η ιταλική ζώνη κατοχής περιελάμβανε τις αλβανόφωνες περιοχές του Tetovo, Gostivar, Kicevo, Debar, Struga, τη λίμνη της Αχρίδας και ορισμένα χωριά των Πρεσπών. Το υπόλοιπο της σερβικής Μακεδονίας επιδικάστηκε στη Βουλγαρία, βλ. σχετικά, Σφέτας Σπυρίδων, *ό.π.*, σελ. 81-82. Είναι, μάλιστα, γεγονός αναμφισβήτητο ότι η Πέμπτη Βουλγαρική Στρατιά, όταν στις 18 Απριλίου 1941, εισήλθε στη σερβική Μακεδονία, έγινε δεκτή ως απελευθερωτική από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού. Ωστόσο, το αρχικό φιλοβουλγαρικό κλίμα διαδέχτηκε μια αίσθηση συνεχώς διογκούμενης δυσαρέσκειας από τη βουλγαρική διοίκηση, βλ. σχετικά, Σφέτας Σπυρίδων, *Η διαμόρφωση της σλαβομακεδονικής ταυτότητας, Μια επώδυνη διαδικασία*, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 139-140.

3. Για το θέμα της «βουλγαρικής παρουσίας», σύμφωνα με τους νηφάλιους βούλγαρους ιστορικούς, ή βουλγαρικής κατοχής, σύμφωνα με τις ελληνικές απόψεις, στην ελληνική Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, βλ. Κοτζαγεώργη Ξανθίππη (επιμ.), *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, 1941-44*, Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 11-15. Το βασικότερο επιχείρημα των βουλγάρων ιστορικών είναι αυτό που αφορά στη βαθιά ριζωμένη πεποίθηση των Βουλγάρων, ότι δηλαδή η Ανατολική Μακεδονία και η Δυτική Θράκη, όπως και ολόκληρη η Μακεδονία και η Θράκη, αποτελούν βουλγαρικά εθνικά εδάφη που ορισμένες συγκυρίες τα έθεσαν εκτός βουλγαρικού εθνικού κορμού. Μάλιστα, υποστηρίζουν ότι σε αυτά τα εδάφη εφαρμόσθηκαν ανεπιτυχώς μέθοδοι βίαιου εξελληνισμού. Πρόκειται, επομένως, για «επιστροφή βίαια αρπαγμένων εδαφών», για «επανένωση» και όχι για κατοχή. Η Βουλγαρία, επομένως, δεν κατέλαβε, αλλά ενσωμάτωσε αυτές τις περιοχές και τις αντιμετώπισε ως τμήμα της βουλγαρικής επικράτειας, επρόκειτο δηλαδή για προσάρτηση των περιοχών στο βουλγαρικό κράτος, βλ. σχετικά Joncev D., *Balgarija i Belomorieto* (Oktomvri 1940 - 9. 9. 1944), *Voennopoliticeski aspekti* [Η Βουλγαρία και το Αιγαίο Πέλαγος (Οκτώβριος 1940 - 9. 9. 1944), Σύγχρονες απόψεις], Σόφια 1993, σελ. 5-7. Daskalov G., *Dramskoto vastanie*, 1941 [Η εξέγερση της Δράμας, 1941], Σόφια 1992, σελ. 100-102. Daskalov G., *Balgarite v Egejska Makedonija, mit ili realnost* [Οι Βούλγαροι στη «Μακεδονία του Αιγαίου», μύθος ή πραγματικότητα;], Σόφια 1996, σελ. 535-537. Για μια προσέγγιση του ζητήματος της βουλγαρικής κατοχής στη σερβική Μακεδονία, βλ. Stojcev V., *Bugarskiot okupaciski sistem v Makedonija, 1941-1944* [Το βουλγαρικό κατοχικό σύστημα στη Μακεδονία 1941-1944], Σκόπια 1996.

4. Για την υποστήριξη την οποία απολάμβανε στη Βουλγαρία η ιδέα της εδαφικής επέκτασης, βλ. χαρακτηριστικά τη διακήρυξη του βασιλιά Boris στη βουλγαρική Βουλή, στις 28 Σεπτεμβρίου 1941: «Χάρη σε αυτή τη συνεργασία [με τους Γερμανούς και τους Ιταλούς] η Μακεδονία και η Θράκη, αυτά τα εδάφη που παρέμειναν τόσο πιστά στη Βουλγαρία, τα οποία άδικα αποσπάστηκαν από αυτή, και για τα οποία η Βουλγαρία αναγκάστηκε να υποβληθεί σε αναρίθμητες θυσίες στη διάρκεια τριών γενεών, επιστράφηκαν τώρα στους κόλπους της βουλγαρικής Μητέρας - Πατρίδας....», απόσπασμα από το Kofos Ev., *Nationalism and Communism in Macedonia, civil conflict, politics of mutation, national identity*, Νέα Υόρκη 1993, σελ. 100.

5. Παρά το γεγονός ότι η Γερμανία και η Ιταλία παραχώρησαν τμήματα της Μακεδονίας ως κατοχική ζώνη στη Βουλγαρία και το οριστικό νομικό καθεστώς είχε αφεθεί για διευθέτηση μεταπολεμικά, η Βουλγαρία έδωσε χαρακτήρα προσάρτησης (Celokupna Balgarija) στις νέες περιοχές. Έτσι, η Βουλγαρία χωρίστηκε σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες (Σόφιας, Σκοπίων, Μοναστηρίου, Ξάνθης), βλ. σχετικά, Σφέτας Σπυρίδων, *Όψεις του Μακεδονικού Ζητήματος*, σελ. 82.

6. Για τα προβλήματα που προκάλεσε η βουλγαρική κατοχή στο χώρο της ελληνικής Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης, βλ. Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης 1941-1944*, τ. 1, Αθήνα 1988, σελ. 90-101. Kofos E., *Nationalism and Communism*, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 100-102, ενώ για τις δραστηριότητες της βουλγαρικής προπαγάνδας στο χώρο της Δυτικής Μακεδονίας, βλ. Kofos E., *Nationalism and Communism*, σελ. 102-107. Φλάισερ Χάγκεν, *ό.π.*, τ. 1, σελ. 102-106.

7. Για την αποδοχή της πολιτικής της βουλγαρικής κυβέρνησης από το λαό και το σύνολο, σχεδόν, του πολιτικού κόσμου, συμπεριλαμβανομένου και του ηγέτη της αντιπολίτευσης Nikola Musanov, βλ. Κοτζαγεώργη Ξανθίππη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 31-33.

8. Ενώ στους βούλγαρους εποίκους και υπαλλήλους δινόταν (με ερυθρό δελτίο) 300 γραμμάρια σιταρένιο ψωμί την ημέρα κατά άτομο, στους έλληνες κατοίκους των πόλεων [με λευκό δελτίο και την επιγραφή «Inorodni»(αλλοεθνείς)] δινόταν μόνο 200 γραμμάρια καλαμποκίσιο ή αναμεμειγμένο με κεχρί. Οι γέροι και τα παιδιά μέχρι 15 ετών δικαιούνταν μόλις 100 γραμμάρια ημερησίως. Η ίδια διάκριση εφαρμοζόταν και σε άλλα τρόφιμα. Κριθάρι, γάλα και μέλι δε δινόταν καθόλου στους Έλληνες, καθώς «αγοραζόταν» αποκλειστικά από το βουλγαρικό μονοπώλιο, βλ. σχετικά, Κοτζαγεώργη Ξανθίππη (επιμ.), *ό.π.*, σελ. 67 - 69.

9. Κοτζαγεώργη Ξανθίππη (επιμ.), *ό.π.*, σελ.115 - 117, 127 - 128.

10. Η Σκήτη Τιμίου Προδρόμου, επονομαζόμενη και ρουμανική, η οποία ανήκει στην Ιερά Μονή της Μεγίστης Λαύρας, βρίσκεται μεταξύ των Καυσοκαλυβιών και της Μεγίστης Λαύρας, σε ένα βραχώδη και χαμηλό λόφο, στην ανατολική άκρη της Χερσονήσου. Μέχρι το 1854, στη θέση της υπήρχε Κελί του Τιμίου Προδρόμου με έλληνες μοναχούς καταγόμενους από τη Χίο. Η Μεγίστη Λαύρα με έγγραφό της επέτρεψε τη μετατροπή του Κελιού σε Σκήτη. Το 1856, επί Πατριάρχου Κυρίλλου Ζ', με πατριαρχικό σιγίλιο, επικυρώθηκε η ίδρυση και η κοινοβιακή οργάνωση της Σκήτης από μολδαβούς μοναχούς. Εγκαινιάστηκε το 1866. Η σκήτη ακολουθεί το αρχιτεκτονικό ύφος των μοναστηριών του Άθους, τα κτίριά της δηλαδή διαμορφώνουν ένα ορθογώνιο που περιβάλει μια αυλή. Στο κέντρο της αυλής υπάρχει το Καθολικό (κεντρική εκκλησία), το οποίο είναι αφιερωμένο στη Βάπτιση του Χριστού. Το Κυριακόν θεμελιώθηκε το 1857 και ολοκληρώθηκε το 1866 και αφιερώθηκε στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο. Φυλάσσονται τα άγια λείψανα διαφόρων αγίων και εικόνες μεταξύ των οποίων η Παναγία η Αχειροποίητος. Η βιβλιοθήκη αριθμεί 5.000 έντυπα βιβλία, τα περισσότερα του $19^{ου}$ αιώνα και γραμμένα στη ρουμανική γλώσσα. Διαθέτει και 130 χειρόγραφα, βλ. σχετικά, *Schitul Romanesc Prodromu Sf Munte Athos* [Ρουμανική σκήτη Προδρόμου Αγίου Όρους Άθω], *Scurt indrumator pentru pelerinii romani* [Σύντομος οδηγός για τους ρουμάνους προσκυνητές], χ.τ., 1998, σελ. 4 - 13.

11. Οι μοναχοί διατηρούσαν και μετέφεραν τα μελίσσια στη Θάσο, κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο, προκειμένου να προμηθεύονται κερί και μέλι, με όσο το δυνατόν καλύτερη ποιότητα. Το μεν πρώτο προϊόν ικανοποιούσε τις λειτουργικές - εκκλησιαστικές ανάγκες της Σκήτης, το μεν δεύτερο λειτουργούσε ως διατροφικό συμπλήρωμα για τους μοναχούς, τους επισκέπτες και φιλοξενούμενους της Σκήτης.

12. Με απόφαση της ελληνικής επαναστατικής κυβέρνησης και προκειμένου να ικανοποιηθούν οι επείγουσες ανάγκες των προσφύγων μια σειρά αθωνίτικων μετοχιών δημεύθηκε από το ελληνικό κράτος, το 1923, βλ. «Schitul Romanesc Prodromu Sf Munte Athos, Scurt indrumator pentru pelerinii romani», σελ. 16. Με το θέμα της δήμευσης ασχολήθηκε η Ιερά Σύνοδος του Ρουμανικού Πατριαρχείου σε αναφορά της προς τον ρουμάνο Υπουργό Εξωτερικών, Nicolae Titulescu, στις 7

Αυγούστου 1934, βλ. σχετικά, Arhiva Ministerului Afacerilor Externe [Αρχείο του ρουμανικού Υπουργείου Εξωτερικών], fond Problema [κεφάλαιο Πρόβλημα] 15, vol 21, f. 35 - 36.

13. Nr 692 / 25 Νοεμβρίου 1941, Em. Popescu catre Radu Arion [O Em. Popescu προς τον Radu Arion], στο Georgeta Penelea Filitti (επιμ.), *Romania - Grecia Relatii Istorice, Documente din arhiva Legatiei romane din Atena (1941 - 1947)* [Ρουμανία - Ελλάδα, Ιστορικές Σχέσεις, Έγγραφα από το αρχείο της ρουμανικής πρεσβείας της Αθήνας (1941 - 1947)] , Βουκουρέστι 1997, σελ. 59 - 61.

14. *Ό.π.*

15. Ante 20 martie 1942, Schitul romanesc 'Prodromul' catre Consulatul general al Romaniei din Salonic [Πριν τις 20 Μαρτίου 1942, «Η Ρουμανική Σκήτη 'Προδρόμου' προς το Γενικό Πρόξενο της Ρουμανίας στη Θεσσαλονίκη»], στο *Georgeta Penelea Filitti* (επιμ.), Romania - Grecia Relatii, σελ. 67 - 68.

16. 17 aprilie 1942, Em. Popescu catre Radu Arion [O Em. Popescu προς τον Radu Arion], στο Georgeta Penelea Filitti (επιμ.), Romania - Grecia Relatii, σελ. 75.

17. 20 martie 1942, Catre Preotul Comunitatii Romane din Salonic, Cornilie Monah de la Schitul Chinovila Romanesc «Prodromul» [Προς τον Ιερέα της Ρουμανικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, (από) τον Μοναχό Κορνήλιο της κοινοβιακής ρουμανικής Σκήτης «Προδρόμου»], στο *Georgeta Penelea Filitti* (επιμ.), Romania - Grecia Relatii, σελ. 76.

18. *Ό.π.*

19. Nr 344 / Atena, 25 aprilie 1942, Legatia Romaniei catre Legatia Bulgariei [Ρουμανική πρεσβεία προς τη βουλγαρική], στο Georgeta Penelea Filitti (επιμ.), Romania - Grecia Relatii, σελ. 77.

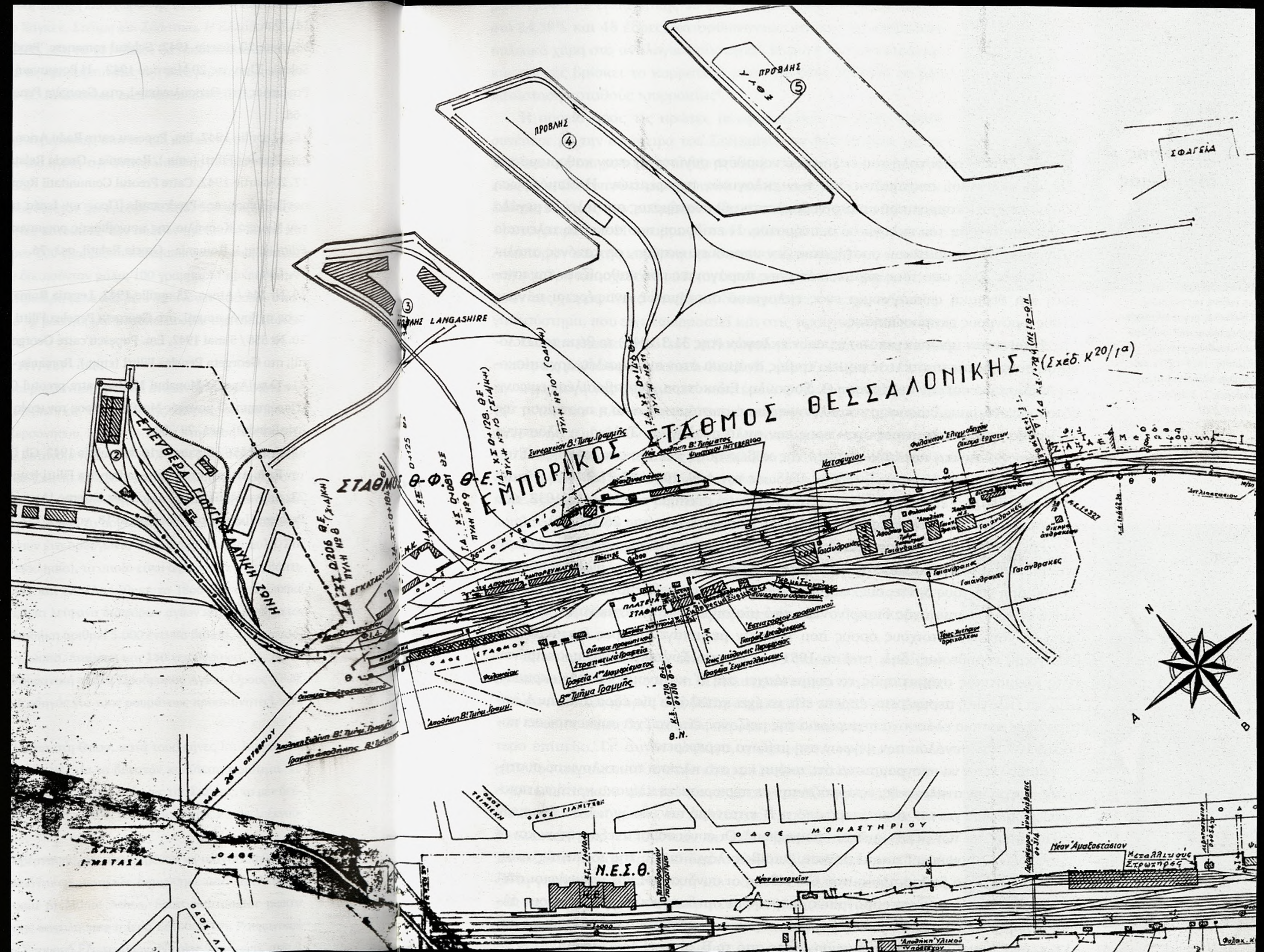
20. Nr 558 / 5 mai 1942, Em. Popescu catre George Caranfil [O Em. Popescu προς τον George Caranfil], στο Georgeta Penelea Filitti (επιμ.), Romania - Grecia Relatii, σελ. 77 - 78.

21. *Ό.π.* [Anexa: Monahul Mathia catre preotul Comunitatii Romane din Salonic, Dimitrie Brindu (Παράρτημα: Ο μοναχός Ματθαίος προς τον ιερέα της ρουμανικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Dimitrie Brindu)], σελ. 79 - 80.

22. Nr 102556 / Bucuresti 16 decembrie 1942, Gh Davidescu catre Radu Arion [O Gh Davidescu προς τον Radu Arion], στο Georgeta Penelea Filitti (επιμ.), Romania - Grecia Relatii, σελ. 96 - 99.

23. Arhiva Ministerului Afacerilor Externe [Αρχείο του ρουμανικού Υπουργείου Εξωτερικών], fond Problema [κεφάλαιο Πρόβλημα] 18, vol 1, f. 152 - 153.

Σύγχρονες μελέτες

Σχέδιο της περιοχής
του Εμπορικού Σταθμού
της Θεσσαλονίκης

Εκλογικός νόμος και φραγμοί εκπροσώπησης στη μεταπολεμική περίοδο (1946-1967)

Αστέρης Μπουζιάς

Η εικονογράφηση έγινε με ευθύνη της σύνταξης. Οι εικόνες που ακολουθούν προέρχονται από το βιβλίο «Οι πρωθυπουργοί της Ελλάδος, 1828-1997» του Αντώνη Μακρυδημήτρη, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2001

Η βασική αποστολή του εκλογικού νομοθέτη συνίσταται στον καθορισμό του εκλογικού συστήματος και των εκλογικών περιφερειών. Η διαμόρφωση του πολιτικού (:κομματικού και κοινοβουλευτικού) συστήματος αποτελεί σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση του εκλογικού συστήματος. Η επίδραση που ασκεί το τελευταίο στον τύπο του κομματικού συστήματος δεν υπακούει, ωστόσο, σε κανόνες απόλυτης ισχύος. Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που καθορίζουν την ιστορική και θεσμική φυσιογνωμία ενός εκλογικού συστήματος αναφέρεται πάντως στους φραγμούς εκπροσώπησης.

Ενόψει των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών (της 31.3.1946) το θέμα του εκλογικού συστήματος αποτέλεσε σημείο τριβής ανάμεσα στον αντιβασιλέα αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό και την κυβέρνηση Θ. Σοφούλη. Ειδικότερα, ο αντιβασιλέας εμφανιζόταν ως ένθερμος θιασώτης του πλειοψηφικού συστήματος, ενώ η προτίμηση της κυβέρνησης Σοφούλη στρεφόταν προς την απλή αναλογική. Τελικά, η πλάστιγγα έγειρε με βρετανική παρέμβαση υπέρ της κυβέρνησης και της αναλογικής[1]. Έτσι, στις 27.2.1946 η κυβέρνηση Σοφούλη εξέδωσε τον Α.Ν. 1020/ 27-27.2.1946. Με αυτό το νομοθέτημα επανέφερε σε ισχύ το αναλογικό σύστημα του Ν. 5493/1932, που είχε εφαρμοστεί στις τελευταίες εκλογές του Μεσοπολέμου (της 26.1.1936).

Για τη συμμετοχή των κομματικών σχηματισμών (αυτοτελών κομμάτων ή συνασπισμών κομμάτων, καθώς στον εκλογικό νόμο δε διαλαμβανόταν διαφοροποιημένη ρύθμιση για τους δεύτερους) στη δεύτερη κατανομή προβλέπονταν ειδικοί όροι. Αυτοί οι όροι συμμετοχής διακρίνονταν από μία σημαντική ελαστικότητα, σε αντίθεση με τους αντίστοιχους όρους που τέθηκαν με μεταγενέστερες διατάξεις της εκλογικής νομοθεσίας, δηλ. από το 1951 και έπειτα. Συγκεκριμένα, προκειμένου ένας κομματικός σχηματισμός να συμμετάσχει στη Β΄ κατανομή σε συγκεκριμένη μείζονα εκλογική περιφέρεια, έπρεπε είτε να έχει καταλάβει μία έδρα από την Α΄ κατανομή σε κάποια ελάσσονα περιφέρεια της μείζονος είτε να έχει συγκεντρώσει ποσοστό 10% του συνόλου των ψήφων στη μείζονα περιφέρεια[2].

Επιβάλλεται να υπογραμμιστεί ότι, ακόμη και στο πλαίσιο του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής, εφαρμόζονταν σε περιορισμένη κλίμακα κριτήρια ποιοτικού χαρακτήρα για τον αποκλεισμό από τη Β΄ κατανομή των εδρών των συνδυασμών ανεξαρτήτων και των μεμονωμένων υποψηφίων[3]. Οι συνδυασμοί ανεξαρτήτων και οι μεμονωμένοι υποψήφιοι αποκλείονταν, ακριβώς λόγω αυτής της ιδιότητάς τους, στο μέτρο και στο βαθμό που αυτού του είδους οι συνδυασμοί και υποψήφιοι στερούνταν τους αναγκαίους κομματικούς δεσμούς με συνδυασμούς ή υποψηφίους άλλων περιφερειών. Κατά συνέπεια, δεν ήταν εφικτό να χρησιμοποιηθούν ψήφοι και άλλων περιφερειών για την απόκτηση έδρας από τη Β΄ (ή την Γ΄) κατανομή[4].

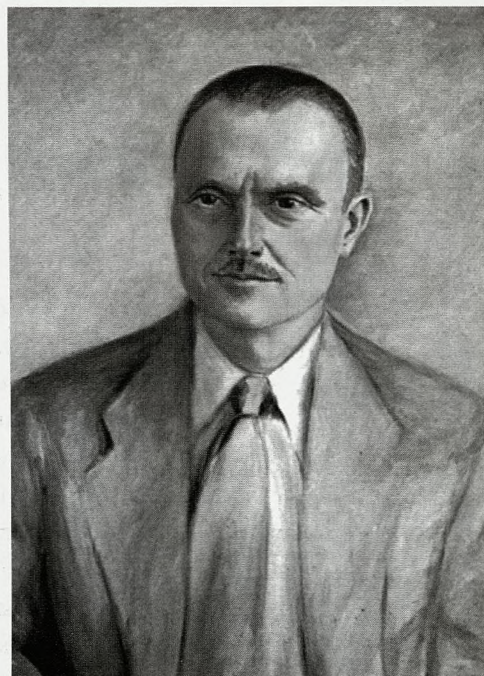
Θεμιστοκλής Σοφούλης (1860-1949)

Στις βουλευτικές εκλογές της 31.3.1946 επικράτησε η φιλοβασιλική «Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων», συγκεντρώνοντας το 55,12% των ψήφων και καταλαμβάνοντας 206 έδρες. Η κεντρώα «Εθνική Πολιτική Ένωσις» κέρδισε 68 έδρες έχοντας συγκεντρώσει το 19,28% των ψήφων, ενώ το «Κόμμα Φιλελευθέρων» (Κ.Φ.) με επικεφαλής το Σοφούλη περιορίστηκε σε ποσοστό 14,39% και 48 έδρες, κατορθώνοντας πάντως να επιβιώσει πολιτικά χάρη στο αναλογικό σύστημα[5]. Η αυγή της μεταπολεμικής εποχής βρίσκει το κομματικό σύστημα στην Ελλάδα σε μία κατάσταση ασταθούς ισορροπίας[6].

Η πορεία προς τις πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές (1950) συνέπεσε με την απόπειρα του Στέμματος να μεθοδεύσει, με τη βοήθεια της υπηρεσιακής κυβέρνησης Ι. Θεοτόκη, την εισαγωγή ενός νέου ιδιότυπου πλειοψηφικού συστήματος, στο οποίο προσδόθηκε εξαιτίας των ρυθμίσεών του ο σκωπτικός χαρακτηρισμός «φωτογραφικό»[7]. Η εφαρμογή των εκλογικών σχεδιασμών των Ανακτόρων και της κυβέρνησης Θεοτόκη προσέκρουσε, ωστόσο, στη σφοδρή και σχεδόν ομόθυμη αντίδραση των πολιτικών δυνάμεων της χώρας. Κατά συνέπεια, διατηρήθηκε σε ισχύ το αναλογικό σύστημα, που είχε εφαρμοστεί και στις προηγούμενες εκλογές.

Για τον υπολογισμό του εκλογικού μέτρου της Α΄ κατανομής ακολουθούνταν σταθερά η μέθοδος Hagenbach-Bischoff, που εξειδικευόταν στον υπολογισμό του με την εφαρμογή της ρήτρας του «συν ένα». Οι εκλογές της 5.3.1950 θα αποτελούσαν την τελευταία εκλογική αναμέτρηση κατά την οποία εφαρμόστηκε η μέθοδος προσκύρωσης των εδρών στη Β΄ και Γ΄ κατανομή που είχε υιοθετηθεί με την εισαγωγή του αναλογικού συστήματος το 1926. Στο πλαίσιο της εν λόγω διαδικασίας εφαρμοζόταν η μέθοδος του ισχυρότερου μέσου όρου για τις αχρησιμοποίητες ψήφους του κάθε σχηματισμού στις βασικές εκλογικές περιφέρειες, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη αν στις συγκεκριμένες περιφέρειες είχαν παραμείνει αδιάθετες έδρες από την Α΄ κατανομή. Κατά συνέπεια, σε κάθε εκλογικό σχηματισμό παραχωρούνταν οι έδρες που του αναλογούσαν στις βασικές περιφέρειες όπου παρουσίαζε τα μεγαλύτερα αδιάθετα υπόλοιπα αχρησιμοποίητων ψήφων από την Α΄ κατανομή[8].

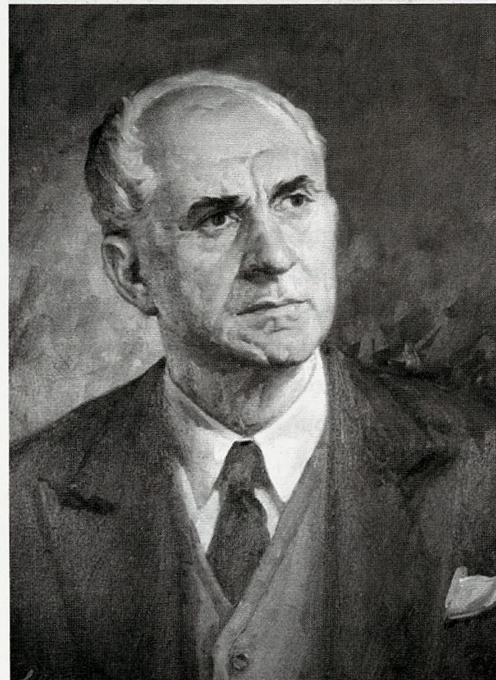
Στο δικαιοπολιτικό υπόβαθρο της παραπάνω μεθόδου βρισκόταν η διαπίστωση ότι οι εκλογικοί σχηματισμοί συγκροτούνταν πολλές φορές στη βάση συμμαχιών τοπικών πολιτευτών τόσο σε επίπεδο βασικών περιφερειών όσο και σε γενικότερο επίπεδο. Γι' αυτόν το λόγο, η εφαρμογή της παραπάνω μεθόδου αποσκοπούσε στην εξασφάλιση «δίκαιης» μεταχείρισης των τοπικών πολιτευτών που συνεργάζονταν κάθε φορά εκλογικά. Ταυτόχρονα, σε πολλές περιπτώσεις ο αριθμός των βουλευτών που εκλέγονταν σε κάθε βασική περιφέρεια δεν ταυτιζόταν με τον προβλεπόμενο από το διάταγμα που καθόριζε τη γεωγραφική κατανομή των εδρών. Επιπλέον, πολλές φορές η εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου οδηγούσε σε άτοπα αποτελέσματα, μετατρέποντας μία εκλογική πλειοψηφία σε κοινοβουλευτική μειοψηφία[9].

Σοφοκλής Βενιζέλος (1894-1964)

Στις εκλογές της 5.3.1950 την πρώτη θέση κατέλαβε το «Λαϊκό Κόμμα» (Λ.Κ.), με μόλις 18,80% των ψήφων και 62 από τις 250 έδρες. Ως κοινοβουλευτικά ισχυρότερος αναδείχτηκε, όμως, συνολικά ο κεντρώος πολιτικός χώρος: το Κ.Φ. έλαβε ποσοστό 17,24% και 56 έδρες, η «Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου» (Ε.Π.Ε.Κ.) του Ν. Πλαστήρα 16,44% και 45 έδρες, ενώ το «Κόμμα Γ. Παπανδρέου» («Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα», Δ.Σ.Κ.) 10,67% των ψήφων και 35 έδρες. Ο συνασπισμός της Αριστεράς «Δημοκρατική Παράταξις» εξασφάλισε με το 9,70% των ψήφων 18 έδρες[10]. Ο βίος του πρώτου μετεμφυλιακού Κοινοβουλίου, που προσέλαβε «μεταβατικό» χαρακτήρα, συνδέθηκε με μία παρατεταμένη περίοδο κυβερνητικής αστάθειας[11].

Σύντομα (το 1951) οι πρωταγωνιστές της πολιτικής σκηνής προσανατολίστηκαν στην ιδέα να καθιερωθεί ένα νέο εκλογικό σύστημα, που συνιστούσε πρόπλασμα της «ενισχυμένης» αναλογικής. Οι τρεις μεγαλύτεροι κομματικοί σχηματισμοί της συγκυρίας, το Κ.Φ., η Ε.Π.Ε.Κ. και το Λ.Κ., συμφώνησαν και προώθησαν την ψήφιση νέου εκλογικού νόμου: του Ν. 1878/1951. Ο εκλογικός νομοθέτης του 1951 κατάργησε για πρώτη φορά τη ρήτρα του «συν ένα». Συγχρόνως, φρόντισε να εισαγάγει αυθαίρετα υψηλούς φραγμούς για την είσοδο των εκλογικών σχηματισμών στη Β΄ κατανομή: 17% για τα αυτοτελή κόμματα και 20% για τους συνασπισμούς[12].

Γεώργιος Παπανδρέου (1888-1968)

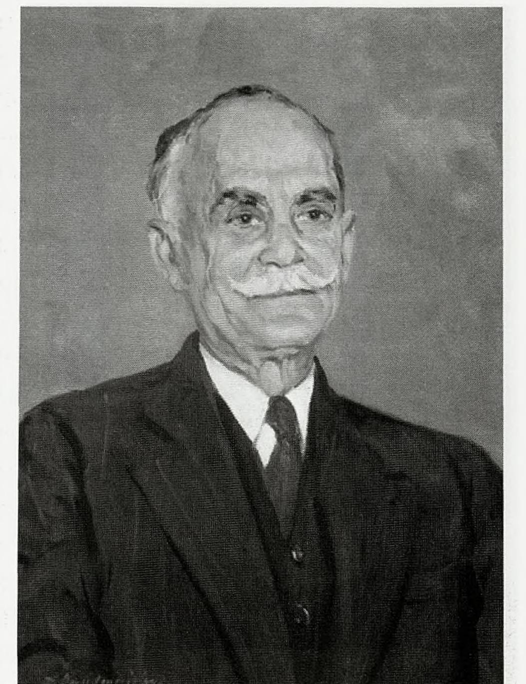
Στη συγκυρία του 1951 με τις παραπάνω ρυθμίσεις του νέου εκλογικού νόμου επιδιωκόταν, από την πλευρά του Λ.Κ., η πολιτική εξουδετέρωση του «Λαϊκού Ενωτικού Κόμματος» (Λ.Ε.Κ.) των Στ. Στεφανόπουλου και Παν. Κανελλόπουλου. Αυτό το κομματικό μόρφωμα είχε προσφέρει πολιτική «στέγη» στους βουλευτές που είχαν πρόσφατα αποχωρήσει από το Λ.Κ. Όμοια, το Κ.Φ. με επικεφαλής το Σοφ. Βενιζέλο επιδίωκε να ακυρώσει το ρυθμιστικό ρόλο που έπαιζε μέχρι τότε στο συσχετισμό των κοινοβουλευτικών δυνάμεων το Δ.Σ.Κ. του Γ. Παπανδρέου.

Από την έκβαση της εκλογικής αναμέτρησης προέκυψε ότι οι προεκλογικοί πολιτικοί υπολογισμοί του εκλογικού νομοθέτη του 1951 είχαν εν μέρει επαληθευτεί, αλλά και εν μέρει διαψευστεί. Συγκεκριμένα, στις εκλογές της 9.9.1951 πρώτο κόμμα αναδείχτηκε ο νεοπαγής «Ελληνικός Συναγερμός» (Ε.Σ.) του στρατάρχη Αλ. Παπάγου, στον οποίο είχε εντωμεταξύ προσχωρήσει και το Λ.Ε.Κ., έχοντας συγκεντρώσει τη σχετική πλειοψηφία με 36,53% των ψήφων και 114 έδρες, ενώ η Ε.Π.Ε.Κ. υπό τον Πλαστήρα με 23,49% των ψήφων κέρδισε 74 έδρες, το Κ.Φ. υπό το Σοφ. Βενιζέλο με 19,04% 57 έδρες και η νεοσύστατη «Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά» (Ε.Δ.Α.) με 10,57% 10 έδρες[13].

Τη θέσπιση του Συντάγματος του 1952 ακολούθησε μία παρενθετική περίοδος (1952-56), στη διάρκεια της οποίας κλήθηκαν σε εφαρμογή διάφορες εκδοχές του πλειοψηφικού συστήματος. Ειδικότερα, το 1952 η καθιέρωση του πλειοψηφικού συστήματος αποτέλεσε την κορύφωση μίας έντονης πολιτικής αντιπαράθεσης με άξονα το εκλογικό σύστημα, που σημαδεύτηκε από τις απροκάλυπτες επεμβάσεις του «συμμαχικού παράγοντα». Βασικό χαρακτηριστικό του Ν. 2228/52 αποτέλεσε ο διαφοροποιημένος τρόπος καθορισμού των εκλογικών περιφερειών[14]. Το αποτέλεσμα των εκλογών της 16.11.1952 σήμανε, με τη συντριπτική επικράτηση του Ε.Σ. υπό τον Παπάγο, το τέλος του «πολωμένου πολυκομματισμού» και τη διαμόρφωση ενός «συστήματος με κυρίαρχο κόμμα».

Η νέα κυβέρνηση υπό τον Παπάγο υιοθέτησε το 1954 ένα ακραίο πλειοψηφικό σύστημα με κυρίαρχο χαρακτηριστικό τη διαίρεση της επικράτειας σε 14 «ευρύτατες» εκλογικές περιφέρειες[15]. Το εκλογικό σύστημα που καθιέρωνε ο Ν. 2800/54, αν και δεν επρόκειτο, τελικά, ποτέ να εφαρμοστεί, παραπέμπει εύγλωττα στις ηγεμονικές τάσεις που χαρακτήριζαν την κυβερνητική παράταξη στη δεδομένη συγκυρία.

Η άνοδος του Κ. Καραμανλή στην εξουσία (1955-56) συνέπεσε με την υιοθέτηση ενός πολύπλοκου μικτού εκλογικού συστήματος (Ν. 3457/55). Το σύστημα βασιζόταν σε έναν μηχανισμό κατανομής εδρών που εξειδικευόταν ουσιαστικά στην ταυτόχρονη εφαρμογή τριών διαφορετικών εκλογικών συστημάτων, σε διαφορετικές εκλογικές περιφέρειες το καθένα. Η εφαρμογή αυτού του συστήματος, που η αντιπολίτευση έσπευσε να αποκαλέσει με σκωπτική διάθεση «τριφασικό», συνέβαλε στη σύμπηξη του μοναδικού στην ελληνική πολιτική ιστορία «λαϊκού μετώπου», καθώς επίσης και στην παραγωγή ενός παράδοξου εκλογικού αποτελέσματος: Στην εκλογική αναμέτρηση της 19.2.1956 η Ε.Ρ.Ε. κέρδισε με 47,38% των ψήφων 165 έδρες, έναντι 132 που κατέλαβε η «Δημοκρατική Ένωσις» με 48,15%[16].

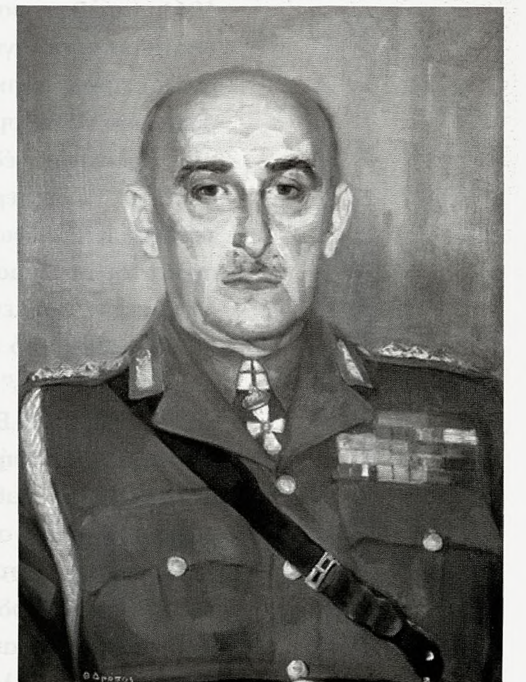

Νικόλαος Πλαστήρας (1883-1953)

Το 1958 η πολιτική κατάσταση περιπλέχτηκε, για να καταλήξει στην υιοθέτηση του συστήματος της «ενισχυμένης» αναλογικής. Κομβικά σημεία σε αυτήν την αλληλουχία των εξελίξεων υπήρξαν η ανατροπή της κυβέρνησης Καραμανλή και ο σχηματισμός της υπηρεσιακής κυβέρνησης Κ. Γεωργακόπουλου[17]. Αν και τα δύο εκλογικά συστήματα (του 1951 και του 1958) είχαν κοινή ονομασία, το νέο εκλογικό σύστημα διαφοροποιούνταν ουσιωδώς από το αντίστοιχο του 1951.

Με τον εκλογικό νόμο του 1958 (Ν. 3822/58), η ψήφιση του οποίου αποτέλεσε προϊόν σύμπραξης ανάμεσα στην Ε.Ρ.Ε. και το Κ.Φ., απαλείφτηκε η ρήτρα του «συν ένα». Την ίδια στιγμή εισάγονταν ιδιαίτερα υψηλοί φραγμοί για τη συμμετοχή των κομματικών σχηματισμών στη Β΄ κατανομή. Ειδικότερα, οι φραγμοί έφταναν στο 25% για τα αυτοτελή κόμματα, στο 35% για τους συνασπισμούς δύο κομμάτων και στο 40% για τους συνασπισμούς περισσοτέρων των δύο κομμάτων(!)[18]. Ιδιαίτερα, οι δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος των συνασπισμών είχαν ως στόχο να ματαιώσουν την προοπτική να συνεργαστούν εκλογικά με την Ε.Δ.Α. άλλες πολιτικές δυνάμεις και κυρίως οι μικρότεροι κομματικοί σχηματισμοί του κεντρώου πολιτικού χώρου[19].

Στις εκλογές της 11.5.1958 η Ε.Ρ.Ε. εξασφάλισε την απόλυτη κοινοβουλευτική πλειοψηφία, καταλαμβάνοντας 171 έδρες με το 41,16% των ψήφων. Τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης κατέλαβε η Ε.Δ.Α., που κέρδισε 79 έδρες με ποσοστό 24,42%. Το Κ.Φ. κατέλαβε την τρίτη θέση περιοριζόμενο στις 36 έδρες με 20,67% των ψήφων. Τέλος, η «Προοδευτική Αγροτική Δημοκρατική Ένωσις» (Π.Α.Δ.Ε.), συνασπισμός του «Κόμματος Προοδευτικών» (Κ.Π.) του Σπ. Μαρκεζίνη και των μικρότερων κεντρώων κομματικών σχηματισμών, κατέλαβε μόνο 10 έδρες συγκεντρώνοντας το 10,62% των ψήφων[20].

Αλέξανδρος Παπάγος (1883-1955)

Κωνσταντίνος Καραμανλής (1907-1998)

Ένα επίμονο αίτημα και ένας ζωηρός διάλογος για ένα νέο εκλογικό σύστημα αποτέλεσαν τα κυρίαρχα στοιχεία που διαμόρφωσαν το πολιτικό κλίμα στη διάρκεια της παρατεταμένης προεκλογικής περιόδου του 1961. Η κυβέρνηση Καραμανλή ανταποκρίθηκε σε αυτό το αίτημα προβαίνοντας σε μία δέσμη «παραχωρήσεων»[21]. Ειδικότερα, ο εκλογικός νομοθέτης του 1961 (Ν. 4173/61) επανέφερε τη ρήτρα του «συν ένα», κατέβασε το όριο συμμετοχής στη Β΄ κατανομή στο 15% για τα αυτοτελή κόμματα και παρέσχε τη δυνατότητα να συμμετάσχει στη Β΄ κατανομή και το τρίτο σε πανελλαδική εκλογική δύναμη (αυτοτελές) κόμμα.

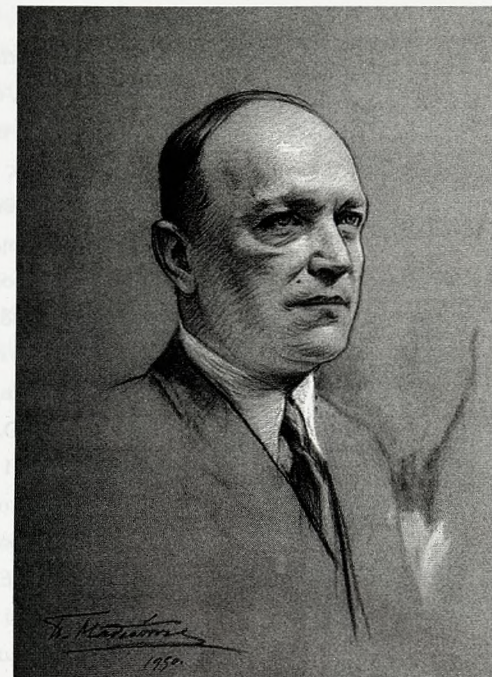
Στις εκλογές της 29.10.1961 η Ε.Ρ.Ε. εξασφάλισε μία άνετη κοινοβουλευτική πλειοψηφία της τάξης των 176 εδρών με 50,80% των ψήφων. Ο συνασπισμός της νεοσύστατης «Ενώσεως Κέντρου» (Ε.Κ.) και του Κ.Π. κατέλαβε 100 έδρες με το 33,65% των ψήφων. Το «Πανδημοκρατικό Αγροτικό Μέτωπο Ελλάδος» (Π.Α.Μ.Ε.), στους κόλπους του οποίου η Ε.Δ.Α. είχε συνασπιστεί με ένα κόμμα-δορυφόρο της, το «Εθνικό Αγροτικό Κόμμα», έλαβε 14,62% των ψήφων και 24 έδρες[22]. Από την πλευρά της αντιπολίτευσης όμως, το κύρος της εκλογικής διαδικασίας αμφισβητήθηκε ζωηρά και ο αρχηγός της Ε.Κ. Γ. Παπανδρέου κήρυξε τον «ανένδοτο αγώνα»[23].

Μία ακόμη τροποποίηση στο σύστημα της «ενισχυμένης» αναλογικής επήλθε το 1963 και ενώ κρίσιμα γεγονότα, όπως ο «ανένδοτος αγώνας» (1961-63), η πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης του 1963 (απόπειρα «βαθιάς τομής»), η δολοφονία του Γρ. Λαμπράκη (22.5.1963), η πτώση της κυβέρνησης Καραμανλή (11.6.1963), διαδέχονταν το ένα το άλλο στην πολιτική σκηνή της χώρας.

Ο Ν. 4322/63 διατήρησε σε ισχύ το σύστημα «ενισχυμένης» αναλογικής του 1961, επήλθαν, ωστόσο, τροποποιήσεις σε δύο σημεία δευτερεύουσας σημασίας. Ειδικότερα, ο εκλογικός νομοθέτης του 1963 έδωσε τη δυνατότητα, εναλλακτικά και ανεξαρτήτως εθνικού ποσοστού, να συμμετάσχουν στη Β΄ κατανομή αυτοτελή κόμματα που σε ορισμένη μείζονα περιφέρεια είχαν καταλάβει ήδη στην Α΄ κατανομή μία τουλάχιστον έδρα ή είχαν συγκεντρώσει τουλάχιστον 10% των εγκύρων ψηφοδελτίων. Τη δεύτερη τροποποίηση που επήλθε με τον εκλογικό νόμο του 1963 αποτελούσε η καθιέρωση Γ΄ κατανομής σε πανελλαδική κλίμακα. Σε κάθε περίπτωση η ουσία του συστήματος της «ενισχυμένης» αναλογικής παρέμενε άθικτη[24].

Η κοινοβουλευτική εκπροσώπηση των πολιτικών σχηματισμών δεν επηρεάστηκε ουσιωδώς από την εκλογική μεταρρύθμιση του 1963, που είχε, άλλωστε, περιορισμένη εμβέλεια[25]. Στις εκλογές της 3.11.1963 η Ε.Ρ.Ε. έλαβε το 39,37% των ψήφων και 132 έδρες. Η Ε.Κ. με ποσοστό 42,04% των ψήφων κέρδισε 138 έδρες. Η Ε.Δ.Α. με 14,34% των ψήφων κατέλαβε 28 έδρες, ενώ το Κ.Π. με 3,73% περιορίστηκε σε μόλις 2 έδρες. Καθώς η έκβαση της εκλογικής αναμέτρησης υπήρξε αμφίρροπη, η χώρα οδηγήθηκε σύντομα σε νέες εκλογές, που έλαβαν χώρα, σύμφωνα με τον ίδιο εκλογικό νόμο, στις 16.2.1964. Η νέα εκλογική αναμέτρηση έληξε με επικράτηση της Ε.Κ., που κέρδισε το 52,72% των ψήφων και 171 έδρες. Τα συνασπισμένα κόμματα της Ε.Ρ.Ε. και των Προοδευτικών δεν ξεπέρασαν το 35,26% και κατέλαβαν 107 έδρες. Η Ε.Δ.Α. έλαβε το 11,80% και 22 έδρες.

Οι εκλογές της 16.2.1964 έμελλαν να είναι οι τελευταίες βουλευτικές εκλογές της προδικτατορικής περιόδου. Στη δίνη της πολιτικής και συνταγματικής κρίσης (1965-67) και ενώ πλησίαζε η ώρα του απριλιανού πραξικοπήματος, οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας αποπειράθηκαν να επαναφέρουν το αναλογικό εκλογικό σύστημα. Ειδικότερα, το εκλογικό νομοσχέδιο που κατέθεσε στη Βουλή, τον Ιανουάριο του 1967, η μεταβατική κυβέρνηση Ι. Παρασκευόπουλου πρόβλεπε κατά βάση μία επάνοδο στο σύστημα απλής αναλογικής που είχε ισχύσει στις πρώτες εκλογές της μεταπολεμικής περιόδου (1946 και 1950).

Στέφανος Στεφανόπουλος (1899-1982)

Ο μηχανισμός αυτού του εκλογικού συστήματος στηριζόταν σε δύο διαδοχικές κατανομές των εδρών: η πρώτη από αυτές λάβαινε χώρα στο πλαίσιο των βασικών (πρωτοβάθμιων) περιφερειών· η δεύτερη στο πλαίσιο των μειζόνων (δευτεροβάθμιων) περιφερειών και αναφερόταν στις υπόλοιπες έδρες. Οι βασικές περιφέρειες, που ανέρχονταν σε 55 συνολικά, συνέπιπταν, καταρχήν, με τους αντίστοιχους νομούς ως μονάδες του συστήματος διοικητικής οργάνωσης του κράτους. Οι μείζονες (εφετειακές) εμφάνιζαν αντιστοιχίες με τις περιφέρειες των 9 εφετείων της χώρας. Προϋπόθεση για τη συμμετοχή ενός εκλογικού σχηματισμού στη Β΄ κατανομή αποτελούσε η συγκέντρωση του 10% των ψήφων στο επίπεδο της κάθε μείζονος περιφέρειας[26].

Τις εκλογές που είχαν προκηρυχτεί για το Μάιο του 1967 πρόλαβε, τελικά, το πραξικόπημα. Στην προδικτατορική Ελλάδα ο εκλογικός νόμος γνώρισε, ασφαλώς, συχνές μεταβολές. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, οι παραπάνω μεταβολές, συμπεριλαμβανομένων αυτών που αναφέρονταν στους φραγμούς εκπροσώπησης, είχαν σχεδόν εξίσου συχνά έναν περισσότερο ή λιγότερο συναινετικό χαρακτήρα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. H. Richter, *British intervention in Greece: from Varkiza to Civil War, February 1945 to August 1946*, London 1986, σελ. 405 επ.

2. Για το πρόβλημα της συμμετοχής στη Β΄ κατανομή βλ. Α. Παντελή, *Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα και οι εκλογές (1926-1985) στον ηλεκτρονικό υπολογιστή* (με την τεχνική συνεργασία του Μ. Τριανταφύλλου), Αθήνα 1988, σελ. 171-175.

3. Βλ. Β. Βολουδάκη, «Γνωμοδότηση», *ΤοΣ* 1991, σελ. 53 επ. (59-60).

4. Βλ. Α. Παντελή, *ό.π.*, σελ. 171.

5. Βλ. Γ. Αναστασιάδη, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία (1940-1986)*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 23.

6. Βλ. K. Legg, «Παιχνίδια εναλλαγής στην Αθήνα: η πολιτική αστάθεια 1946-1952», σε: L. Baerentzen- Γ. Ιατρίδη-O. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, μτφρ. Α. Παρίση, Αθήνα 1992, σελ. 11 επ.

7. Για τη μορφή αυτού του ιδιόμορφου συστήματος βλ. Η. Νικολακόπουλου, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα 2001, σελ. 103, Γ. Στεφανίδη, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο. Η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-52)*, Αθήνα 1999, σελ. 102 επ. και Σ. Λιναρδάτου, *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τ. Α΄: 1949-52, Αθήνα 1977, 71-72.

8. Για τη σχετική διαδικασία βλ. Η. Νικολακόπουλου-Γ. Παπαδημητρίου, *Η μετατροπή της εκλογικής πλειοψηφίας σε κοινοβουλευτική μειοψηφία. Μια περίπτωση εσφαλμένης εφαρμογής του εκλογικού νόμου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σελ. 13 επ.

9. Για το πρόβλημα αυτό βλ. Η. Νικολακόπουλου- Γ. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σελ. 18. Π.χ. στις βουλευτικές εκλογές της 5.3.50 στην εκλογική περιφέρεια του νομού Ζακύνθου εκλέχτηκε ένας μόνο βουλευτής και όχι δύο, όπως προβλεπόταν από το διάταγμα για τον καθορισμό των βουλευτικών εδρών. Και μάλιστα ο μοναδικός βουλευτής που εκλέχτηκε ανήκε στο «Λαϊκό Κόμμα», δηλ. στο δεύτερο σε εκλογική δύναμη κομματικό σχηματισμό. Έτσι, δεν εκλέχτηκε ο υποψήφιος της Ε.Π.Ε.Κ., που είχε συγκεντρώσει και τις περισσότερες ψήφους.

10. Βλ. Κ. Ράλλη, *Ψήφος, εκλογαί και σύγχρονα εκλογικά συστήματα*, Αθήναι 1969, σελ. 289-291.

11. Βλ. J. Meyanud, Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τ. Α΄: 1946-1965, μτφρ. Π. Μερλόπουλου, Αθήνα 2002, σελ. 117 επ. Πρβλ. επίσης Α. Μπουζιά, «Οι εκλογικές αναμετρήσεις της προδικτατορικής περιόδου 1946-1967 (Ιστορικό και θεσμικό περίγραμμα)», *Αρμενόπουλος, Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 22 (2001), σελ. 159 επ. (161).

12. Βλ. Η. Νικολακόπουλου, *Η καχεκτική δημοκρατία ό.π.*, σελ. 132, Α. Παντελή, *ό.π.*, σελ. 166 και 168 και Κ. Χρυσόγονου, Εκλογικό σύστημα και Σύνταγμα, Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σελ. 65-66 και 170-184. Πρβλ. επίσης Α. Μπουζιά, «Τα ελληνικά εκλογικά συστήματα της προδικτατορικής περιόδου (1946-1967). Εκλογικές σκοπιμότητες και συνταγματικά όρια», *Αρμενόπουλος, Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 21 (2000), σελ. 17 επ. (25).

13. Βλ. Η Νικολακόπουλου, *ό.π.*, σελ. 133 επ., Κ. Χρυσόγονου, *ό.π.*, σελ. 66 και Γ. Αναστασιάδη, *ό.π.*, σελ. 31-32.

14. Βλ. ενδεικτικά I. Contiades, «Griechenland», σε: D. Sternberger, B. Vogel (επιμ.), *Die Wahl der Parlamente und anderer Staatsorgane. Ein Handbuch*, τ. I: *Europa*, ημίτ. 1, Berlin 1969, σελ. 578 και F. Hermens, «Die Wahlrechtsentwicklung der Nachkriegszeit in Frankreich, Italien und Griechenland», *JoR NF* 5 (1956), σελ. 255 επ. (297).

15. Βλ. I. Contiades, *ό.π.*, σελ. 579.

16. Βλ. Η. Νικολακόπουλου, *Η καχεκτική δημοκρατία, ό.π.*, σελ. 202 και Κ. Χρυσόγονου, *ό.π.*, σελ. 71-72. Πρβλ. επίσης Ε. Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία, 1954-1956*, Αθήνα 2001, σελ. 270-272 και Κ. Ράλλη, *ό.π.*, σελ. 336-337.

17. Βλ. Μ. Πικραμένου, *Ο θεσμός της υπηρεσιακής-εκλογικής κυβέρνησης. Από την εμφάνιση έως τη συνταγματική καθιέρωσή του*, Αθήνα-Κομοτηνή 1987, σελ. 22, 26-27 και 34-35.

18. Βλ. J. Meynaud, Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά, *ό.π.*, σελ. 89-90, 132 και 173, Κ. Χρυσόγονου, *ό.π.*, σελ. 73, Η. Νικολακόπουλου, ό.π., σελ. 225, I. Contiades, *ό.π.*, σελ. 581-582 και R. Clogg, *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, London 1987, σελ. 35 και 194.

19. Α. Παντελή, *ό.π.*, σελ. 176-177.

20. Βλ. Η. Νικολακόπουλου, *ό.π.*, σελ. 227, Α. Παντελή, *ό.π.*, σελ. 256 και Κ. Χρυσόγονου, *ό.π.*, σελ. 74.

21. Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, περίοδος Ε΄, σύνοδος Γ΄, συνεδρίαση ΡΙ-Η΄ της 26.5.1961, σελ. 576-579. Πρβλ. επίσης Σ. Λιναρδάτου, *ό.π.*, τ. Δ΄: 1961-1964, σελ. 20-21.

22. Βλ. J. Meynaud, Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά, *ό.π.*, σελ. 142-143 και Κ. Ράλλη, *ό.π.*, σελ. 423.

23. Για την ιστορική φυσιογνωμία του «ανένδοτου αγώνα» βλ. αντί πολλών Σ. Λιναρδάτου, *ό.π.*, τ. Δ΄, σελ. 92 επ.

24. Βλ. Κ. Χρυσόγονου, *ό.π.*, σελ. 77-78.

25. Βλ. Κ. Ράλλη, *ό.π.*, σελ. 314 και 423.

26. Βλ. J. Meynaud, *ό.π.*, τ. Β΄: *Βασιλική εκτροπή και Στρατιωτική δικτατορία*, μτφρ. Π. Μερλόπουλου, Α. Εμμανουήλ, Αθήνα 2002, σελ. 188.

Η διάνοιξη της δυτικής εισόδου της πόλης και η κατεδάφιση της σιδηροδρομικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης

Δημήτρης Παπαδημητρίου

Η δυτική είσοδος της Θεσσαλονίκης είναι ένας δρόμος 3.700 μέτρων, ο οποίος θα συνδέσει την εθνική οδό Αθηνών-Θεσσαλονίκης με την πόλη. Θεωρείται η κύρια δικλείδα αναπνοής της πόλης της Θεσσαλονίκης που ασφυκτιά από κυκλοφοριακή συμφόρηση. Αρχίζει 700 μέτρα πριν από τον κόμβο Δενδροποτάμου και καταλήγει στο Δικαστικό Μέγαρο, εκεί όπου θα αρχίζει η υποθαλάσσια αρτηρία. Δρόμος ταχείας κυκλοφορίας, θα έχει τρεις λωρίδες κυκλοφορίας ανά κατεύθυνση, νησίδα πλάτους 5,5 μέτρων και πεζοδρόμια. Τα αυτοκίνητα που έρχονται από την εθνική οδό Αθηνών-Θεσσαλονίκης θα φτάνουν στην πόλη σε χρόνο μηδέν, αφού δεν θα χρειάζεται να διασχίζουν την 26η Οκτωβρίου, η οποία αφενός δεν έχει μεγάλο πλάτος, αφετέρου έχει πολλούς φωτεινούς σηματοδότες. Σήμερα (2004) η διάνοιξη της δυτικής εισόδου της Θεσσαλονίκης έχει περατωθεί μόνο στο εντός σχεδίου πόλεως τμήμα (1.700μ.), το δε υπόλοιπο γρήγορα αναμένεται να παραδοθεί και αυτό στην κυκλοφορία.

Η υλοποίηση της μελέτης αυτής, βασισμένη σε σχέδια των αρχών του 1970, απειλούσε με ισοπέδωση την πλατεία Χιρς (Σταθμού), ή μάλλον ό,τι απέμεινε από αυτή, και ένα πανέμορφο κτίσμα του ΟΣΕ, εμβαδού 320τ.μ., κατοικία του διευθυντή των Ανατολικών Σιδηροδρόμων, (γραμμή Θεσσαλονίκης-Σκοπίων-Μητροβίτσας), στην οδό Παλαιού Σταθμού 4, που οδηγούσε στην πλατεία. Το κτίριο αυτό είχε την ατυχία να βρίσκεται στον άξονα διάνοιξης του δρόμου. Την ίδια ατυχία είχαν και 63 μεγάλα δένδρα, κυρίως πλατάνια, που βρίσκονταν στο γραμμικό πάρκο που δημιουργήθηκε μετά την επιχωμάτωση του χειμάρρου των Αθιγγάνων, που έτρεχε παράλληλα και σε μήκος ενός τμήματος της οδού Παλαιού Σταθμού, μεταξύ 26ης Οκτωβρίου και του κτιρίου κατοικίας του διευθυντή των Ανατολικών Σιδηροδρόμων.

Στην μελέτη της Εφορείας Νεοτέρων Μνημείων για την κήρυξη ως ιστορικών μνημείων 7 σιδηροδρομικών κτιρίων του Εμπορικού Σταθμού Θεσσαλονίκης, που συνέταξε ο αρχιτέκτονας μηχανικός κ. Αλέξανδρος Παπάζογλου για το κτίριο της οδού Παλαιού Σταθμού 4 αναφέρεται:

«Κτίστηκε το 1909 σε σχέδια γερμανών μηχανικών. Πρόκειται για ένα επιβλητικό κτίριο, με ημιυπόγειο, υπερυψωμένο ισόγειο, πρώτο όροφο και σοφίτα. Η κάπως ασύμμετρη διάταξη των όγκων δημιουργεί έντονη πλαστικότητα στις όψεις. Η εντύπωση αυτή επιτείνεται από μια ημιεξαγωνική προεξοχή του ισογείου στη νότια πλευρά. Η ανοιχτή βεράντα που σχηματίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο βλέπει προς τις γραμμές του τρένου. Όλα τα ανοίγματα πλαισιώνονται από κορνίζες μικρού πάχους, τριπλής διατομής πλάτους 15-20 εκατ., που φέρουν στο επάνω μέρος τριπλό κλειδί και γωνιόλιθους από σοβά. Δέκα οριζόντιες ταινίες ίδιου πλάτους έρχονται να ενοποιηθούν με τα πλαίσια και να δημιουργήσουν την εντύπωση ενός ισοδόμου συστήματος.

Άλλα στοιχεία των όψεων είναι:

Τα παλιά γερμανικά παντζούρια με «γρίλια» στο κάτω μέρος των παραθύρων, ενώ οι μπαλκονόπορτες προστατεύονται με παντζούρια γαλλικού τύπου. Ενδεικτική είναι η ταμπλαδωτή πόρτα της εισόδου με ορθογωνικό φεγγίτη. Η βεράντα φέρει προστατευτικό κιγκλίδωμα καμπύλης μορφής, ενώ η μπαλκονόπορτα πλαισιώνεται συμμετρικά από στενά παράθυρα.

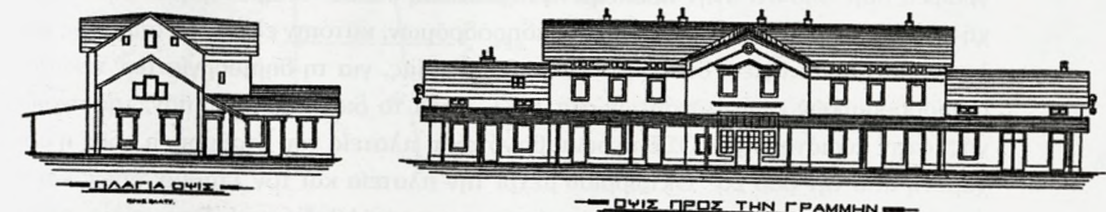
Η απόληξη των αετωμάτων περιβάλλεται από έντονα προεξέχουσα και αρκετά οξυκόρυφη στέγη που το κάτω μέρος της «φοδράρεται» με ξύλο. Οι σοφίτες σε εκείνο το σημείο προσδιορίζονται με δίδυμα απλά ανοίγματα.

Θα πρέπει, ακόμα, να σημειωθεί ότι από σχέδιο του πλούσιου αρχείου του ΟΣΕ (1909-1912) φαίνεται πως το κτίριο δέχθηκε την προσθήκη ενός δωματίου, που τελικά έγινε διώροφο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο επάνω μέρος του σχεδίου αναγράφεται με μελάνι "κατοικία Λουπέ".

Το κτίριο περιβάλλεται, περισσότερο από τη δυτική πλευρά, με κήπο, λουλούδια, δέντρα και τέσσερα ισόγεια κτίσματα συνοδείας κλπ».

Η χάραξη της νέας οδικής αρτηρίας της δυτικής εισόδου της πόλης εγκρίθηκε από τον Οργανισμό Θεσσαλονίκης το 1985, επάνω ακριβώς στα ίχνη του ιστορικού παρελθόντος της πόλης[1]. Το πιο πάνω διώροφο κτίριο άριστα διατηρημένο και εξαιρετικής αρχιτεκτονικής σημασίας, που τότε στέγαζε τις υπηρεσίες γραφείων του 2ου Τμήματος Γραμμής του ΟΣΕ, συμπεριλαμβανόταν στο χαρακτηρισμό (1990) ως διατηρητέων μνημείων[2] των 7 σιδηροδρομικών κτιρίων από το αρμόδιο Υπουργείο Πολιτισμού. Το ίδιο υπουργείο με νέα απόφασή του αποχαρακτήρισε 3 από αυτά έναν

Από σχέδιο του κεντρικού κτιρίου επιβατών του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού Θεσσαλονίκης, στο οποίο καταγράφονται οι διάφορες όψεις του, μετά τις εκατέρωθεν επεκτάσεις

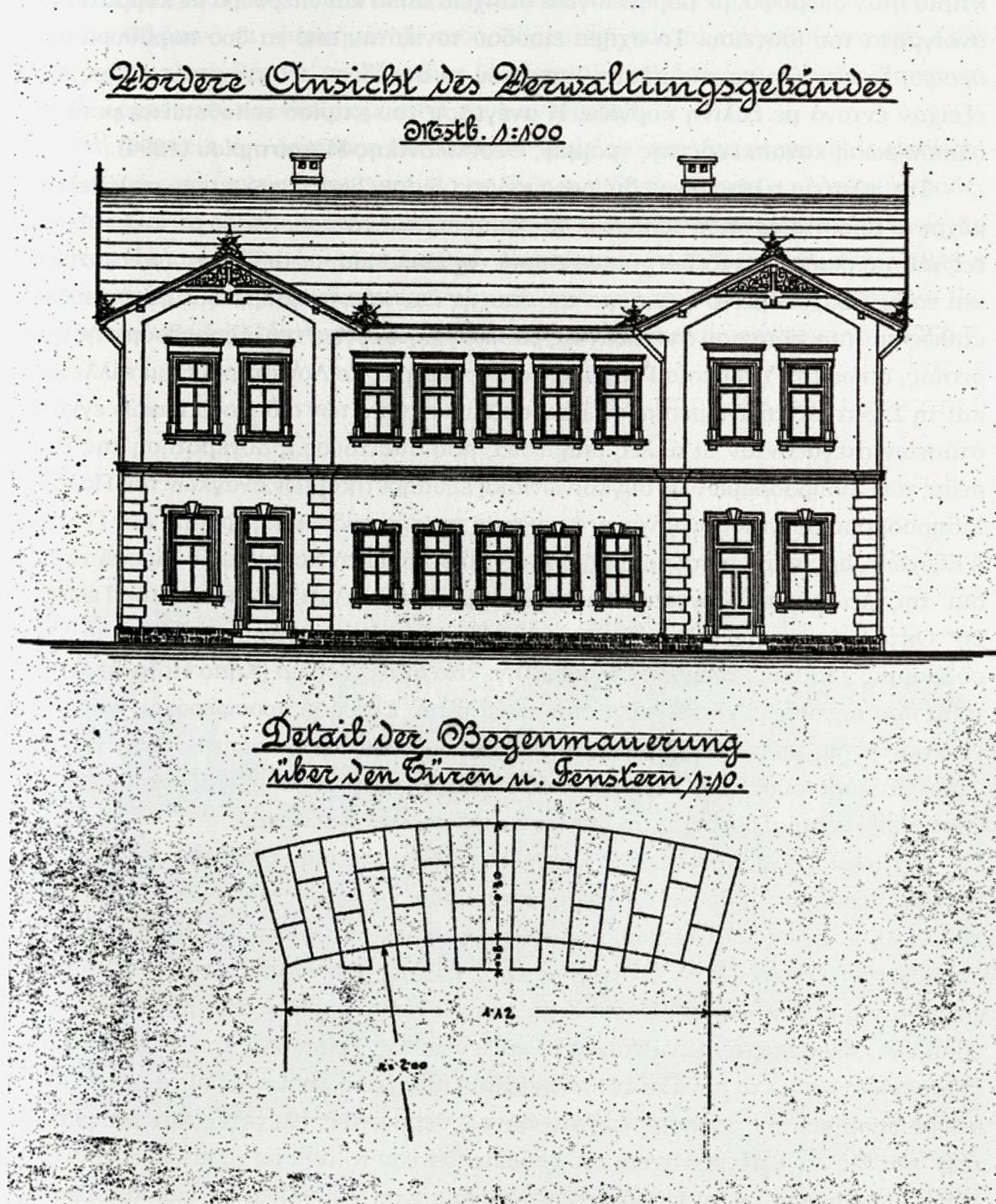
μόλις χρόνο μετά τον χαρακτηρισμό τους, στις 15 Οκτωβρίου 1991, με απόφαση της τότε υπουργού Πολιτισμού κ. Άννας Ψαρούδα - Μπενάκη[3], προκειμένου να άρει ένα εμπόδιο το οποίο απειλούσε με ματαίωση ή επ' αόριστο αναβολή στην κατασκευή της νέας αρτηρίας της δυτικής εισόδου της πόλης. Είναι γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη χρειάζεται έργα για τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας, έργα όμως που θα διατηρούν τα χαρακτηριστικά μιας εποχής που σφραγίζεται από τόσες μνήμες. Ο σιδηρόδρομος συνέβαλε, ίσως περισσότερο από όλα, στον εκσυγχρονισμό της πόλης μας και δεν μπορεί μια ιστορική του περιοχή να καταστρέφεται και να μετατρέπεται σε χώρο χωρίς ενδιαφέρον για τους Θεσσαλονικείς, σε μια εποχή που η διάσωση των ιστορικών στοιχείων των πόλεων της Ευρώπης έχει γίνει συνείδηση και αυτονόητη πραγματικότητα. Τα αποχαρακτηρισθέντα κτίρια ήταν: εκτός από το διώροφο κτίριο γραφείων, του 2ου Τμήματος Γραμμής, το κτίριο εστιατορίου προσωπικού μαζί και ξυλουργείο και το σιδηρουργείο, εντός των σιδηροδρομικών εγκαταστάσεων.

Είναι γεγονός ότι, όταν προκλήθηκε η απόφαση αρχικού χαρακτηρισμού των εν λόγω κτιρίων ως διατηρητέων το 1990 (ΦΕΚ 384 της 25-7-1990, τεύχος Δ'), είχε ήδη από το 1985 συνταχθεί και εγκριθεί αρμοδίως η μελέτη διάνοιξης της δυτικής εισόδου της πόλης και είχαν καταβληθεί τα ποσά των απαλλοτριώσεων.

Στις εκκλήσεις του Συλλόγου των Φίλων του Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης[4] (ιδρύθηκε το 1986) αλλά και στις έντονες διαμαρτυρίες υπηρεσιών και φορέων που διέπονται από αρχές για την προστασία του περιβάλλοντος και της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως η 4η Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων, ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων, το Τεχνικό Επιμελητήριο, η Ελληνική Εταιρεία Προστασίας Περιβάλλοντος και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, οικολογικές οργανώσεις και ο Σύλλογος Φίλων Σιδηροδρόμου Αθηνών, ανταποκρίθηκε ο Δήμος Θεσσαλονίκης[5], κατανοώντας τη σημασία της διάσωσης του εν λόγω κτιρίου, αλλά και τη μεταβίβαση τέτοιων περιοχών φορτισμένων με μνήμες που πρέπει να μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά, χωρίς να αλλοιώνονται. Στην προσπάθειά του να περισώσει το κτίριο η Διεύθυνση Αρχιτεκτονικού Σχεδίου του Δήμου Θεσσαλονίκης συνέταξε μια τροποποιητική μελέτη μετατόπισης της χάραξης του δρόμου, προς τη θάλασσα, ώστε να διασωθεί το κτίριο. Η μελέτη, όμως, αυτή προέβλεπε την απαλλοτρίωση μεγάλων εκτάσεων των εγκαταστάσεων του ΟΣΕ. Ο ΟΣΕ σε συνεργασία με μελετητικό γραφείο αντιπρότεινε τροποποίηση της χάραξης που επέφερε τις μικρότερες δυνατόν επεμβάσεις σε χώρους του Οργανισμού, διατηρώντας ανέπαφο το συγκεκριμένο κτίριο, καλύπτοντας συγχρόνως και τις προβλεπόμενες κυκλοφοριακές ανάγκες. Δυστυχώς, η τροποποίηση αυτή δεν έγινε αποδεκτή από τους αρμόδιους φορείς και συγκεκριμένα από την 3η ΠΥΔΕ, φορέας υλοποίησης του έργου διάνοιξης της δυτικής εισόδου της πόλης. Και είναι εύλογο το ερώτημα γιατί δεν έγινε προσπάθεια μέσα στο ιστορικό πλαίσιο του εκσυγχρονισμού και της προόδου της πόλης να διατηρηθεί η ιστορική φυσιογνωμία της περιοχής, όταν ακόμη οι αρμόδιοι φορείς σχεδίαζαν τη διάνοιξη της δυτικής εισόδου της πόλης; Η απάντηση είναι απλή. Οι εκτάσεις «χωρίς όρια» του Οργανισμού Σιδηροδρόμων Ελλάδος ήταν και είναι εύκολη λεία, αφού σε πολλές περιπτώσεις δεν έχουν καν καταγραφεί, παρ' όλο ότι στην προκειμένη περίπτωση ο ΟΣΕ «κληρονόμησε» την περιοχή από την εταιρεία των Ανατολικών Σιδηροδρόμων, κατόπιν εξαγοράς από τους παλαιότερους ιδιοκτήτες, δυνάμει τίτλων ιδιοκτησίας, για τη δημιουργία των πρώτων σιδηροδρομικών εγκαταστάσεων στα 1871. Κατά το διάγραμμα, λοιπόν, της περιοχής, στην κυριότητα του ΟΣΕ περιλαμβανόταν η πλατεία του Σταθμού, η οδός η αρχόμενη από την οδό 26ης Οκτωβρίου μέχρι την πλατεία και τον Σταθμό, όπως και ο παραπλεύρως της οδού ξηροπόταμος (χείμαρρος των Αθιγγάνων). Στην κύρια, μάλιστα, αρτηρία, την οδό Παλαιού Σταθμού που ανοίχθηκε για την επικοινωνία του κοινού με τον Σταθμό είχε εγκατασταθεί και τροχιοδρομική γραμμή, η εταιρεία της οποίας κατέβαλε μίσθωμα στην υπηρεσία των σιδηροδρόμων. Κατά το σχεδιάγραμμα, η ιδιοκτησία των σιδηροδρόμων εξικνείτο σχεδόν μέχρι της οικοδομικής γραμμής, των επί της πλατείας κτιρίων σε απόσταση από του τοίχου 1 έως 2μ. ούτως, ώστε και το πεζοδρόμιο κατά το ήμισυ ανήκε στους σιδηροδρόμους. Η διαφύλαξη των ιδιόκτητων αυτών χώρων του σιδηροδρόμου με περίφραξη και απομόνωση προσέκρουσε στο ότι ο δρόμος του Σταθμού είχε ήδη χαρακτηρισθεί ως κοινόχρηστος χώρος, επί του οποίου οι παρόδιοι της εγκεκριμένης οικοδομικής γραμμής είχαν δικαίωμα διέλευσης, παρά τα όρια απαλλοτριώσεως των ΣΕΚ[6].

Το αποχαιρετιστήριο της πλατείας του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού γράφτηκε, επειδή έτσι αποφάσισαν οι συντάκτες της μελέτης διάνοιξης της δυτικής εισόδου της πόλης, μιας μελέτης την οποία οι αρμόδιοι χαρακτήριζαν ως μονόδρομο, στο πλαίσιο προχωρημένης αντίληψης περί προόδου και ανάπτυξης, όμοια με αυτή

Λεπτομέρειες κτιρίου σιδηροδρομικής υπηρεσίας του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού Θεσσαλονίκης

που τα τελευταία 30 χρόνια αλλοίωσε την ιστορική φυσιογνωμία του ελληνικού περιβάλλοντος.

Πολύ ενδιαφέρον, όμως, παρουσιάζει και μια προσέγγιση της πλατείας του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού ως τμήμα του ιστορικού παρελθόντος της πόλης, τότε που ο σιδηρόδρομος βρισκόταν στη βασιλεία του και ο Σιδηροδρομικός Σταθμός ήταν το επίκεντρο της κίνησης που έδινε ζωή σ' όλη τη Θεσσαλονίκη. Τα πρώτα τοπογραφικά σχέδια ανάγονται στα 1891. Η μορφοποίηση της περιοχής πραγματοποιήθηκε με γοργούς ρυθμούς με την ανέγερση κτιρίων. Ένα από τα κτίρια της πλατείας που διακρίνονταν ήταν φυσικά το κεντρικό κτίριο επιβατών του Σταθμού, τέρμα μιας παραλλαγής του θρυλικού «Οριάν Εξπρές». Το κτίριο, εφαρμογή τυπικών σχεδίων ευρωπαϊκών κατασκευαστικών εταιρειών[7], τοποθετημένο παράλληλα προς τις σιδηροδρομικές γραμμές, εξυπηρετούσε τη διαμπερή διέλευση από την πλατεία του Σταθμού στο κρηπίδωμα των γραμμών. Η κάτοψη του κτιρίου ήταν απλή, με άξονα συμμετρίας το τμήμα εισόδου. Η αίθουσα υποδοχής του κοινού καταλάμβανε το κεντρικό τμήμα του ισογείου, με πλευρικές πτέρυγες τις αίθουσες αναμονής. Το κτίριο ήταν διώροφο, με μορφολογικά στοιχεία απλά και υπέρθυρα με κυμάτια στα ανοίγματα του ισογείου. Το σχήμα εισόδου τονιζόταν από τα δυο παράθυρα στον όροφο, το φεγγίτη και τις πλαισιώσεις που τα συνέδεαν. Οι πτυχωτές στέγες προεξείχαν έντονα με ξύλινη κορνίζα. Η ανέγερση του κτιρίου τοποθετείται μετά την ολοκλήρωση κατασκευής της γραμμής Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου (1894).

Την πλατεία πλαισίωναν διάφορα κέντρα διασκέδασης από τα πιο πολυτελείας μέχρι τα προσιτά σε κάθε βαλάντιο, τα οποία περίμεναν παράλληλα με τους ταξιδιώτες και πολλούς γλεντζέδες, όπως επίσης τα καφενεία, οι ταβέρνες, τα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία με το διάκοσμο της εποχής και τους στολισμένους πορτιέρηδες[8], καθώς και τα κτίρια που στέγαζαν τις βασικές λειτουργίες της σιδηροδρομικής υπηρεσίας, όπως την Υπηρεσία Γραμμής, το Ελεγκτήριο, το Λογιστήριο Εκμετάλλευσης και τη Στρατιωτική Υπηρεσία, ενώ παράπλευρα εντός των σιδηροδρομικών εγκαταστάσεων στεγάζονταν οι άλλες υπηρεσίες που απαιτούσε η συγκρότηση της Εταιρείας των Σιδηροδρόμων. Η συγκοινωνιακή εξυπηρέτηση των αναγκών του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού γινόταν αρχικά με την τροχιοδρομική γραμμή των Πύργων ή Εξοχών[9], αργότερα με τη γραμμή που είχε αφετηρία το Νοσοκομείο Χιρς. Από εκεί δια της λεωφόρου Κωνσταντινουπόλεως-Εγνατίας-πλατείας Βαρδαρίου-Γέφυρας 26ης Οκτωβρίου με μια διακλάδωση (με τα ίδια εισιτήρια) που πήγαινε προς το Σιδηροδρομικό Σταθμό, ενώ μια άλλη κατέληγε στο Μπες Τσινάρ (Κήπο Πριγκίπων). Το τραμ που πήγαινε μέχρι την κεντρική είσοδο του Σταθμού προσφερόταν για τη συγκοινωνία της πόλης σε λειτουργία περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη γραμμή, αφού εξυπηρετούσε τους επιβάτες που επιβιβάζονταν και αποβιβάζονταν μέρα και νύχτα από τις αμαξοστοιχίες οι οποίες αναχωρούσαν ή έφταναν.

Ο Παλαιός Σιδηροδρομικός Σταθμός είχε και μια μεταλλική αερογέφυρα, ένα τεχνικό πέρασμα εγκάρσια των σιδηροδρομικών γραμμών, που ένωνε την πλατεία του Σταθμού με την 26ης Οκτωβρίου και έκοβε το δρόμο για το αλησμόνητο για του σημερινούς γέροντες Μπες Τσινάρ με τους κήπους και τα μπάνια του. Έτσι, αποφευγόταν η ριψοκίνδυνη επίγεια διέλευση των πεζών μέσω των σιδηροδρομικών γραμμών. Μέρα νύχτα ήταν ανοιχτά τα καφενεία του Τσαπούλη, του Ντάφα, και του Μπουσουλέγκα με το μεγάλο ξενοδοχείο του ίδιου από επάνω. Σ' αυτά σύχναζαν οι σιδηροδρομικοί της κίνησης (μηχανοδηγοί, θερμαστές, ελεγκτές και τροχοπεδητές), που τις παγωμένες νύχτες του χειμώνα έπιναν το τσάι με το κονιάκ, πριν αναλάβουν υπηρεσία, και οι επιβάτες από την επαρχία, που πήγαιναν εκεί αποβραδίς, από φόβο μήπως χάσουν το πρωί το τρένο[10].

Στη περιοχή του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού στα 1891 ιδρύθηκε από τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης φτωχοσυνοικισμός με 288 κατοικίες για τη στέγαση των πυροπαθών ορθοδόξων ρωσσοεβραίων προσφύγων, που έμειναν άστεγοι από τη μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης στις 28/8/1890, όταν κάηκε σημαντικό τμήμα του κέντρου της πόλης. Στην εβραϊκή αυτή συνοικία ήκμασε και ένα από τα φημισμένα κέντρα, που ήταν του Σαουλίκου με τους εκλεκτούς μεζέδες. Ένα στενό δρομάκι ανάμεσα στα καφενεία του Μπουσουλέγκα και του Ντάφα διέσχιζε τον εβραϊκό συνοικισμό και έφτανε μέχρι την οδό Γιαννιτσών. Ο συνοικισμός αυτός αποτέλεσε και τον προθάλαμο των στρατοπέδων εξόντωσης για τους εβραίους συμπολίτες μας. Εκεί διαδραματίστηκαν τα τραγικά γεγονότα της πρόσφατης ιστορίας μας που έχουν άμεση σχέση με την εξόντωση 49.048 εβραίων[11] συμπολιτών μας.

Στην εποχή του Μακεδονικού Αγώνα η «Οργάνωση της Θεσσαλονίκης» στο καφενείο του Τσαπούλη δημιούργησε σταθμό διακίνησης όπλων για τους αντάρτες. Από εκεί έπαιρναν τα όπλα κατάλληλα καμουφλαρισμένα («προσοχή υαλικά», «σοκολάτες Φλόκα») οι «μεμυημένοι» σιδηροδρομικοί και τα προωθούσαν στο Γιδά (Αλεξάνδρεια), τη Βέροια, το Σόροβιτς (Αμύνταιο), από όπου τα παραλάμβαναν τα τοπικά όργανα και εφοδίαζαν μ' αυτά τους αντάρτες[12].

Στη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου και της γερμανικής κατοχής μια σοβαρή εστία αντίστασης, από τις πολλές που δημιούργησε ο ελληνικός λαός, δρούσε με έναν αξιοθαύμαστο τρόπο μεταξύ των σιδηροδρομικών υπαλλήλων με έδρα τον Παλαιό Σιδηροδρομικό Σταθμό. Αναφέρεται ότι το Σεπτέμβριο του 1943 η εντατικοποίηση των γερμανικών ερευνών οδήγησε στη σύλληψη του Δημητρίου Γαλανάκη και του Αχιλλέα Αραδούλη, μελών της αντιστασιακής οργάνωσης «ΖΕΥΣ»[13].

Αμαξοστοιχία στις γραμμές του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού της Θεσσαλονίκης, με φόντο το κτίριο επιβατών, το οποίο κατεδαφίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '50. Στο αριστερό άκρο της φωτογραφίας διακρίνεται η εναέρια γέφυρα υπεράνω των σιδηροδρομικών γραμμών. (Φωτ. Archiv A. Luft, από το βιβλίο των J. και M. Schenkel, «Die Eisenbahnen Griechenlands», Wien 1986, 87)

Το μεταφερθέν κτίριο της οδού Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού 4, με τις έντονα προεξέχουσες οξύκορφες στέγες του στέκεται ορθά και περήφανα στη θέση του πριν από τη μετακίνησή του στα νέο χώρο υποδοχής του, νότια, σε απόσταση 40 περίπου μέτρων στην απέναντι του δρόμου πλευρά. (φωτ.Γ. Τσαουσάκη)

Επρόκειτο για σιδηροδρομικούς υπαλλήλους του σταθμαρχικού κλάδου, οι οποίοι προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες στον αντιστασιακό αγώνα.

Μετά την κατάργηση του Παλαιού Σιδηροδρομικού Σταθμού ως επιβατικού και τη χρησιμοποίησή του ως εμπορικού (1951), άρχισαν να διαφαίνονται οι τάσεις χρησιμοποιήσεως της πλατείας του από μεταφορικές εταιρείες. Στην κίνηση αυτή δεν πρωτοστατούσαν μόνο οι ενδιαφερόμενες μεταφορικές εταιρείες αλλά και οι καταστηματάρχες της πλατείας, των οποίων η πελατεία εξαφανίστηκε από τη μεταφορά της επιβατικής κίνησης στον Νέο Επιβατικό Σταθμό της Θεσσαλονίκης. Έκτοτε η πλατεία του Σταθμού δεν ήταν τίποτε άλλο, παρά ένας χώρος έρημος μόνιμης στάθμευσης φορτηγών αυτοκινήτων με ευρύτερη υποβαθμισμένη περιοχή και θλιβερή όψη. Η ερημιά της περιοχής δίνεται λιτά στο τοπογραφικό τραγούδι του Γιώργου Ιωάννου, που μελοποιήθηκε από το Νίκο Μαμαγκάκη:

Εγκαίνια έναρξης της διαδικασίας μεταφοράς (διολίσθησης) του κτιρίου στη νέα του θέση παρουσία επισήμων στις 13/1/1998. (φωτ. Π. Κουτσουρόπουλου / Αρχείο Ο.Σ.Ε.-Δ.Π.Μ.Θ.)

Δίπλα το λιμάνι, πίσω τα σφαγεία
πέρα στην πλατεία άδεια καφενεία.
Όλη μέρα μπρος μου ο σταθμός των τρένων
ΑΜ στην πύλη, κέντρο διερχομένων.

(Βλ. Χρίστος Ζαφείρης, «Ο έρως σκέπει την πόλη», Εξάντας 1993, σ.σ. 138-139).

Οι μαρτυρίες των αξιολογότατων σιδηροδρομικών κτιρίων, τα οποία εξυπηρετούσαν λειτουργικές ανάγκες του σιδηροδρόμου διατηρούσαν την αρχιτεκτονική τους μορφολογία και κτιριακή τους τυπολογία και συγκροτούσαν ένα σύνολο επί της πλατείας του Σταθμού, μνημεία κοπιαστικής πορείας μιας περασμένης κουλτούρας, το ένα μετά το άλλο αδίστακτα κατεδαφίζονται και μαζί τους χρήσιμα αποθέματα πληροφοριών χρόνων, μαρτυρίες μιας περασμένης ζωής (γεωγραφικές-τοπογραφικές χρονολογίες, υλικά κατασκευής, περιγραφή λειτουργιών, μηχανές, εργαλεία, έπιπλα, φωτογραφίες, στοιχεία ανθρώπινου δυναμικού κ.λπ.) που θα μπορούσαν σήμερα να προσεγγισθούν και να αξιοποιηθούν.

Εκεί από τα παράθυρα του κτιρίου που στέγαζε το Κεντρικό Λογιστήριο Εκμετάλλευσης των σιδηροδρόμων ο Γ.Θ. Βαφόπουλος, ο άνθρωπος που έθεσε ανεξίτηλα τη σφραγίδα του στη ζωή της Θεσσαλονίκης, αγνάντευε την πλατεία, ως βοηθός λογιστού των τέως ΣΕΚ, εμπνεόμενος τους στοίχους του, οι οποίοι εκδηλώνονταν, χωρίς να μπερδεύονται με τις λογιστικές πράξεις, στη ρουτίνα της ανάγκης του επιούσιου. Εκεί τον βρήκε η μεγάλη Πανσιδηροδρομική απεργία[14] της 8ης Μαρτίου 1925[15].

Ένα από τα πολλά θύματα της απεργίας ήταν και ο Γεώργιος Δέλιος, με μόνιμη θέση. Από εκεί αρχίζει η λογοτεχνική καριέρα του κατοπινού μυθιστοριογράφου, οι υποδείξεις και τα συμπεράσματα του οποίου (στα βιβλία του, μυθιστορήματα, δοκίμια, ταξιδιωτικά) αποτελούν υποθήκες κλασικής υποδειγματικής μελέτης για τους νεότερους συγγραφείς[16].

Η περιοχή ιστορικά ανήκε στο σιδηρόδρομο, αφού από εκεί στα 1871 έγινε το ξεκίνημά του. Από το 1873 υπήρξε η πύλη μιας μεγάλης ενδοχώρας και από το 1888 πύλη και της Ευρώπης. Από τον Παλαιό Σιδηροδρομικό Σταθμό πέρασαν προσωπικότητες δικές μας και ξένες. Ο Σταθμός συνδέθηκε με πρόσωπα και γεγονότα, έτσι αποκτήθηκαν συναισθηματικές επαφές που προσωποποιήθηκαν και ίσως μυθοποιήθηκαν και ριζώθηκαν στη μνήμη των Θεσσαλονικέων, αφού σε κάποιες περιπτώσεις η ιστορία του βορειοελλαδικού χώρου ακολούθησε τις ράγες του τρένου, όπως στην επαφή των εμπολέμων το 1912. Πέρα από την πλατεία υπήρχε το εξοχικό, αριστοκρατικό κέντρο του Χατζή Μπαξέ, όπου τις Κυριακές, και ιδίως

την Καθαρή Δευτέρα, οι Θεσσαλονικείς έβρισκαν εκλεκτούς μεζέδες και την περίφημη βαρελίσια μπύρα.

Από τα κτίρια τα οποία οριοθετούσαν το χώρο της παλιάς πλατείας και του δρόμου σύνδεσής της με την περιοχή του λιμανιού και την πόλη τελικά διασώθηκε μόνο το κτίριο γραφείων του 2ου Τμήματος Γραμμής κι αυτό για να καταθέτει την παρακμή της εποχής μας, με την ολόσωμη μεταφορά του σε απόσταση 40 περίπου μέτρων στην απέναντι του δρόμου μεριά, δείχνοντας τώρα την οπίσθια όψη του στους διερχόμενους από τον διαπλατυσμένο δρόμο της λεγόμενης δυτικής εισόδου της πόλης. Τα υπόλοιπα κτίρια της πλατείας και του δρόμου, που σημαδεύτηκαν από μεγάλα ιστορικά γεγονότα τα οποία σχετίζονται με τους σιδηροδρόμους και την πορεία της Θεσσαλονίκης, μέσα στο χρόνο κατεδαφίστηκαν. Η πρωτοβουλία της Διοίκησης του ΟΣΕ, έστω και καθυστερημένα, να διατηρήσει κάτι από την ιστορία του σιδηροδρόμου της Θεσσαλονίκης, με την απόφασή της να σώσει το κτίριο από την κατεδάφιση μεταφέροντάς το, όπως ακριβώς ήταν, σε απόσταση 40 μέτρων περίπου, ήταν αξιέπαινη, αφού οι μέχρι τότε ευαισθητοποιημένοι φορείς και υπηρεσίες αγκιστρωμένοι από διάφορες εξαρτήσεις, μη μπορώντας να κάνουν και διαφορετικά ωθούμενοι σε ακραίες ενέργειες, κάποια στιγμή σιώπησαν εγκαταλείποντας το Δήμο και τον ΟΣΕ, τους μόνους ενδιαφερόμενους και εμμένοντες στη διάσωση του αξιόλογου κτιρίου του Παλιού Σιδηροδρομικού Σταθμού. Το έργο ανατέθηκε στην ελληνική εταιρεία «Ελληνική Τεχνοδομή Α.Ε.» και η διαδικασία μεταφοράς (διολίσθησης[17]) του κτιρίου ξεκίνησε στις 13-1-1998, με ταχύτητα 15μ./ημέρα.

Έτσι η βάρβαρη διάνοιξη του οδικού άξονα της δυτικής εισόδου της πόλης, που μελετήθηκε στη δεκαετία του '70, εξαφάνισε τα ίχνη της πλατείας του Σταθμού και του δρόμου που οδηγούσε σ' αυτήν, ακόμη και σε μορφή μνήμης. Η ανασύσταση της περιοχής, μακρινή εικόνα για τους παλιούς, θα παρέχεται πλέον μόνο από φωτογραφίες, από παλαιότερες σχετικές δημοσιεύσεις και από την έρευνα των άγνωστων πρωτοτύπων κατασκευαστικών σχεδίων των σιδηροδρομικών κτιρίων που στη συνέχεια περιήλθαν στους ΣΕΚ (ΟΣΕ).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σχ. ΥΠΕΧΩΔΕ ΒΜΒ/0/1110/15-3-1985.
2. Απόφαση ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/39980/2745/4-10-1990.
3. ΥΠΠΟ/ΔΙΛΑΠ/Γ/3686/46597/15-10-1991.
4. Σχετ.: α) Το από 12/1/1989 έγγραφο Συλλόγου Φίλων Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης προς την Εφορεία Νεοτέρων Μνημείων, με κοινοποίηση προς τον υπουργό Βόρειας Ελλάδας κ. Στέλιο Παπαθεμελή, Γεν. Δ/νση ΟΣΕ, ΤΕΕ, ΚΙ, Σύλλογο Αρχ/τόνων, ΥΠΕΧΩΔΕ Δ/νση Οικισμού. β) Το από 12/10/1989 έγγραφο Συλλόγου Φίλων Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης προς το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Θεσσαλονίκης.
5. Σχετ. το 26219/2399/8-5-1992 έγγραφο Διεύθυνσης Αρχ/κού Σχ. Πόλεως του Δήμου Θεσσαλονίκης προς το σύλλογο των Φίλων Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης.
6. Έγγραφο Δ/νσης Περιφέρειας Θεσσαλονίκης ΣΕΚ με στοιχεία Ε.Π. 123/26-3-1951 προς τη Γεν. Δ/νση ΣΕΚ. Ανυπολόγιστης αξίας, «χωρίς...σύνορα» σε αστικά ακίνητα η περιουσία του ΟΣΕ. Έκταση 11 στεμμάτων στη Μενεμένη, έκταση 220 στρεμμάτων στο Δενδροπόταμο. Ακίνητα βρίσκονται στην οδό Αριστοτέλους (πολυκατοικία 14 διαμερισμάτων), οδό Αναγεννήσεως, στην οδό Μοναστηρίου, στην οδό Πρίγκηπος Νικολάου κ.α.
7. Το κτίριο πανομοιότυπο με εκείνο του Σταθμού Σκοπίων, το οποίο όμως αργότερα λόγω αναγκών δέχθηκε επέκταση η αριστερή πλευρά του κατά πέντε ανοίγματα. Επίσης, πανομοιότυπο ήταν και το κτίριο επιβατών Σταθμού Αδριανουπόλεως.
8. Σ. Κερασίδη, *Η Θεσσαλονίκη και η Τούμπα μέσα από τα μάτια μου*. Θεσσαλονίκη (Παρατηρητής) 1998, 41. Επίσης, για τα καφενεία του Μπουσουλέγκα και του Ντάφα και το ξενοδοχείο, «Εξπρές», βλ. *Οι πλατείες της Θεσσαλονίκης μέχρι το 1944*, Σκόπελος (Νησίδες), 1991 και Κώστα Τομανά, *Τα καφενεία της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη 1990.
9. Βλ. Φύλλο εφημερίδας «Φάρος» της Μακεδονίας της 18/8/1893 «των σιδηρών ελασμάτων (σιδηροτροχιών) στρωθέντων μέχρι του σιδηροδρομικού σταθμού, ήδη ήρξατο η προς Μπες Τσινάρ κατάστρωσις».
10. Βλ. Κώστας Τομανάς, *Τα καφενεία της παλιάς Θεσσαλονίκης*, Εκδοτική Ομάδα, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 76-77.
11. Π. Κουπαράνης, «Η Θεσσαλονίκη στην Κατοχή. Ορισμένα ζητήματα μέσα από γερμανικά αρχεία». Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912. Πρακτικά Συμποσίου ΚΙΘ, Θεσσαλονίκη 1986 σ.202.
12. Βλ. *ό.π.*, υποσ. 10.
13. Βλ. την εργασία του Βασ. Γούναρη, «ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΖΕΥΣ»: Συμβολή στη μελέτη της αντιστασιακής Δράσης στη Θεσσαλονίκη (1942-1944), Πρακτικά του Συμποσίου «Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912» (ΚΙΘ- Δήμος Θεσσαλονίκης).
14. Βλ. «Σελίδες αυτοβιογραφίας» του Γ.Θ. Βαφόπουλου, τόμος πρώτος, «Το Πάθος», Βιβλιοθήκη της Εστίας, Αθήνα 1970 σσ. 236-237: «...Η απεργία απέτυχε με πάταγο. Τρέξαμε όλοι πανικόβλητοι ν' αναλάβουμε υπηρεσία. Τώρα ήμασταν στο έλεος του "άνακτος". Έτσι λέγαμε το Διευθυντή Κωσταντίνο Μελισσηνό, που'ταν μια σιβυλλική προσωπικότητα, απροσπέλαστη από τους κατώτερους υπαλλήλους των Σ.Ε.Κ. Φαίνεται πως ήμουν καλός υπάλληλος, γιατί ο προϊστάμενός μου εισηγήθηκε να με κρίνουν μ' επιείκεια. Και μου δόθηκε "χάρις" από τον "άνακτα" κ' η μεγάλη του επιείκεια ήταν να με κρατήσει για πάντα με την ιδιότητα του "δόκιμου γραφέως". Κ' έμεινα σ' αυτή τη θέση ως τη μέρα που η αρρώστια με υποχρέωσε να την εγκαταλείψω, δίχως το δικαίωμα έστω και μιας μικρής αποζημίωσης».
15. Βλ. Δημήτρη Στρατή, *40 χρόνων αγώνες των Ελλήνων Σιδηροδρομικών (1905-1945)*, Αθήναι 1959, σσ. 125-126.
16. Βλ. Γεώργιος Δέλιος, *Κρίσεις και Σχόλια για τρία βιβλία του*, Θεσσαλονίκη 1975.
17. Η διαδικασία μεταφοράς του κτιρίου, διαστάσεων 19,60x16,20μ., μέγιστου ύψους 14,00μ. και βάρους 2.100 τόνων περίπου, ακολούθησε τα εξής στάδια: α) ακαμποποίηση, β) διαμόρφωση οδού μεταφοράς, γ) διαμόρφωση χώρου υποδοχής, δ) τοποθέτηση μηχανολογικών συστημάτων, ε) ανύψωση-αποκόλληση, στ) προώθηση, ζ) εναπόθεση, η) απομάκρυνση βοηθητικών κατασκευών.

Συνθήκες εργασιακού περιβάλλοντος στις βιοτεχνικές μονάδες της Θεσσαλονίκης

Φωκίων Βοσνιάκος

Η παρούσα εργασία περιλαμβάνει αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος με θέμα «Συνθήκες εργασιακού περιβάλλοντος» που πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία του Α.Π.Θ. και του Τ.Ε.Ι. Θεσ/νίκης και χρηματοδότηση του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Θεσ/νίκης. Αφορμή για την πραγματοποίηση του προγράμματος υπήρξε ημερίδα με θέμα «Προστασία εργασιακού περιβάλλοντος» που διοργάνωσαν από κοινού το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης και η διεθνής οργάνωση Προστασίας του Περιβάλλοντος της Μεσογείου (MESAEP) το Μάρτιο του 1997. Τα αποτελέσματα της έρευνας περιέχουν 2 διακριτά τμήματα, που αφορούν την εργοδοσία και τους εργαζομένους χωριστά.

Δύο τύποι ερωτηματολόγιων, το ένα για τους εργοδότες (52 ερωτήσεων) και το άλλο για τους εργαζόμενους (19 ερωτήσεων) διανεμήθηκαν στις βιοτεχνικές μονάδες.

Συμπεράσματα εργοδοτών

Από τις απαντήσεις φαίνεται καθαρά ότι το 82% γνωρίζει πολύ καλά τη σύσταση των πρώτων υλών που χρησιμοποιεί. Το 39% των πρώτων υλών είναι χημικά προϊόντα και από αυτά το 40% είναι αδρανή, το 6% εκρηκτικά, το 19% εύφλεκτα, άλλο ένα 19% τοξικά και το υπόλοιπο 16% διαβρωτικά. Σύμφωνα με τις απαντήσεις, τα ενδιάμεσα με τα τελικά προϊόντα ανήκουν στην ίδια κατηγορία σε ποσοστό 53% και σε διαφορετική το 21%.

Οι βιοτεχνίες σε μεγάλο ποσοστό - 84% - δήλωσαν ότι γνωρίζουν τη νομοθεσία για την υγιεινή και την ασφάλεια των εργαζομένων, αλλά από αυτές μόνο το 34% δήλωσε άριστα, ενώ 29% δήλωσε μέτρια, 5% ελάχιστα και 32% καλά. Από τις δύο παραπάνω απαντήσεις φαίνεται ότι ένα σοβαρό ποσοστό - 50% - ουσιαστικά γνωρίζουν τη νομοθεσία από μέτρια έως καθόλου.

Οι υπεύθυνοι των επιχειρήσεων σε μεγάλο ποσοστό - 92% - δηλώνουν ότι έχουν εντοπίσει τους επαγγελματικούς κινδύνους στο χώρο τους. Δίνουν μεγάλη βαρύτητα στο επιμελητήριό τους, αφού θεωρούν υπεύθυνο για την ενημέρωση τους το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο σε ποσοστό 64%, ενώ μόνο το 26% θεωρεί υπεύθυνο το Υπουργείο Εργασίας. Για τους τρόπους ενημέρωσης εκφράζουν διάφορες απόψεις (Σεμινάρια 33%, έντυπο υλικό 46%, ομιλίες 19%).

Γνωρίζουν τα ειδικά μέτρα ασφαλείας που πρέπει να εφαρμόζονται - 89% - και θεωρούν σε ποσοστό 45% ότι η εφαρμογή τους χρειάζεται βελτιώσεις. Σύμφωνα με τις απαντήσεις, υπάρχουν πολλά είδη κινδύνων στους διάφορους χώρους εργασίας (κραδασμοί, σκόνη, υγρασία, υψηλή θερμοκρασία, χημικές ουσίες, χαμηλή θερμοκρασία, θόρυβοι κ.λπ.) και το 82% δηλώνει ότι ενημερώνει τους εργαζόμενους για τους κινδύνους αυτούς και, μάλιστα, το 69% δηλώνει ότι το κάνει συστηματικά. Γιατρό απασχολεί μόνο το 11%, μονίμως ή μερικώς.

Τεχνικό ασφαλείας έχει το 45% των επιχειρήσεων και από αυτό το ποσοστό του 56% θεωρεί το έργο του τεχνικού ασφαλείας αποτελεσματικό. Μόνο το 50% παρέχει μέσα ατομικής προστασίας και από το υπόλοιπο 50%, δυστυχώς, το 39% δηλώνει ότι δεν επιθυμεί να παρακολουθήσει πρόγραμμα κατάρτισης για τα μέσα προστασίας.

Σήμανση κινδύνων διαθέτουν οι χώροι εργασίας σε ποσοστό 58%, ενώ σχέδιο έκτακτης ανάγκης διαθέτουν μόνο στο 34% των επιχειρήσεων. Ιδιαίτεροι χώροι σίτισης και διαλείμματος υπάρχουν περίπου στο 50% των επιχειρήσεων και επαρκείς χώροι υγιεινής στο 82%. Το 70% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι δεν υπήρξαν ατυχήματα στους χώρους εργασίας τα δύο τελευταία χρόνια.

Αντιρρυπαντική τεχνολογία διαθέτει μόνο το 21% των επιχειρήσεων και επιστημονικό προσωπικό για την προστασία του περιβάλλοντος μόνο το 8%. Το επιστημονικό προσωπικό για την προστασία του περιβάλλοντος είναι διαφόρων ειδικοτήτων (χημικός μηχανικός, χημικός, τεχνολόγος τροφίμων κ.λπ.) και ενημερώνεται γενικά (67%) ή εξειδικευμένα (33%) από ομιλίες, ημερίδες, σεμινάρια.

Το επίπεδο σπουδών του «Ειδικού Επιστήμονα σε θέματα Περιβάλλοντος» (αν δημιουργηθεί νέος κλάδος) το 63% (37% ΑΕΙ, 26% ΤΕΙ) προτιμά να είναι Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, το 15% Τεχνικού Λυκείου και το 22% Τεχνικής Σχολής. Το 84%, όμως, θεωρεί ότι η προστασία του περιβάλλοντος απαιτεί τη βοήθεια της πολιτείας και προτείνουν διάφορες μορφές βοήθειας (Τοπική Αυτοδιοίκηση 45%, επιχορήγηση θέσης εργασίας 32%, πράσινο φόρο 2%, αντισταθμιστικά οφέλη περιοχής 5% κ.λπ.).

Συμπεράσματα εργαζομένων

Μόνο το 60% των εργαζομένων δηλώνει ότι γνωρίζει τη νομοθεσία που αφορά την υγιεινή και την ασφάλειά τους, ενώ θεωρεί σε ποσοστό 30% ότι υπάρχει στην εργασία του κάποιος κίνδυνος. Το 72% δηλώνει ότι ενημερώθηκε για τους κινδύνους από το Υπουργείο Εργασίας, μόνο το 14% από τον εργοδότη και το υπόλοιπο 14% από άλλον φορέα. Οι τρόποι ενημέρωσης διαφέρουν: πρακτική άσκηση 37%, ομιλίες 33%, σεμινάρια 10%, αφίσες 1% και φυλλάδια 19%.

Θεωρεί την εργασία του ανθυγιεινή το 24%, ενώ το 4% δηλώνει άγνοια. Ενοχλητικοί παράγοντες στο χώρο εργασίας θεωρούνται: θόρυβος 33%, σκόνη 35%, θερμοκρασία 16%, οσμές 10%, υγρασία 6%. Μέτρα προστασίας (στολή, γυαλιά, γάντια, ωτασπίδες, μάσκες, κράνη, ζώνες συγκράτησης κτλ) χρησιμοποιεί το 46%. Μετά από πολύωρη εργασία δηλώνει διάφορες ενοχλήσεις (πονοκέφαλο, πόνο στη μέση, ερεθισμό στο λαιμό και στη μύτη, ερεθισμό στα μάτια, βήχα) το 75% από τους ερωτηθέντες και μόνο το 25% δηλώνει ότι δεν αισθάνεται καμία ενόχληση.

Στους χώρους εργασίας υπάρχουν σήματα κινδύνου σε ποσοστό 39%, ενώ μέτρα πυρασφάλειας υπάρχουν σε ποσοστό 88%. Υπερωρίες κάνει το 44% των εργαζομένων και από αυτούς 15% αρκετές ώρες το μήνα (30-60 ώρες), το 7% 25 ώρες το μήνα, το 22% 20 ώρες το μήνα και το εναπομένον ποσοστό λιγότερες ώρες. Νυκτερινή βάρδια δηλώνει ότι κάνει μόνο το 3%, ενώ το 88% δηλώνει ότι δεν κάνει και το 9% για άγνωστους λόγους δεν απαντά.

Διάλειμμα κάνει το 82%, αλλά ειδικός χώρος υπάρχει μόνο στο 45% των επιχειρήσεων και το 57% αυτών των ειδικών χώρων διαθέτει τραπέζια. Στην εργασία του αλλάζει ρούχα το 53% των εργαζομένων, αλλά τη δυνατότητα παραμονής των ρούχων στο χώρο εργασίας έχει το 51% από αυτούς.

Το 22% των εργαζομένων δηλώνει ότι καλύπτεται σε υποχρεωτικές εξετάσεις από τον εργοδότη. Σε ό,τι αφορά το είδος των ιατρικών εξετάσεων το 28% δηλώνει ακτινολογικές, το 27% αιματολογικές, το 23% οφθαλμολογικές και το 22% ακουστικές. Τέλος, το 83% δηλώνει ότι του παρέχονται οι πρώτες βοήθειες σε περίπτωση ανάγκης, αλλά μόνο το 24% από γιατρό, το 75% από συνάδελφο και το 1% από νοσοκόμα.

Κοινά τελικά αποτελέσματα

Από τη συγκριτική και διασταυρωμένη ανάλυση των απαντήσεων των δύο τμημάτων (εργοδοτών & εργαζομένων), προέκυψαν τα παρακάτω κοινά αποτελέσματα:

1. Υπάρχει διάθεση ενημέρωσης για τους τυχόν κινδύνους που υπάρχουν στους χώρους εργασίας και από τις δύο πλευρές, αλλά μάλλον δεν υπάρχει οργανωμένος και συστηματοποιημένος τρόπος ενημέρωσης. Η ενημέρωση των εργοδοτών αφήνεται στη δική τους πρωτοβουλία και όσοι αναπτύξουν την πρωτοβουλία αυτή ενημερώνονται αποσπασματικά από όποιον φορέα τους την προσφέρει. Γι' αυτό σε μεγάλο ποσοστό πιστεύουν ότι η ενημέρωσή τους πρέπει να γίνεται συστηματικά από το Βιοτεχνικό Επιμελητήριο, ένας φορέας που τους είναι οικείος και προσιτός.

2. Υπάρχει πλήρης ασυμφωνία σε ό,τι αφορά την ενημέρωση από εργοδότες προς εργαζομένους. Το 82% των εργοδοτών δηλώνει ότι ενημερώνει τους εργαζομένους για τους κινδύνους που υπάρχουν στους χώρους εργασίας -και μάλιστα το 69% συστηματικά- ενώ, μόνο το 14% των εργαζομένων δηλώνει ότι ενημερώνεται από την εργοδοσία. Εδώ, βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι το 50% των εργοδοτών δηλώνει ότι γνωρίζει τη νομοθεσία από μέτρια έως καθόλου, κάτι που από μόνο του έχει ως αποτέλεσμα την πλημμελή ενημέρωση των εργαζομένων.

3. Από τους εργοδότες επισημαίνεται ότι η εφαρμογή των ειδικών μέτρων ασφαλείας χρειάζεται βελτιώσεις και αυτό δείχνει τη διάθεσή τους να κινηθούν προς την κατεύθυνση αυτή. Τα ποσοστά που αναφέρονται στην παροχή μέτρων προστασίας συμφωνούν και για τις δύο επαγγελματικές κατηγορίες, αλλά βεβαιώνουν το έλλειμμα στον τομέα αυτό (50% εργοδότες, 46% εργαζόμενοι).

4. Χρειάζεται βελτίωση ο τομέας των σημάτων κινδύνου αλλά και αυτός των ειδικών χώρων σίτισης και διαλείμματος. Και στις δύο περιπτώσεις οι θετικές απαντήσεις κυμαίνονται σε ποσοστά μέχρι 50%.

5. Η παροχή πρώτων βοηθειών χρειάζεται μάλλον βελτίωση και ίσως πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο της παράδοσης σεμιναρίων προς τους ίδιους τους εργαζόμενους.

6. Τέλος, υστέρηση παρουσιάζει ο τομέας της ύπαρξης ειδικού προσωπικού σε θέματα περιβάλλοντος με δυο πτυχές:

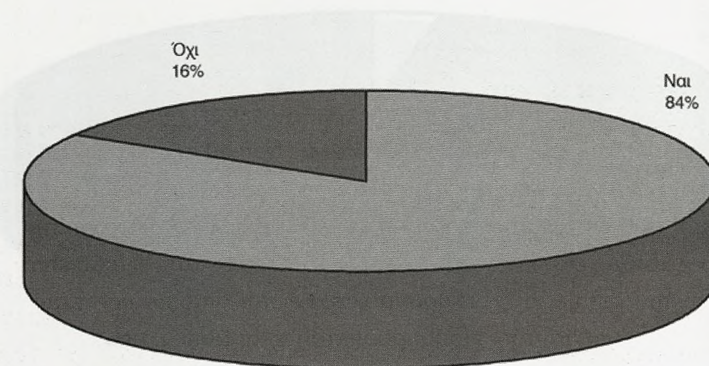
α) Την έλλειψη ειδικού προσωπικού σε θέματα περιβάλλοντος στην αγορά εργασίας

β) Την έλλειψη στους χώρους εργασίας προσωπικού διαφόρων συγγενών προς το περιβάλλον ειδικοτήτων, που θα μπορούσε να αναπληρώσει έστω και μερικά την απουσία του εξειδικευμένου προσωπικού.

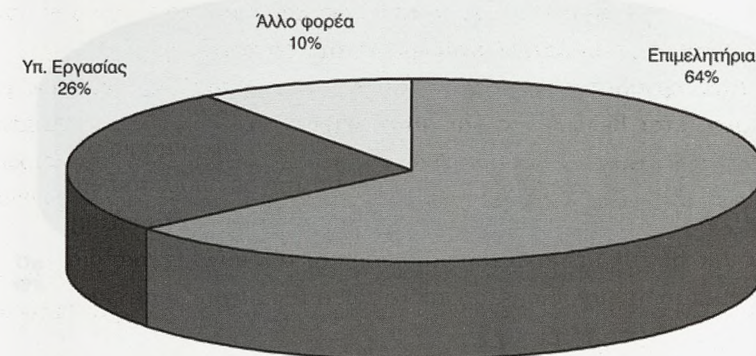
Τα παρακάτω διαγράμματα παρουσιάζουν τις απαντήσεις στα κυριότερα ερωτήματα και των 2 κατηγοριών (εργοδότες, εργαζόμενοι).

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΕΡΓΟΔΟΤΩΝ

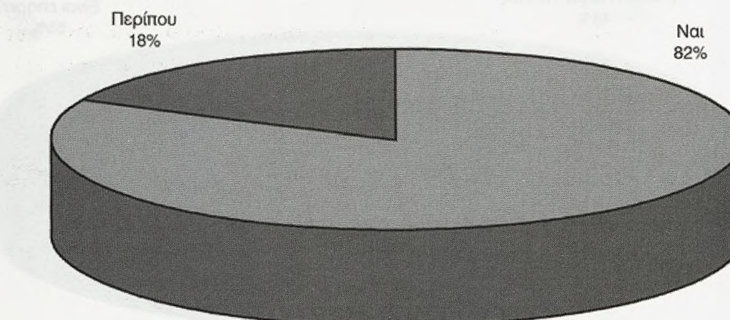
Γνωρίζετε τη νομοθεσία περί υγιεινής και ασφαλείας των εργαζομένων;

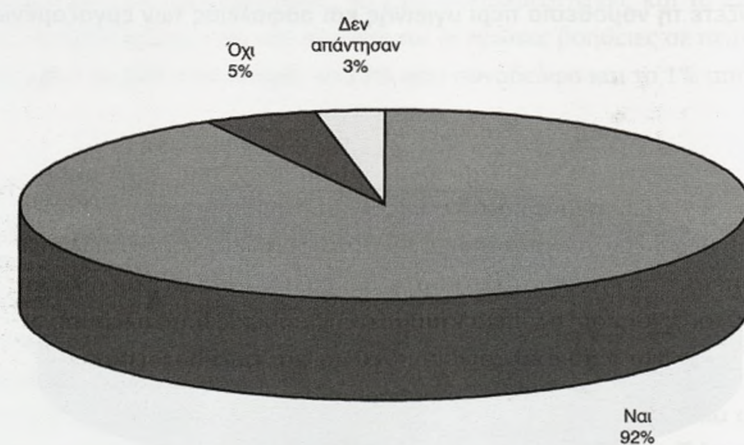
Ποιον θεωρείτε υπεύθυνο για την ενημέρωσή σας;

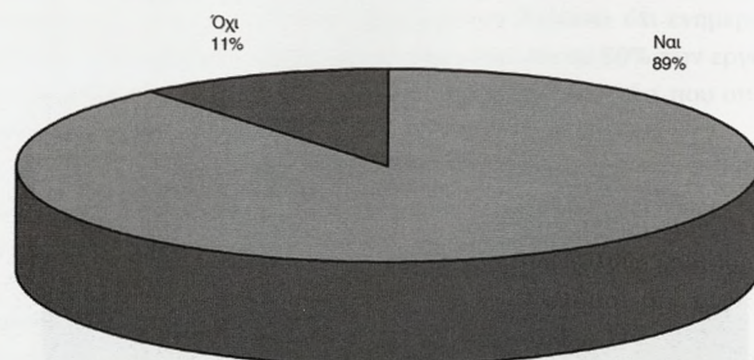
Γνωρίζετε ακριβώς τις πρώτες ύλες που χρησιμοποιείτε;

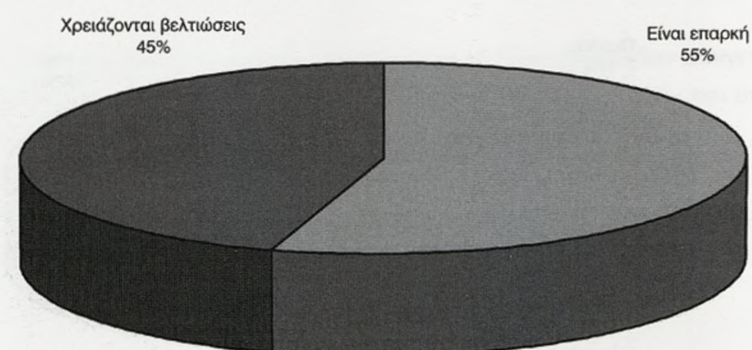
Έχετε εντοπίσει τους επαγγελματικούς κινδύνους στο χώρο σας;

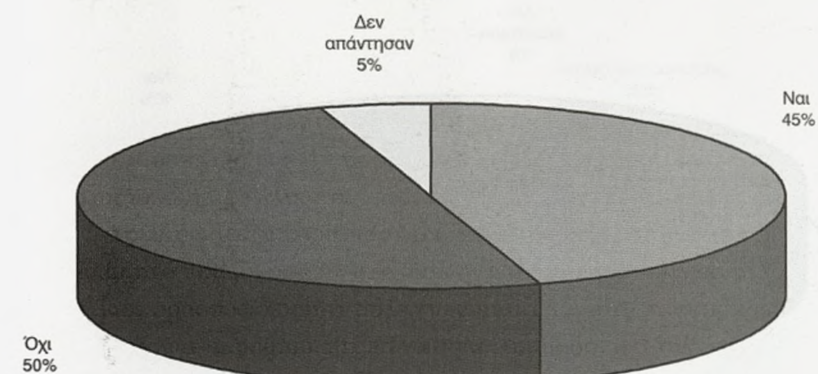
Γνωρίζετε ποια ειδικά μέτρα ασφαλείας πρέπει να εφαρμόζονται;

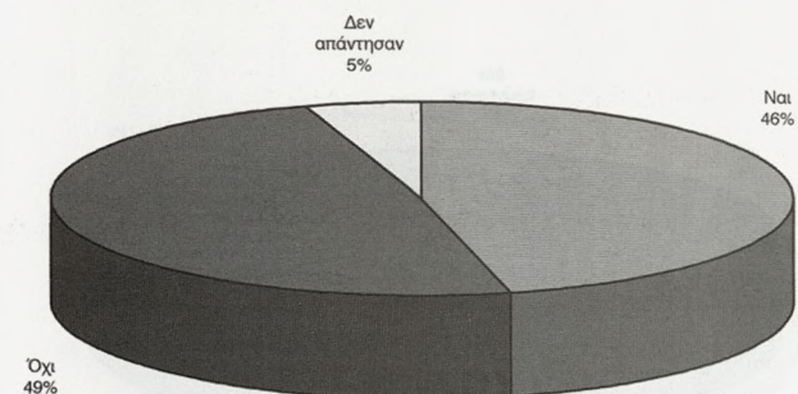
Θεωρείτε ότι τα μέτρα προστασίας των εργαζομένων που εφαρμόζονται:

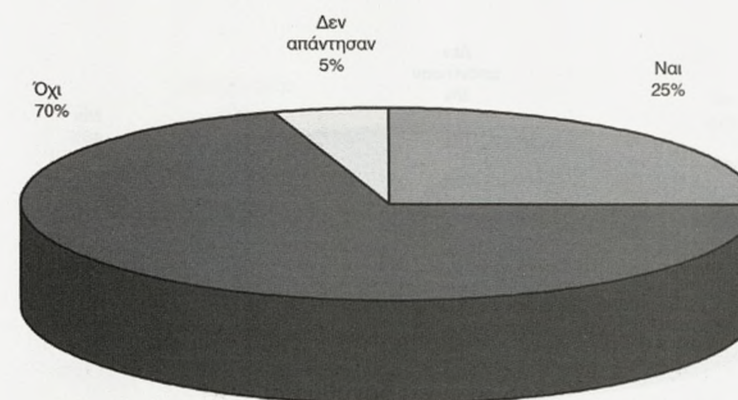
Υπάρχει υπεύθυνος τεχνικός ασφαλείας;

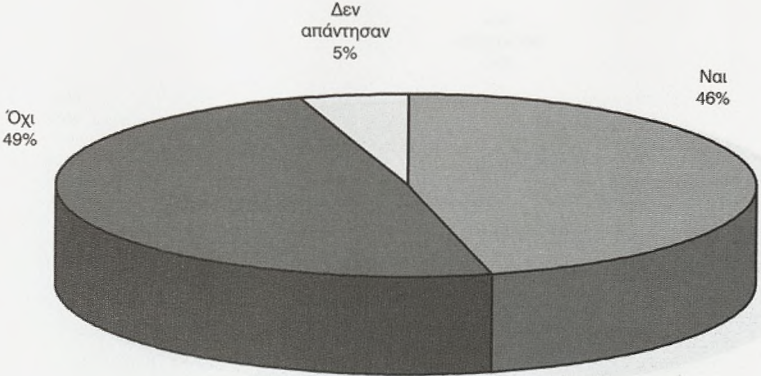
Παρέχετε συστηματική ενημέρωση στους εργαζομένους για τον κίνδυνο υγείας;

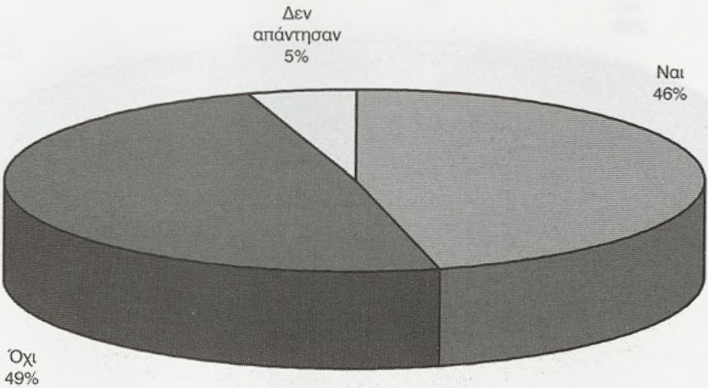
Υπήρξαν ατυχήματα τα τελευταία δύο χρόνια;

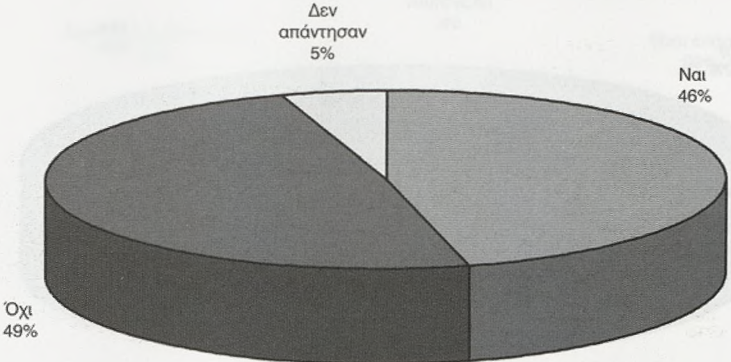
Διαθέτει η μονάδα σας σήμανση χώρων κινδύνου;

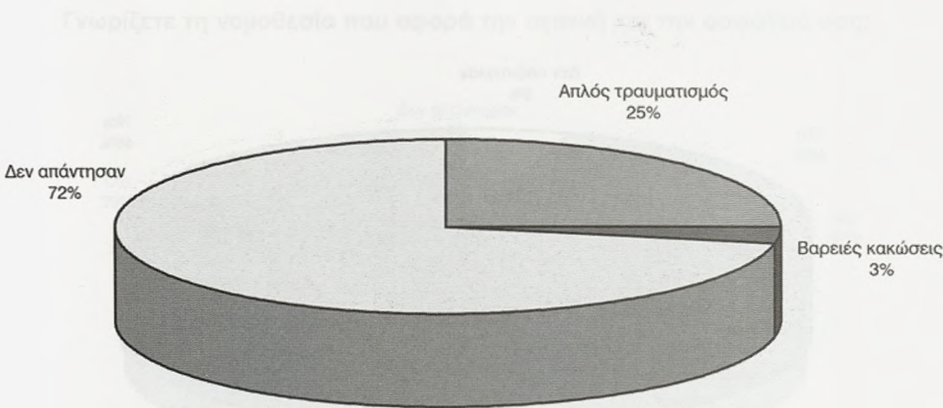
Υπάρχει σύστημα συναγερμού;

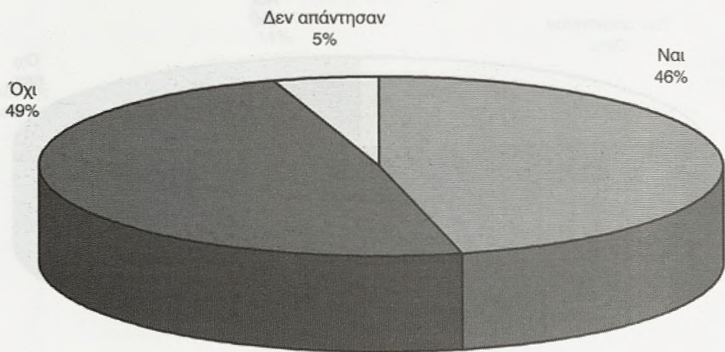
Υπάρχει σύστημα πυρασφαλείας;

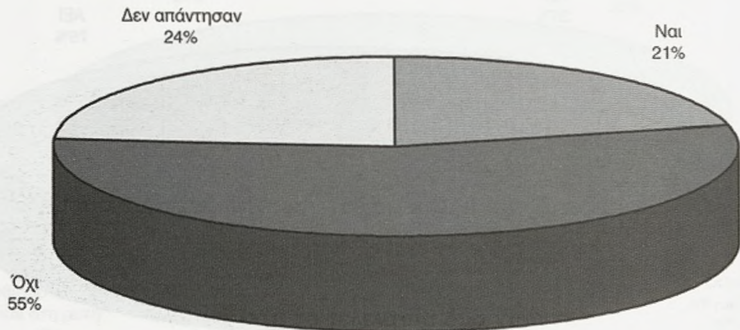
Αν υπήρξαν ατυχήματα τα τελευταία δύο χρόνια αυτά ήταν:

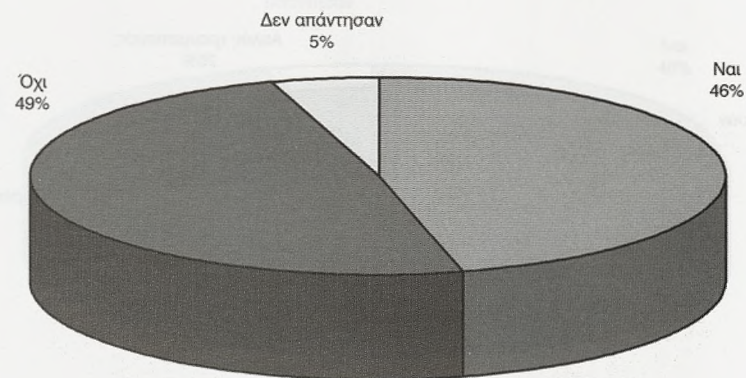
Υπάρχει σχέδιο έκτακτης ανάγκης;

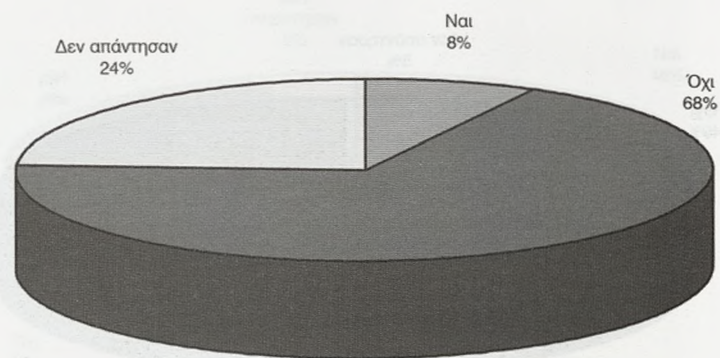
Διαθέτετε αντιρρυπαντική τεχνολογία;

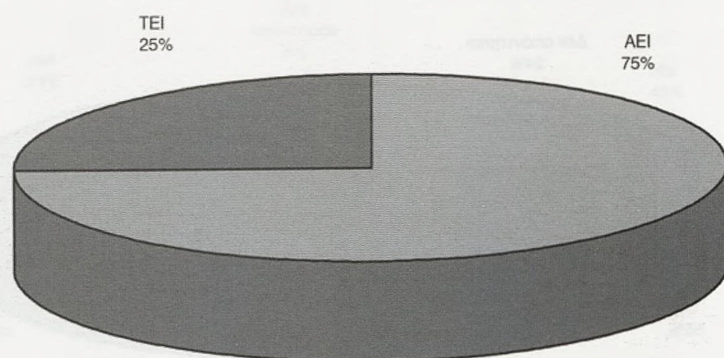
Διαθέτετε τεχνολογία αντιρρύπανσης υγρών αποβλήτων;

Έχετε επιστημονικό προσωπικό για την προστασία του περιβάλλοντος;

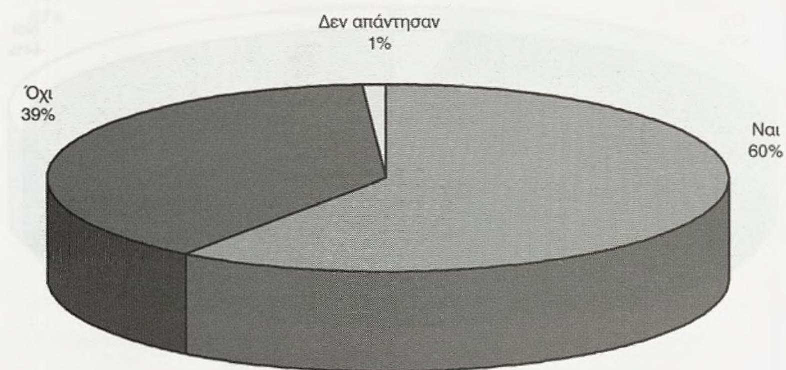

Το προσωπικό που έχετε για την προστασία του περιβάλλοντος είναι πτυχιούχοι:

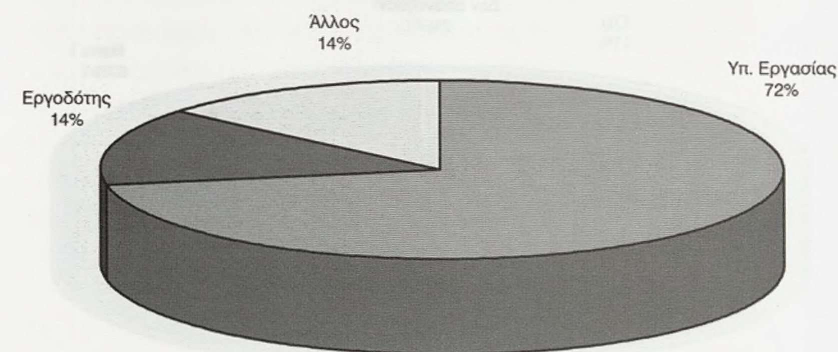

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ

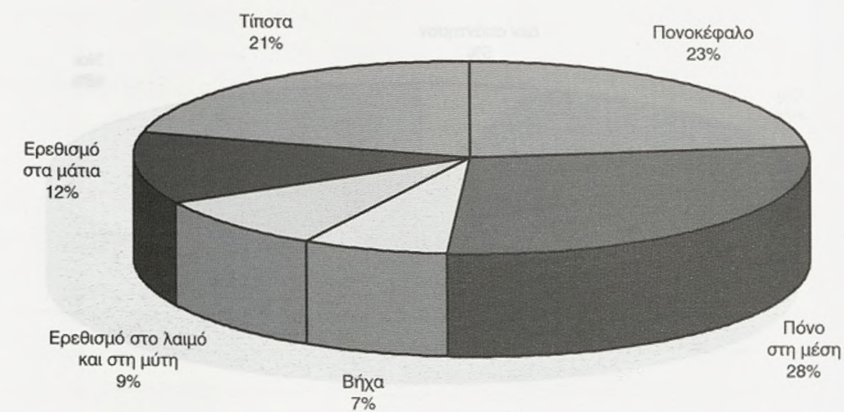
Γνωρίζετε τη νομοθεσία που αφορά την υγιεινή και την ασφάλειά σας;

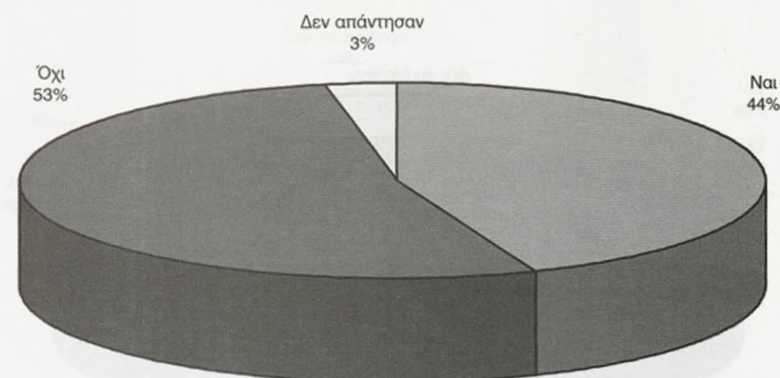
Αν υπάρχει στην εργασία σας κάποιος κίνδυνος, ποιος σας ενημέρωσε;

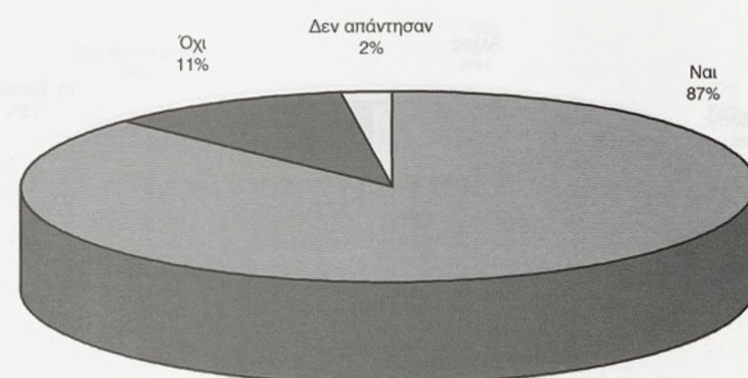
Ύστερα από πολύωρη εργασία αισθάνεστε:

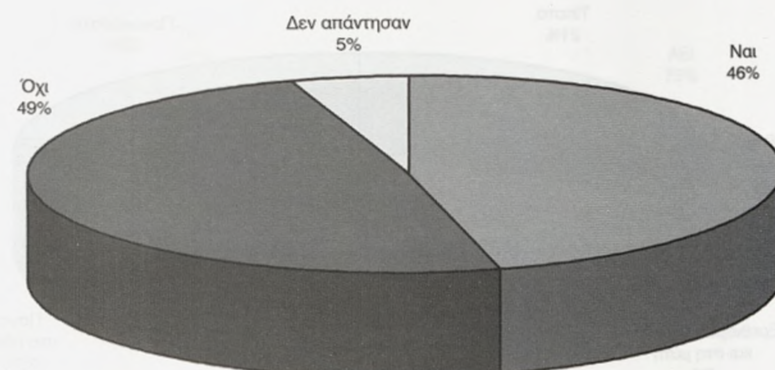
Κάνετε υπερωρίες;

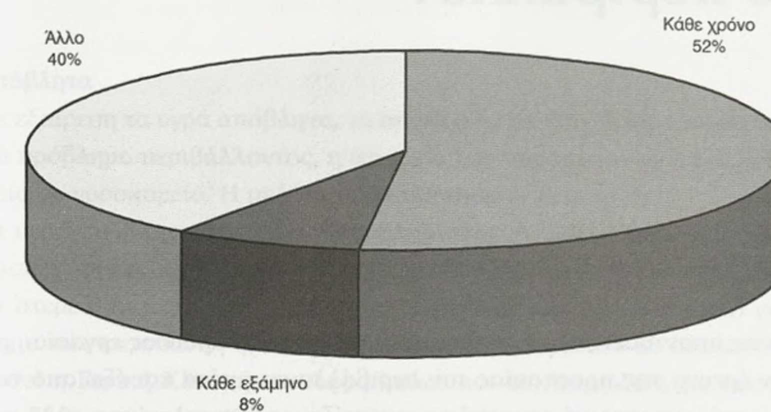
Κάνετε διάλειμμα;

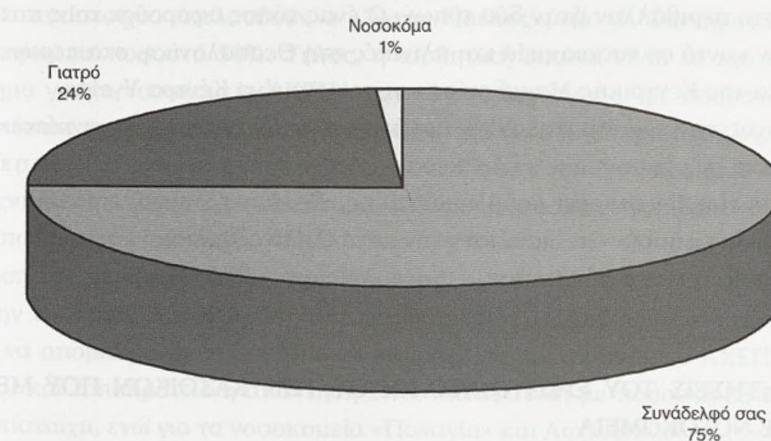
Χρησιμοποιείτε μέτρα ασφαλείας στην εργασία σας;

Κάθε πότε υποβάλλεστε σε ιατρικές εξετάσεις;

Από ποιον σας παρέχονται οι πρώτες βοήθειες σε περίπτωση ανάγκης;

Επίδραση των νοσοκομειακών αποβλήτων στο περιβάλλον

Φωκίων Βοσνιάκος

Από τις απαντήσεις στα δύο ερωτηματολόγια της παρούσας εργασίας με θέμα την έρευνα της προστασίας του περιβάλλοντος μέσα και έξω από τα νοσοκομεία, κλινικές και ιατρικά εργαστήρια της μείζονος Θεσσαλονίκης, αλλά και όμορων νομών, επιβεβαιώνεται η κοινή γνώμη ότι ελάχιστη μέριμνα υπάρχει για τη μη ρύπανση του περιβάλλοντος από τα απόβλητα των νοσοκομειακών μονάδων. Πέρα από τα υποχρεωτικά μέτρα που ορίζονται από τους νόμους, δεν υπάρχει ενδιαφέρον για τη βελτίωση της αντιρρυπαντικής τεχνολογίας και την πρόσληψη ειδικευμένου προσωπικού.

Τα ερωτηματολόγια που δόθηκαν σχετικά με την επίδραση των νοσοκομειακών μονάδων στο περιβάλλον ήταν δύο τύπων. Ο ένας τύπος αφορούσε τους κατοίκους που μένουν κοντά σε νοσοκομεία και κλινικές στη Θεσσαλονίκη, στα περιφερειακά νοσοκομεία της Κεντρικής Μακεδονίας και σε ορισμένα Κέντρα Υγείας.

Ο στόχος των ερωτηματολογίων αυτών ήταν να διαγνωστεί αν οι κάτοικοι που μένουν κοντά σε νοσοκομεία ή κλινικές της Θεσσαλονίκης πιστεύουν ότι η ύπαρξη του νοσοκομείου δημιουργεί πρόβλημα στο περιβάλλον ή όχι και επίσης αν τα ίδια τα νοσοκομεία εκτιμούν ότι διαθέτουν τον κατάλληλο εξοπλισμό και προσωπικό για την προστασία του περιβάλλοντος.

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΠΟΥ ΜΕΝΟΥΝ ΚΟΝΤΑ ΣΕ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ

Για την επίδραση των νοσοκομειακών και κλινικών μονάδων στο περιβάλλον τέθηκε ένα ερωτηματολόγιο στους κατοίκους των περιοχών γύρω από δεκατρία νοσοκομεία και κλινικές της Θεσσαλονίκης. Από τις απαντήσεις που δόθηκαν σε αυτό παρατηρούμε ότι:

Θέση - Τοποθεσία

Οι κάτοικοι θεωρούν ότι η θέση κάθε νοσοκομείου παίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία ή μη περιβαλλοντικού προβλήματος στην περιοχή τους. Για το νοσοκομείο «Άγιος Παύλος» που βρίσκεται στην περιοχή του Φοίνικα Θεσσαλονίκης και όπου δεν υπάρχουν κατοικίες σε μικρή απόσταση, οι κάτοικοι απάντησαν σε ποσοστό 80% ότι δεν δημιουργεί πρόβλημα στο περιβάλλον η παρουσία του. Την ίδια άποψη, αλλά με μικρότερα ποσοστά, είχαν και για τα νοσοκομεία που βρίσκονται σε πυκνοκατοικημένες περιοχές («Γ. Γεννηματάς», «Άγιος Δημήτριος», ΑΧΕΠΑ), με ποσοστά 68%, 63%, 58% αντίστοιχα. Μοιρασμένες είναι οι απόψεις για το Θεαγένειο, το Ιπποκράτειο και το Αφροδισίων (52%, 50%, 48% αντίστοιχα), ενώ τελείως, αντίθετες είναι οι απόψεις για τις μονάδες που βρίσκονται σε πυκνοκατοικημένες περιοχές της πόλης, όπου οι κάτοικοι απάντησαν ότι δημιουργεί πρόβλημα η ύπαρξή τους (Κλινική Σαραφιανού 73%, Κυανούς Σταυρός 72%, Λοιμωδών 71% και Γαληνός 62%).

Απόβλητα

Με εξαίρεση τα υγρά απόβλητα, τα οποία όλοι σχεδόν θεωρούν σαν το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα περιβάλλοντος, η ιεραρχία των υπολοίπων μεταβάλλεται από νοσοκομείο σε νοσοκομείο. Η μελέτη των απαντήσεων δείχνει ότι:

Τα υγρά απόβλητα αποτελούν πρόβλημα για το 100% όσων απάντησαν για το Αφροδισίων, τη Γενική Κλινική και το Λοιμωδών και το 94% για το Γαληνό.

Τα στερεά απορρίμματα αποτελούν το μεγαλύτερο (και μοναδικό για αυτούς) πρόβλημα των κατοίκων γύρω από την κλινική Σαραφιανού σε ποσοστό 80%, ενώ ακολουθεί η Γενική Κλινική, το Αφροδισίων και το Λοιμωδών, με ποσοστά 75%, 57% και 53% αντίστοιχα. Όσον αφορά τις οσμές, το πιο σημαντικό πρόβλημα το έχει το νοσοκομείο «Άγιος Παύλος» με ποσοστό 100% και ακολουθούν Ιπποκράτειο, Λοιμωδών και «Γ. Γεννηματάς» με ποσοστά 67%, 60% και 50% αντίστοιχα. Στις αέριες εκπομπές το μεγαλύτερο πρόβλημα το έχει η κλινική Γαληνός με 63% και ακολουθούν το Λοιμωδών, ο Κυανούς Σταυρός και το «Γ. Γεννηματάς», με ποσοστά 60%, 53%, 50% και 50% αντίστοιχα. Ο θόρυβος κατέχει το υψηλότερο ποσοστό μαζί με τα υγρά απόβλητα για το Ιπποκράτειο νοσοκομείο, όπου το ποσοστό τους είναι 71% αντίστοιχα, ακολουθούν ο «Άγιος Παύλος», το «Γ. Γεννηματάς» και το Αφροδισίων με ποσοστό 50%. Τέλος, η αισθητική εικόνα είναι το πιο σημαντικό πρόβλημα για τα νοσοκομεία ΑΧΕΠΑ και «Άγιος Δημήτριος» με ποσοστό 57% και 53% αντίστοιχα. Από τα αποτελέσματα φαίνεται ότι τα λιγότερα προβλήματα, όσον αφορά το περιβάλλον, τα αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι του Νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος» και τα περισσότερα οι κάτοικοι του νοσοκομείου Λοιμωδών.

Λύση του περιβαλλοντικού προβλήματος

Στην ερώτηση αν σαν πρώτη αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού προβλήματος πρέπει να απομακρυνθούν οι κλίβανοι καύσης, για τα νοσοκομεία ΑΧΕΠΑ, «Άγιος Παύλος» και Ιπποκράτειο η απάντηση είναι καταφατική με ποσοστά 83%, 80% και 72% αντίστοιχα, ενώ για τα νοσοκομεία «Παναγία» και Αφροδισίων τα ποσοστά ήταν πολύ μικρά (28% και 32% αντίστοιχα). Όσον αφορά στη σειρά προτεραιότητας στις εναλλακτικές λύσεις, όπως η πυρόλυση μέσα στα νοσοκομεία, οι αυτοκινούμενες μονάδες αποστείρωσης, συλλογή με αστικά απορριμματοφόρα και η καύση σε κεντρικές μονάδες αποτέφρωσης, οι κεντρικές μονάδες αποτέφρωσης έρχονται πρώτες ή δεύτερες στην προτίμηση των κατοίκων με αρκετά υψηλά ποσοστά. Έτσι, για τα νοσοκομεία «Άγιος Παύλος» (74%), Γαληνός (73%), «Άγιος Δημήτριος» (58%), Αφροδισίων (56%), Θεαγένειο (55%), Κυανούς Σταυρός (52%), Λοιμωδών (50%) και Σαραφιανού (38%) είναι πρώτες επιλογές στην προτίμηση των κατοίκων της κάθε περιοχής, ενώ για τα νοσοκομεία «Παναγία», Γενική Κλινική, «Γ. Γεννηματάς» και ΑΧΕΠΑ, η προτεινόμενη λύση είναι η συλλογή απορριμμάτων με τα αστικά απορριμματοφόρα με ποσοστά 57%, 55%, 40% και 40% αντίστοιχα. Για το νοσοκομείο Ιπποκράτειο, οι κάτοικοι προτείνουν με ποσοστό 47% τις αυτοκινούμενες μονάδες αποστείρωσης.

Για το αν θα πρέπει να γίνει επιδημιολογική μελέτη από πιθανές επιπτώσεις που μπορεί να έχει η διαχείριση των απορριμμάτων από τα νοσοκομεία, η απάντηση για τα περισσότερα νοσοκομεία είναι καταφατική. Το μεγαλύτερο ποσοστό το

έχει το Ιπποκράτειο με 80% και το μικρότερο η Παναγία με 20%. Ακολουθούν το Θεαγένειο με 71%, ο «Άγιος Παύλος» με 70%, ο Κυανούς Σταυρός με 67%, η Γενική Κλινική με 64%, το Λοιμωδών με 57%, το «Γ. Γεννηματάς» με 56%, η κλινική Σαραφιανού με 47%, ο Γαληνός με 46%, το ΑΧΕΠΑ με 38% και ο «Άγιος Δημήτριος» με 33%. Σχετικά με το ποιο θα πρέπει να μελετηθεί πρώτο από τα προβλήματα που δημιουργούν στο περιβάλλον τα νοσοκομεία, προηγείται η μελέτη των υγρών αποβλήτων, με ποσοστά 100% για τα νοσοκομεία Αφροδισίων, Γαληνός, Γενική Κλινική και Λοιμωδών, 92% για τον Κυανού Σταυρό, 79% για το Ιπποκράτειο, 68% για το Θεαγένειο και 67% για τον «Άγιο Δημήτριο». Για τους κατοίκους που μένουν κοντά στην κλινική Σαραφιανού, προέχει η περαιτέρω μελέτη των υγρών αποβλήτων και των στερεών απορριμμάτων με ποσοστά 78%. Για το νοσοκομείο «Άγιος Παύλος» οι κάτοικοι θεωρούν τις αέριες εκπομπές ως το πιο βασικό περιβαλλοντικό θέμα μελέτης, με ποσοστό 67%. Για το νοσοκομείο ΑΧΕΠΑ, οι κάτοικοι σε ποσοστό 44% θεωρούν ισοδύναμα τα προβλήματα από τα υγρά απόβλητα, τις αέριες εκπομπές, τα στερεά απορρίμματα και τις ακτινοβολίες (Χ,γ).

Τέλος, στην ερώτηση αν το πρόβλημα των παραπάνω περιβαλλοντικών επιπτώσεων είναι σημαντικό, τα μεγαλύτερα ποσοστά κατέχουν οι κλινικές Σαραφιανού, Γενική Κλινική, Κυανούς Σταυρός και το νοσοκομείο «Άγιος Παύλος» με ποσοστά 74%, 73%, 72% και 70% αντίστοιχα, ενώ το μικρότερο ποσοστό έχει η κλινική Γαληνός με 25%. Στους τρόπους διεκδίκησης της λύσης του περιβαλλοντικού προβλήματος, τα ΜΜΕ και οι εφημερίδες κατέχουν την πρώτη θέση. Συγκεκριμένα, τα ποσοστά για τα ΜΜΕ και τις εφημερίδες για τα νοσοκομεία «Άγιος Παύλος», «Γ. Γεννηματάς», Αφροδισίων, «Παναγία», Σαραφιανού, Ιπποκράτειο και ΑΧΕΠΑ είναι 72%, 69%, 66%, 66%, 58%, 56% και 50% αντίστοιχα. Η λύση της λήψης δραστικών μέτρων για την αντιμετώπιση του περιβαλλοντικού προβλήματος προτείνεται για την κλινική Γαληνός, με ποσοστό 100% και για τον «Άγιο Δημήτριο» με ποσοστό 64%. Τέλος, οι παραστάσεις στους αρμόδιους φορείς για την επίλυση του περιβαλλοντικού προβλήματος προτείνονται για το νοσοκομείο Λοιμωδών με ποσοστό 46% και για τη Γενική Κλινική με 44%.

Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ναι μεν υπάρχει περιβαλλοντικό πρόβλημα, όσον αφορά χωροταξικά την τοποθέτηση των νοσοκομείων, αλλά αυτό ή δεν είναι έντονο ή δεν έχει γίνει πλήρως αντιληπτή η έκτασή του. Το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης που ζουν κοντά σε νοσοκομεία είναι τα υγρά απόβλητα πρώτα και κατόπιν οι αέριες εκπομπές. Ως αντικατάσταση των κλιβάνων καύσης οι κάτοικοι προτιμούν την αποτέφρωση. Για επιδημιολογική μελέτη η πλειοψηφία των κατοίκων ζήτησε την περαιτέρω μελέτη των υγρών αποβλήτων και για την διεκδίκηση της λύσης του περιβαλλοντικού προβλήματος οι κάτοικοι θέλουν στην πλειοψηφία τους την δημοσιοποίηση του προβλήματός τους μέσω των ΜΜΕ και των εφημερίδων.

ΟΙ ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ ΤΩΝ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΩΝ - ΚΛΙΝΙΚΩΝ - ΚΕΝΤΡΩΝ ΥΓΕΙΑΣ

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα στον αγώνα κατά της ρύπανσης του περιβάλλοντος αποτελούν τα απόβλητα των νοσοκομείων, τα οποία είναι ιδιαίτερα βεβαρημένα, αφού:

α. Παρέχουν απορρίμματα προερχόμενα από ασθενείς

β. Περιέχουν ουσίες επικίνδυνες που χρησιμοποιούνται στα εργαστήρια για αναλύσεις και εξετάσεις

γ. Περιέχουν συσσωρευμένο μικροβιακό πληθυσμό.

Για τον τρόπο διάθεσης των νοσοκομειακών αποβλήτων απευθύνθηκε το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο σε νοσοκομεία και κλινικές της Θεσσαλονίκης και νοσοκομεία και Κέντρα Υγείας της Κεντρικής Μακεδονίας.

Από τις απαντήσεις που δόθηκαν προκύπτουν τα εξής:

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΑΠΟΡΡΙΜΜΑΤΩΝ (Λύματα - Στερεά Απόβλητα)

Τα νοσοκομεία της πόλης της Θεσσαλονίκης διοχετεύουν τα λύματά τους στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό της πόλης. Βιολογικό καθαρισμό λυμάτων διαθέτουν το νοσοκομείο Γ. Παπανικολάου στη Θεσσαλονίκη και τα Πολυγύρου, Βέροιας και Έδεσσας.

Η διαχείριση των στερεών αποβλήτων γίνεται με καύση σε κλιβάνους, με εναπόθεση, με εναπόθεση κατόπιν αποστείρωσης, με συνεργασία με άλλο νοσοκομείο και από ιδιώτες.

Κλιβάνους διαθέτει το 65% των νοσοκομείων και οι τύποι αυτών είναι αποτεφρωτικοί (57%), πυρολυτικοί (24%) και αποστειρωτικοί (17%). Στη Θεσσαλονίκη διαθέτουν αποτεφρωτικούς κλιβάνους τα νοσοκομεία ΑΧΕΠΑ, Θεαγένειο, Αφροδισίων και οι κλινικές «Παναγία» και Γενική Κλινική, ενώ από τα περιφερειακά νοσοκομεία διαθέτουν αποτεφρωτικούς κλιβάνους τα νοσοκομεία Πολυγύρου και Γιαννιτσών, καθώς και Κέντρα Υγείας Ιωνίας και Ζαγκλιβερίου. Πυρολυτικούς κλιβάνους στην Θεσσαλονίκη διαθέτουν τα νοσοκομεία Ιπποκράτειο, Γ. Παπανικολάου και «Άγιος Δημήτριος», ενώ από τα περιφερειακά διαθέτει μόνο το Νοσοκομείο της Έδεσσας. Αποστειρωτικούς κλιβάνους διαθέτει στη Θεσσαλονίκη το νοσοκομείο «Άγιος Παύλος» και από τα περιφερειακά το Κέντρο Υγείας Ιωνίας, ενώ στο νοσοκομείο της Βέροιας ο αποστειρωτικός κλίβανος είναι αδρανοποιημένος.

Εναπόθεση γίνεται μόνο στα περιφερειακά νοσοκομεία Κιλκίς, Κατερίνης και Γιαννιτσών, καθώς και στα Κέντρα Υγείας Ν. Μαδύτου, Λαγκαδά και Ζαγκλιβερίου. Αποστείρωση και εναπόθεση γίνεται στα νοσοκομεία ΑΧΕΠΑ, «Γ. Γεννηματάς» και Λοιμωδών και στις κλινικές Σαραφιανού και Γενική Κλινική στη Θεσσαλονίκη και στα νοσοκομεία Βέροιας και Έδεσσας στην περιφέρεια. Καύση γίνεται στα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης, «Άγιος Παύλος», Θεαγένειο, Γ. Παπανικολάου, Ιπποκράτειο και «Άγιος Δημήτριος» και περιφερειακά σε αυτό του Πολυγύρου. Την ευθύνη διαχείρισης των μολυσματικών απορριμμάτων της κλινικής «Παναγία» της Θεσσαλονίκης έχει ιδιώτης, ενώ το νοσοκομείο Αφροδισίων συνεργάζεται με άλλη νοσοκομειακή μονάδα. Τέλος, το νοσοκομείο «Γ. Γεννηματάς» διαχειρίζεται και τα απόβλητα του Κέντρου Υγείας Ιωνίας.

Σημαντικό ρόλο παίζει ο διαχωρισμός μολυσματικών και αστικών απορριμμάτων. Διαχωρισμό μολυσματικών και αστικών απορριμμάτων στην πηγή κάνουν μόνο το 68% των νοσοκομείων, κλινικών και Κέντρων Υγείας και αυτός γίνεται κυρίως με έγχρωμες σακούλες (89%). Δεν κάνουν διαχωρισμό το νοσοκομείο Έδεσσας και, από τα Κέντρα Υγείας, των Κουφαλίων, Χαλάστρας, Θέρμης, Μηχανιώνας, Ν. Μαδύτου και Λαγκαδά.

Όσον αφορά την ιδιαίτερη μέριμνα διαχείρισης των αποβλήτων των ασθενών με AIDS, το 57% απάντησε καταφατικά και το 25% αρνητικά. Στην Θεσσαλονίκη, δεν μεριμνά η Γενική Κλινική και στην περιφέρεια το νοσοκομείο Γιαννιτσών και τα Κέντρα Υγείας Κουφαλίων, Μηχανιώνας, Ιωνίας, Ζαγκλιβερίου και Λαγκαδά. Για την διαχείρι-

σή τους το 50% χρησιμοποιεί καύση, το 25% αποστείρωση και εναπόθεση στα αστικά, το 19% μόνο αποστείρωση και το 6% αποστείρωση και καύση. Από τα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης, καύση χρησιμοποιούν τα νοσοκομεία ΑΧΕΠΑ, Θεαγένειο, Γ. Παπανικολάου, Αφροδισίων, Ιπποκράτειο, «Άγιος Δημήτριος» και «Γ. Γεννηματάς» και από την περιφέρεια, το νοσοκομείο της Έδεσσας. Αποστείρωση και εναπόθεση στα αστικά χρησιμοποιεί το νοσοκομείο της Θεσσαλονίκης Λοιμωδών και από τα περιφερειακά, τα νοσοκομεία Βέροιας και Κατερίνης, καθώς και το Κέντρο Υγείας Ν. Μαδύτου. Μόνο αποστείρωση χρησιμοποιούν οι κλινικές της Θεσσαλονίκης, «Σαραφιανός» και «Παναγία» και από τα περιφερειακά, το νοσοκομείο Κιλκίς. Τέλος, αποστείρωση και καύση χρησιμοποιεί μόνο το νοσοκομείο «Άγιος Παύλος» της Θεσσαλονίκης.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Ανάλογα με τις επικίνδυνες ουσίες που χρησιμοποιούν τα εργαστήρια χωρίζονται σε τοξικά, ραδιενεργά και απεικονιστικού ελέγχου.

Εργαστήρια με τοξικές ουσίες έχει το 37% των νοσοκομείων. Στην πόλη της Θεσσαλονίκης τα νοσοκομεία Θεαγένειο, Γ. Παπανικολάου και Ιπποκράτειο, ενώ στην περιφέρεια τα νοσοκομεία Κιλκίς, Έδεσσας και Γιαννιτσών, καθώς και τα Κέντρα Υγείας Λαγκαδά, Κουφαλίων, Ιωνίας και Ν. Μαδύτου.

Εργαστήρια που χρησιμοποιούν ραδιενεργά ισότοπα έχει το 22% των νοσοκομείων. Τα νοσοκομεία αυτά στην πόλη της Θεσσαλονίκης είναι το Πολυδιαγνωστικό Κέντρο Θεσσαλονίκης «Ασκληπιός», το Άγιος Παύλος, το ΑΧΕΠΑ, το Θεαγένειο, το Ιπποκράτειο και η Κλινική Παναγία, ενώ στην περιφέρεια κανένα δεν χρησιμοποιεί ραδιενεργά ισότοπα.

Η διαχείριση των τοξικών και ραδιενεργών αποβλήτων γίνεται με αποχέτευση (58%), ειδική διαχείριση (25%) και εναπόθεση (17%). Αποχέτευση χρησιμοποιούν τα νοσοκομεία «Άγιος Παύλος», Θεαγένειο, ΑΧΕΠΑ και Ιπποκράτειο. Ειδική διαχείριση χρησιμοποιούν η κλινική Παναγία της Θεσσαλονίκης και το περιφερειακό νοσοκομείο της Έδεσσας. Τέλος, εναπόθεση χρησιμοποιούν τα Κέντρα Υγείας Ν. Μαδύτου και Λαγκαδά.

Εργαστήρια απεικονιστικού ελέγχου διαθέτουν όλες οι μονάδες. Από αυτές το 89% διαθέτει ακτινολογικό, το 54% υπερήχων, 25% αξονικό τομογράφο, 11% γ-camera και 7% αγγειογράφο. Σε όλες ανεξαιρέτως τις μονάδες αυτές υπάρχουν μέτρα προστασίας των εργαζομένων και των ασθενών.

Οι τρόποι διαχείρισης των εμφανιστικών υγρών γίνεται από ιδιώτες (47%), μέσω ΟΔΔΥ (25%), μέσω αποχέτευσης (14%) και με άλλους τρόπους (14%). Τα εμφανιστικά υγρά, επειδή περιέχουν άργυρο που μπορεί να ανακτηθεί, τα δίνουν σε ιδιώτες ή στον ΟΔΔΥ. Με ιδιώτες συνεργάζονται τα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης Γ. Παπανικολάου και Λοιμωδών, καθώς και οι κλινικές Σαραφιανού, Παναγία και Γενική Κλινική και το Πολυδιαγνωστικό Κέντρο Θεσσαλονίκης «Ασκληπιός» και η «Σύγχρονή Ιατρική Διάγνωση». Επίσης, τα νοσοκομεία Κιλκίς, Πολυγύρου και Βέροιας και τα Κέντρα Υγείας των Κουφαλίων, Ζαγκλιβερίου, Ν. Μαδύτου και Λαγκαδά στην περιφέρεια. Με ιδιώτες και ΟΔΔΥ συνεργάζονται στη Θεσσαλονίκη τα νοσοκομεία Άγιος Παύλος, Άγιος Δημήτριος, ΑΧΕΠΑ, Θεαγένειο και Ιπποκράτειο και στην περιφέρεια τα νοσοκομεία Κατερίνης και Γιαννιτσών. Τέλος, αποχέτευση χρησιμοποιεί το νοσοκομείο της Έδεσσας και τα Κέντρα Υγείας Μηχανιώνας και Θέρμης.

ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΛΗΨΗ

Αντιρρυπαντική τεχνολογία έχουν τα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης:

Παπανικολάου - διαχείριση υγρών και στερεών αποβλήτων, «Άγιος Δημήτριος» - διαχείριση στερεών αποβλήτων, καθώς και μετρητές καταγραφής αερίων εκπομπών, Παναγία - αέριες εκπομπές και μετρητές αερίων εκπομπών, Θεαγένειο - διαχείριση στερεών αποβλήτων και αέριες εκπομπές, ΑΧΕΠΑ - μετρητές καταγραφής ραδιενέργειας, Πολυδιαγνωστικό Κέντρο Ασκληπιός - μετρητές καταγραφής ραδιενέργειας, Ιπποκράτειο - διαχείριση υγρών και στερεών αποβλήτων, καθώς και μετρητές καταγραφής ρύπανσης αερίων εκπομπών και μετρητές ραδιενέργειας.

Από τα περιφερειακά νοσοκομεία, αντιρρυπαντική τεχνολογία διαθέτουν τα: Βέροιας - διαχείριση στερεών αποβλήτων, Έδεσσας - διαχείριση υγρών αποβλήτων, καθώς και μετρητές ραδιενέργειας, Κέντρο Υγείας Χαλάστρας - μετρητές καταγραφής ακτινών Χ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τις απαντήσεις που δόθηκαν φαίνεται ότι γενικά τα νοσοκομεία δημιουργούν περιβαλλοντικό πρόβλημα, το οποίο μάλιστα δεν προσπαθούν να λύσουν μόνα τους. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι κανένα από τα νοσοκομεία, κλινικές ή Κέντρα Υγείας δεν διαθέτει εργαστήριο χημικών ή άλλων αναλύσεων ρυπαντών περιβάλλοντος.

Εντυπωσιακό είναι ότι στην ερώτηση αν θεωρούν ότι το προσωπικό καθαριότητας των νοσοκομείων έχει επαρκή κατάρτιση, μόνο το 29% απάντησε καταφατικά, ενώ το 60% απάντησε αρνητικά.

Ίδρυμα	Κλίνες	Τοξικά εργαστήρια		Ραδιενεργά εργαστήρια		Τρόπος διαχ. τοξικών ραδιενεργών αποβλήτων	Βιολ. καθαρ. /προσωπικό		Γνώσεις τεχν. προσωπ./ επιμ. σεμινάρια	Κατ. προσωπ. ικανοποίηση		Νέο επάγγελμα τεχν. προστ. περιβάλ.	
		Ναι	Όχι	Ναι	Όχι		Ναι	Όχι		Ναι	Όχι	Β/θμια	ΙΕΚ
Κλιν. Σαραφιανού	100		Χ		Χ			Χ		Χ			
Πολυδιαγνωστικό Κέντρο Θεσ/νίκης «Ασκληπιός»	0		Χ	Χ				Χ					
Σύγχρονη Ιατρική Διάγνωση	0		Χ		Χ			Χ					
Γενική Κλινική	300		Χ		Χ			Χ	ομιλ.		Χ	Χ/ΟΑΕΔ	
Νοσ. Κιλκίς	250	Χ			Χ			Χ	εσωτ. ενημ.		Χ	Χ/ΟΑΕΔ	
Νοσ. Άγ. Παύλος	309		Χ	Χ		αποχ.		Χ	ημερ.	Χ		Χ/ΟΑΕΔ	
Νοσ. ΑΧΕΠΑ	715		Χ	Χ		αποχ./παροχ.		Χ	ημερ.		Χ	Χ/ΟΑΕΔ	
Νοσ. Θεαγένειο	336	Χ			Χ	αποχ.		Χ	ομιλ.	Χ		Χ/ΟΑΕΔ	
Κ.Υ. Κουφαλίων	6	Χ			Χ	αποχ.		Χ			Χ	Τ.Λ.	
Νοσ. Έδεσσας	200	Χ			Χ	ειδ. διαχείριση	50tn/ 1				Χ		Χ
Νοσ. Γ. Παπανικολάου	650	Χ			Χ	βιολογ. καθαρισμός	400m/ 1		ομιλ.	Χ			Χ
Νοσ. Πολυγύρου	150		Χ		Χ		Χ/1				Χ		Χ
Κ.Υ. Χαλάστρας	0		Χ		Χ			Χ		Χ			Χ
Κ.Υ. Θέρμης	0		Χ		Χ			Χ			Χ	Χ/ΟΑΕΔ	
Νοσ. Αφροδισίων	30		Χ		Χ			Χ	ομιλ.	Χ		Χ/ΟΑΕΔ	
Κ.Υ. Μηχανιώνας	2		Χ		Χ			Χ			Χ	Χ/ΟΑΕΔ	
Κ.Υ. Ιωνίας	0	Χ			Χ	αποχ.		Χ		Χ			
Κ.Υ. Ζαγκλιβερίου	7		Χ		Χ		Χ/1		ομιλ.		Χ		
Νοσ. Ειδ. Παθήσεων Λοιμωδών	80		Χ		Χ			Χ	ομιλ.		Χ		Χ
Νοσ. Ιπποκράτειο	999	Χ		Χ		αποχ.		Χ		Χ		Χ/ΟΑΕΔ	
Νοσ. Βέροιας	200		Χ		Χ		Χ				Χ	Χ/Τ.Λ.	
Κ.Υ.Ν. Μαδύτου	7	Χ			Χ	εναπόθεση		Χ	ομιλ.		Χ		Χ
Κ.Υ. Λαγκαδά	2	Χ			Χ	εναπόθεση		Χ			Χ	Χ/Τ.Λ.	
Κλινική Παναγία	276		Χ	Χ		ειδ. διαχείριση		Χ	ομιλ.		Χ	Χ/Τ.Λ.	
Νοσ. Άγιος Δημήτριος	250		Χ		Χ			Χ			Χ		Χ
Νοσ. Κατερίνης	130		Χ		Χ			Χ	ενημερ.		Χ	Χ/ΟΑΕΔ	
Νοσ. Γιαννιτσών	100	Χ			Χ	αποχ.	Χ				Χ	Χ/Τ.Λ.	
Νοσ. Γ. Γεννηματάς	350		Χ		Χ			Χ			Χ	Χ/Τ.Λ.	

Ίδρυμα	Εμφανισιακά υγρά		Κλιβαν. καύσης		Κλίβανος			Διαχείριση μολυσματικών αποβλήτων	Διαχείριση απορριμμ.		Σακ. εγχρ.	Μέτρα προστασίας ιονιστ. ακτινοβολ.		Απεικονιστικός έλεγχος	Απορρίμμ. AIDS		Τρόπος διαχείρισης απορριμμ. AIDS
	Αποχ.	Ιδιωτ.	Ναι	Όχι	Αποτ.	Αποστ.	Πυρολ.		Ναι	Όχι		Ναι	Όχι		Ναι	Όχι	
Κλιν. Σαραφιανού		Χ		Χ				αποστ./εναπόθ.	Χ		Χ	Χ		ακτινολογικό	Χ		αποστείρωση
Πολυδιαγνωστικό Κέντρο Θεσ/νίκης «Ασκληπιός»		Χ										Χ					
Σύγχρονη Ιατρική Διάγνωση		Χ									Χ	Χ		αξον. τομογρ. υπερήχων			
Γενική Κλινική		Χ	Χ		Χ			αποστ./εναπόθ.	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων αξον. τομογρ.		Χ	
Νοσ. Κιλκίς		Χ	Χ		Χ			εναπόθεση	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων	Χ		αποστείρωση
Νοσ. Άγ. Παύλος		Χ/ ΟΔΔΥ	Χ			Χ		καύση	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων	Χ		αποστ./καύση
Νοσ. ΑΧΕΠΑ		Χ/ ΟΔΔΥ	Χ		Χ			αποστ./εναπόθ.	Χ		Χ	Χ		ακτιν. γ-camera αξονικός	Χ		καύση
Νοσ. Θεαγένειο		Χ/ ΟΔΔΥ	Χ		Χ			καύση κλίβανος	Χ		Χ	Χ		ακτιν. γ-camera αξονικός	Χ		καύση
Κ.Υ. Κουφαλίων		Χ		Χ				εναπόθεση		Χ		Χ		ακτινολογικό		Χ	
Νοσ. Έδεσσας	Χ		Χ				Χ	αποστ./εναπόθ.		Χ		Χ		ακτιν. υπερήχων	Χ		καύση
Νοσ. Γ. Παπανικολάου		Χ	Χ				Χ	καύση κλίβανος	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων αξον. τομογρ.	Χ		καύση
Νοσ. Πολυγύρου		Χ	Χ		Χ			καύση	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων			
Κ.Υ. Χαλάστρας			Χ					εναπόθεση		Χ		Χ		ακτιν. υπερήχ. αξ. τομογρ. NMR			
Κ.Υ. Θέρμης	Χ			Χ				εναπόθεση		Χ		Χ		ακτινολογικό			
Νοσ. Αφροδισίων			Χ		Χ			συνερ. νοσ. μον.	Χ		Χ	Χ			Χ		καύση
Κ.Υ. Μηχανιώνας	Χ			Χ				εναπόθεση		Χ		Χ		ακτινολογικό		Χ	
Κ.Υ. Ιωνίας	Χ		Χ		Χ	Χ		μέσω νοσοκομ.	Χ			Χ		ακτινολογικό ακτινοσκόπιση		Χ	
Κ.Υ. Ζαγκλιβερίου		Χ	Χ		Χ			εναπόθεση	Χ			Χ		ακτινολογικό		Χ	
Νοσ. Ειδ. Παθήσεων Λοιμωδών				Χ				αποστ./εναπόθ.	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων	Χ		αποστ.+ αστικά
Νοσ. Ιπποκράτειο		Χ/ ΟΔΔΥ	Χ				Χ	καύση	Χ		Χ	Χ		ακτ. υπερήχ. αξ. τομογρ. ψηφιακός	Χ		καύση
Νοσ. Βέροιας		Χ	Χ			αδραν.		αποστ./εναπόθ.	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων	Χ		αποστ.+ αστικά
Κ.Υ.Ν. Μαδύτου		Χ		Χ				εναπόθεση		Χ		Χ		ακτινολογικό	Χ		αποστ.+ αστικά
Κ.Υ. Λαγκαδά		Χ		Χ				εναπόθεση		Χ		Χ		ακτινολογικό		Χ	
Κλινική Παναγία		Χ	Χ		Χ			ιδιώτης	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων	Χ		αποστείρωση
Νοσ. Άγιος Δημήτριος		Χ/ ΟΔΔΥ	Χ				Χ	καύση	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων	Χ		καύση
Νοσ. Κατερίνης		Χ/ ΟΔΔΥ		Χ				εναπόθεση	Χ		Χ	Χ		ακτιν. υπερήχων	Χ		αποστ.+ αστικά
Νοσ. Γιαννιτσών		Χ/ ΟΔΔΥ	Χ		Χ			εναπόθεση	Χ		Χ			ακτιν. υπερήχων		Χ	
Νοσ. Γ. Γεννηματάς				Χ				αποστ./εναπόθ.	Χ		Χ			ακτιν. υπερήχων	Χ		καύση

ΘΕΣΣΑΛΟ
ΝΙΚΕΩΝ
ΠΟΛΙΣ

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΘΗΚΑΝ

ΕΛΕΝΗ ΑΜΠΑΤΖΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ
ΦΩΚΙΩΝ ΒΟΣΝΙΑΚΟΣ
ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΓΕΩΡΓΑΚΗ
ΕΛΛΗ ΓΚΑΛΑ ΓΕΩΡΓΙΛΑ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΟΛΗΣ
ΑΝΝΑ ΖΟΥΜΕΤΙΚΟΥ
ΕΛΕΝΗ ΛΑΜΠΡΟΘΑΝΑΣΗ ΚΟΡΑΝΤΖΗ
HEATH W. LOWRY
ΑΣΤΕΡΗΣ ΜΠΟΥΖΙΑΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΡΑΦΑΗΛ ΦΡΕΖΗΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ISSN 1108-5452